

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK 59.

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

59.

FŐSZERKESZTŐ
HOFFMANN ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÁBA BARBARA, BENŐ ATTILA, CSERNICKÓ ISTVÁN
DOBI EDIT, PETTERI LAIHONEN, LANSTYÁK ISTVÁN
RÁCZ ANITA, RESZEGI KATALIN, JOZEF SCHWING
TÓTH VALÉRIA

DEBRECEN, 2021

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA**

Internet: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/59>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Szemponatok Anonymus gesztájának helyesírás-történeti feldolgozásához*

TÓTH VALÉRIA

1. Bevezetés

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkája lényegében azóta áll több történeti nézőpontú tudományterület érdeklődésének középpontjában, mióta azt Schwandtner J. György és Bél Mátyás 1746-ban megjelentette. Az azóta eltelt 275 év alatt a nyelv- és az irodalomtörténet, a történettudomány szakemberei könyvek és tanulmányok százait jelentették meg az Anonymus-problematika legkülönbözőbb kérdéseit taglalva, hol összefoglaló céllal, hol egy-egy részletkérdésben igyekezve válaszokat adni.

Én magam a nyelvtörténet felől közelítve vállalkozom arra, hogy Anonymus gesztáját a mai tudományos ismeretek talaján állva teljes körűen feldolgozzam. Ennek keretében egy Anonymus-enciklopédia összeállítása mellett azon dolgozom, hogy a geszta nyelvtörténeti elemzését — az előzményirodalomra is meszszenően támaszkodva, de ahol szükséges azt meg is haladva — elvégezzem. A geszta magyar nyelvű szórványainak az összefoglaló áttekintése és a rájuk vonatkozó újabb eredmények szintetizálása ugyanis tekintélyes nyelv- és névtörténeti hozadékkal járhat (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 36).

A nyelvtörténeti feldolgozás első lépése aligha lehet más, mint magából az írásból kiinduló vizsgálat: a helyesírás-történeti jellemzés. A helyesírás-történet pedig nemigen értelmezhető a hangtörténet nélkül, hiszen ez a két terület kéz a kézben jár. Az írás által megőrzött alakok korabeli hangzós formájának a rekonstruálása viszont feltételezi az adott lexéma (főleg helynév és személynév) etimológiai felfejtését, mert számos olvasati kérdésben csak ezáltal juthatunk el megnyugtató megoldásokig.

Bizonyosan lesznek a kutatás során olyan témakörök is, amelyekben végül nem vezet eredményre az analízis. De azt, hogy a negatív eredmény is mennyire

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

lényeges lehet a tudomány előrehaladása szempontjából, az alábbiakban is igyekszem megmutatni. Írásomban mindenekelőtt arról szólok röviden, hogy milyen álláspontok ismeretesek a geszta keletkezési idejéről. Ez abból a szempontból fontos, hogy az adott korszak általános helyesírási jellemzőivel mérendők össze a geszta sajátosságai. Ezt követően néhány jelenséget kiemelve bemutatom Anonymus gesztájának helyesírását. Végül pedig kísérletet teszek arra, hogy a geszta keletkezése kapcsán felmerülő kronológiai csomópontok valamelyikébe — az adott korszakok, illetve a geszta helyesírási sajátosságai alapján — beilleszsem Anonymus munkáját.

Mindeközben azokat az irányelveket is igyekszem meghatározni, amelyek megítélésem szerint kiindulási alapként vezethetnek bennünket a vizsgálataink során.

2. Álláspontok Anonymus gesztájának keletkezési idejéről

Amint az közismert, a geszta az alábbi szavakkal kezdődik: „P. dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis hungarie” (JAKUBOVICH 1937 [SRH. 1.]: 1); azaz „Mesternek mondott P, a néhai jó emlékű, dicsőséges Bélának, Magyarország királyának jegyzője” (PAIS 1975: 77).¹ Ez a felütés „kétismeretlenes” volta miatt okozott és okoz lényegében ma is fejtörést tudós szakemberek nemzedékeinek: ki volt a rejtélyes mester és melyik Béla királynak volt a jegyzője. Az előbbi kérdéssel itt nem foglalkozom, az utóbbi kapcsán pedig egy ábrán foglalom össze a szakirodalomban olvasható főbb álláspontokat, megjegyezve azt is, hogy a geszta keletkezését illetően milyen konkrét időpontok hangzottak el (lásd az 1. ábrát).

1. ábra. Főbb álláspontok Anonymus gesztájának keletkezési idejéről

A kutatók jó néhány főleg nyelven kívüli, de részben nyelvi érv alapján jutottak ezekre a megállapításokra: az érvelésben előkerülő tényezők között a bel- és külpolitikai viszonyok összefüggései, egyes történelmi-politikai események; a geszta helyneveinek formai sajátosságai, oklevélformulák, más filológiai megfontolások említhetők meg elsősorban.

¹ VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordításában: „Mesternek mondott P / A fent említett mester, a jó emlékezetű Bélának, magyarország dicső királyának egykoron jegyzője” (2004: 9).

Az álláspontok két kronológiai csomópontot valószínűsítenek leginkább: a 12. század második felének néhány évtizedét (legvalószínűbben 1160–1170 között); illetve a 12–13. század fordulójának néhány évtizedét (legvalószínűbben az 1210-es évek végét). Annak, hogy P mester IV. Béla király jegyzője lett volna, és a geszta keletkezése 1247 körülre tehető, csekély a valószínűsége, ezzel ezért a továbbiakban nem is szükséges számolnunk.² A másik két lehetőség viszont — más-más érvelés alapján ugyan, de — komoly eséllyel vehető fel, így ezekkel összefüggésben érdemes megvizsgálnunk azt, hogy vajon tud-e ebben a kérdésben mondani valamit a geszta szórványainak helyesírás-történeti elemzése.

3. Anonymus gesztájának helyesírási jellemzői

Vizsgálataim alapján Anonymus gesztája 1456 szórványadatot tartalmaz, amely 344 különböző névhez kapcsolódik: közöttük 223 helynév, 110 személynév és 11 közszó szerepel. Ezt az adatállományt elemeztem hang- és helyesírás-történeti szempontból. A latin és a latinizált alakokat nem vagy (az utóbbiakat) csak részlegesen vettem figyelembe. A *Mezesinas*, *Nitriensem*-féle, azaz a magyar névformából (*Meszes*, *Nyitra*) származó latinositott alakokra (pontosabban azoknak a latin esetvégződés előtti tövére: *Meszes-*, *Nyitr-*) tekintettel voltam, mert ezeknek a magyar helyesírás és hangtörténet számára is van mondanivalójuk. A magyarországi személyek nevének latinizált alakjait, pl. az *Arpadium* névformának az *Arpad* „tövé” (alapnevét) ugyancsak figyelembe vettem. A helyek latin vagy latinra fordított neveit viszont (pl. *Danubius*, *Tiscia*; *Alba Regia*, *Castrum Ferreum*) figyelmen kívül hagytam az elemzések során. (Az adatbázis elérhető itt: <https://dehatest.herokuapp.com/anonymous.html>.)

Az olvasatok megadása kulcsfontosságú ebben a keretben, ezért ennek alapelveit is fontos rögzítenünk. A betűk többféle korabeli hangértéke és a korban zajló fontos hangváltozások eredményezte feltehető ejtésbeli ingadozások miatt a variációs olvasat elvét követtem. Ezt elsősorban a zártabb-nyíltabb hangviszony terén igyekeztem következetesen alkalmazni, de a mássalhangzók palatális-depalatális voltának jelölésében vagy az *s/cs*, *sz/z* típusú relációkban is gyakran éltem ezzel a lehetőséggel. Azt, hogy ebben milyen eljárást követtem, egy konkrét példán keresztül világítom meg. Az *s* betű hangértékei kapcsán a variációs olvasat (pl. *s/cs*, *s/sz*) lehetőségét olyankor részesítettem előnyben, amikor az *s*-sel jelölt névadatnak a későbbiekben vannak nem *s*-es, hanem például *cs*-re vagy *sz*-re mutató adatai, illetve a későbbi folytatás és az etimológiai előzmény is felvethetővé teszi a [cs], [sz] hangzás lehetőségét. Az anonymusi *casu* helynévi adat [ká(c)su] olvasatát például többek között az indokolja, hogy a település neve később *Kács* formában él, és a feltehető személynévi előzményének is vannak [cs]-re mutató

² A kronológiai lehetőségekről lásd még JUHÁSZ PÉTER összefoglalását az *Anonymus: fikció és realitás* című monográfiájában (2019, különösen 7–9).

adatai: *Kach* szn. Az [s]-es olvasat lehetőségét ugyanakkor szintén nem zárhatjuk ki, mert *Casu*, *Kosu*, *Cosu* személynévi adatokat is ismerünk (ÁSz.), s ezek a helynév előzményeként ugyancsak figyelembe vehetők. Nem is szólva arról, hogy a magyar hangtörténetben az $s > cs$ affrikáció (tehát például egy [kásu] > [kács] változás) egyáltalán nem szokatlan jelenség. Anonymus gesztájának hang- és helyesírás-történeti elemzése azáltal válhat egyre pontosabbá, hogy az etimológiai (vagy másképpen a névrekonstruktív) ismereteink egy-egy névalak kapcsán — éppen a változatok lehetőségének a mérlegelésével — egyre gyarapodnak. Az itteni, variációs lehetőségekben bővelkedő elemzést ezért elsősorban egyfajta módszertani kísérletnek számom.

Az olvasatok megadásakor a hangtörténeti kutatások legújabb (részben fonológiai-fonetikai megfontolásokra is alapozó) eredményeit ugyancsak mérlegeltem. Ennek köszönhetően az általam figyelembe vett — fent említett — korszakra vonatkozóan nem számoltam veláris *j* hanggal és palatális (palatalizált?) *džs*-vel, valamint bilabiális zöngés spiránssal (β) (lásd ezek problematikájához KIS 2005, 2013, illetve 2016, 2019), viszont továbbra is alkalmaztam az olvasatokban a χ , γ hangokat, ezek ugyanis — még ha egyik-másik fonetikai-fonológiai státusa át is gondolandó — fent maradtak a kritika rostáján.

Az ilyen megfontolások alapján elkészült helyesírás-történeti elemzést a magánhangzókra és a mássalhangzókra vonatkozóan is egy-egy statisztikai táblázatban összegeztem (lásd a 2. és a 3. ábrát).

Az egyes betűk hangértékeit bemutatva elkülönítettem a hangsorbeli pozíciókat, azt tudniillik, hogy az adott betű–hang kapcsolat az illető nyelvi egység hangszerkezetében hányadik magán- vagy mássalhangzóként szerepel, ennek ugyanis a hangjelölés egyes eseteiben lehet jelentősége. (Például az *u* betű szó belsejében jelölhet magas hangrendű szóban [ü] és [ö] hangot egyaránt, de szó végén rövid magánhangzóként csak [ü] hangértéke lehet. A [k] hang jelölésében a szakirodalom szerint szintén megfigyelhetünk pozíciótól függő jelölésmódot.) A számadatokat ugyanakkor összesítettem is: az adott betű egyes hangértékeire vonatkozóan is feltüntettem ezt (az [össz.] megjelölésű oszlopban), illetve a betű előfordulásainak számát is megadtam (az utolsó oszlopban), mert más esetekben pedig erre az összesített mutatóra van szükségünk. Például az *a* betű rövid [a] hangértékben 255 ízben szerepel (a labiális *a* és az illabiális *á* elkülönítésére nem vállalkoztam, de gyaníthatóan ezek mögött az *a* jelölések mögött zömmel illabiális hang rejlik), hosszú [á] hangot 497-szer jelöl, és a hosszúság nem volt eldönthető 3 esetben; összesen tehát az *a* betű a teljes korpuszban 755-ször jelentkezik.³

³ Ehhez ugyanakkor egy pontosítást tennünk kell. Mivel mind a magánhangzók és az azokat jelölő betűk, mind a mássalhangzók és az azokat jelölő betűk esetében 3-3 mező áll az adatbázisban a rendelkezésünkre, abban az esetben, ha a szóban több magán- vagy mássalhangzó szerepel, azok jelölését rögzítettem, amelyek problematikusak voltak: tehát például a *hetumoger* [χētūmo/gyer]

betű(kapcsolat)	hang	1.	2.	3.	össz.	2461
<i>a</i>	a	107	93	55	255	
	á	238	251	8	497	
	a/á	3			3	755
<i>aa</i>	á	2			2	2
<i>e</i>	e	155	110	8	273	
	é	2	12	8	22	
	ë	60			60	
	e/é	3			3	358
<i>ee</i>	é/e		12		12	12
<i>e(u)</i>	é/ëü	1			1	
	e/ëü		1		1	2
<i>eu</i>	ëü	17	9	4	30	30
<i>ey</i>	ëï	2			2	2
<i>i</i>		24	33		57	
	i/ë	1	1		2	59
<i>í</i>	i	3			3	
	í	2			2	5
<i>o</i>	a	1			1	
	o	38	61	3	102	
	o/a	184	49	55	288	
	ó	1	10		11	
	o/a/ó	1			1	
	o/ö	1			1	404
<i>ou</i>	ou	28	28	5	61	61
<i>oy</i>	ou?		1		1	1
<i>u</i>	u	61	29	52	142	
	ú		2		2	
	u/o	100	89	7	196	
	ü/ö	76	93	23	192	
	ü		75	8	83	
	ú/ö			7	7	622

adat mássalhangzói közül az *m* nem szerepel az elemzésben, mert ez a betű minden esetben [m] hangértékben jelentkezik, és fordítva: az [m] hangot sem jelöli semmilyen más betű, csakis az *m*; a másik három mássalhangzóról és a betűjeleiről viszont ez nem mondható el. Ilyen módon pedig a hangjelölés tekintetében nem problematikus hangok és az egyetlen hangértékkel bíró betűk nem a teljes előfordulási számukkal jelennek meg az adatbázisban és az ez alapján készült statisztikában. Vagyis a táblázatban — pusztán érdekes adatként — feltüntetett 2461 magánhangzós betű–hang kapcsolatnál, illetve 3204 mássalhangzós betű–hang kapcsolatnál több van a gesztában.

<i>u/e</i>	ü/ö//e	1			1	1
<i>uu</i>	ú		12		12	12
	ű/ő		22		22	34
<i>úú</i>	ú	1			1	1
<i>v</i>	u	1			1	
	u/o	2	1	1	4	
	ü/ö	24			24	29
<i>y</i>	i	67	5	5	77	
	í	5			5	
	i/ë	2	1		3	85

2. ábra. A magánhangzót jelölő betűk hangértékei Anonymus gesztájában

betű(kapcsolat)	hang	1.	2.	3.	össz.	3204
<i>b</i>	b	104	57	8	169	
	b/v	11			11	180
<i>ce</i>	c			4	4	4
<i>cce</i>				1	1	1
<i>ch</i>	cs			2	2	
	c		1		1	3
<i>c</i>	c	3	5	6	14	
	k	56	29	20	105	
	χ		4		4	
	k/g	2			2	
	k/γ			18	18	
	χ/γ			2	2	
	c/sz		3		3	148
<i>d</i>	d	18	67	197	282	282
<i>f</i>	f	1	2		3	3
<i>g</i>	g	19	24	41	84	
	g/gy	1			1	
	k	1			1	
	gy	28	4	16	48	134
<i>gu</i>	g		1	1	2	2
<i>gy</i>	gy	1			1	1
<i>ge</i>	gy	5			5	5
<i>g(e)</i>	gy		6		6	6
<i>h</i>	(χ)	6			6	
	χ	4			4	

	χ	50	12	5	67	
	χ/γ		24	1	25	102
<i>i</i>	j	2	2		4	4
<i>k</i>	k	35	1		36	
	k/γ		9		9	45
<i>l</i>	l	122	215	45	382	
	l/ly		1	4	5	
	ly		2		2	
<i>le</i>	l		1		1	390
<i>m</i>	m	66	107	11	184	184
<i>n</i>	n	22	93	55	170	
	ny	22	1	10	33	
	n/ny		1	16	17	221
*rövidítve áll	m			1	1	1
	n		1		1	1
<i>p</i>	p	14	154	11	179	179
<i>ph</i>	f		1		1	
	f/p			7	7	8
<i>r</i>	r	158	107	70	334	334
<i>qu</i>	k/γ			1	1	1
<i>s</i>	s/cs	15	7	47	69	
	cs	3	1	20	24	
	s	60	42	68	172	
	s/sz	44	1		45	
	c/sz		1		1	
	sz	3	1	1	5	
	z		2		2	
	zs	2			2	
	s/zs		4	1	5	324
<i>sc</i>	sz	2			2	
	s?	1			1	3
<i>sz</i>	cs			1	1	1
<i>t</i>	t	98	79	121	298	298
<i>th</i>	t	76			76	76
<i>u</i>	v	7	30	11	48	48
<i>u(u)</i>	v		1		1	1
<i>v</i>	v	18			18	18
<i>x</i>	sz		1		1	1
<i>w</i>	v	9			9	9

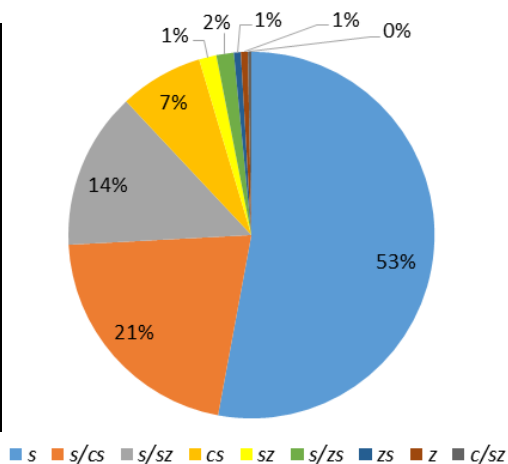
y	j	1	18	6	25	25
yg	gy		1		1	1
z	z/sz	39	1	3	43	
	sz	76	14	1	91	
	z	11	1	1	13	
	sz/c		13		13	160

3. ábra. A mássalhangzót jelölő betűk hangértékei Anonymus gesztájában

E bonyolult összefüggésrendszer minden elemének kibontására egyetlen tanulmány keretében természetesen nem vállalkozhatom, ezért csak néhány olyan jelenségre térek ki, amelyeknek helyesírás-történeti szempontból lehet egyfajta korjelző értéke: az *s*, a *z* és a *c* jelek hangértékei, illetve az [sz] és a [k] hangok jelölési módjai kerülnek csupán elő a továbbiakban egy-egy rövid, jobbára ábrákkal illusztrált elemzésben. A szakirodalom (elsősorban KNEIÉZSA 1952) megfigyeléseire a hangok felől közelítve kapcsolódom, mert jellemző módon a helyesírás-történeti kérdéseket is jobbára a hangok irányából igyekeztek tisztázni a szakemberek.

3.1. Az *s* betű Anonymusnál elsősorban [s] hangértékben szerepel (gyakran az *-s* hely- és személynévképzőt jelölve), de emellett [s/cs], [s/sz] és [cs] hangértékben is gyakran feltűnik. Más hangok jelölésére (pl. [sz], [z], [zs]) az *s* betű csak néhány adatban, szórványosan jelentkezik (lásd a 4. ábrát). Ezek az arányok persze változ(hat)nak majd akkor, ha az alaposabb etimológiai vizsgálatok eredményeképpen a variánsok egyike-másika mellett határozottan letehetjük a vokunkat. Az említett Anonymus-enciklopédia e téren bizonyosan pontosítani fogja az olvasatokat, s ezáltal a helyesírás-történet is szilárdabb talajra kerülhet.

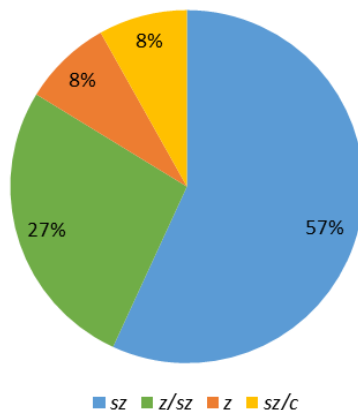
S betű	hang	össz.
<i>thocsun</i> [to/aksu/ony]	s	172
<i>muncas</i> [munká(c)s]	s/cs	69
<i>salan</i> [s(z)alán]	s/sz	45
<i>zobolsu</i> [szo/abolcsu]	cs	24
<i>susudal</i> [szuzudal]	sz	5
<i>posaga</i> [po(z)saga]	s/zs	5
<i>sýtua</i> [zsitva]	zs	2
<i>susudal</i> [szuzudal]	z	2
<i>tursol</i> [tursz/co/al]	c/sz	1

4. ábra. Az *s* betű hangjelölési értékei a gesztában

A **z betűt** Anonymus a [z] és az [sz] hangok jelölésére használja főképpen (olykor nem eldönthető módon), az adatok egy részében ugyanakkor — legalább variánsként — [c] hangértékre is gondolhatunk. A z betű fele olyan gyakran fordul elő a gesztában, mint az s, és a használatában is jóval kisebb mértékű a sokszínűség (lásd az 5. ábrát).

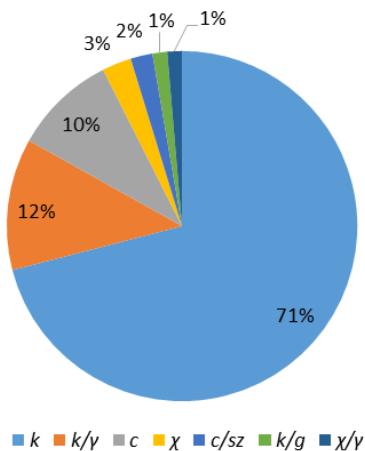
Z betű	hang	össz.
<i>zobolsu</i> [szo/abolcsu]	sz	91
<i>pacoztu</i> [páko(s)ztu]	z/sz	43
<i>zogeua</i> [zo/agyva]	z	13
<i>curzan</i> [ku/orsz/cán]	sz/c	13

5. ábra. A z betű hangjelölési értékei a gesztában

A **c betű** ezzel szemben ismét csak sokféle hang jelölésére használatos, de a három betűjel közül itt figyelhetjük meg a legnagyobb arányát a fő jelölési értéknek: az adatok közel háromnegyed részében (vagy a variánsokat is tekintve akár nagyobb arányban is) a c betű [k] hangot jelöl (lásd a 6. ábrát).

C betű	hang	össz.
<i>couroug</i> [kouroug]	k	105
<i>hulec</i> [χü/ölek/γ]	k/γ	18
<i>ecilburgu</i> [ecilburgu]	c	14
<i>bȳcoriensi</i> [biχo/ar.]	χ	4
<i>wacil</i> [vac/szil]	c/sz	3
<i>caliga</i> [k/galiga]	k/g	2
<i>ziloc</i> [szilo/ay/χ]	χ/γ	2

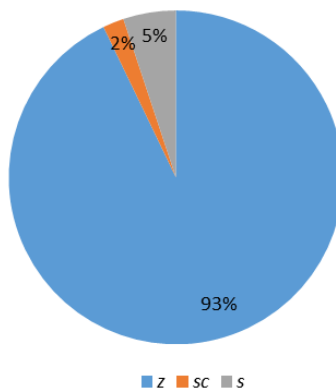

6. ábra. A c betű hangjelölési értékei a gesztában

3.2. Érdeemes néhány jellegzetességre a hangérték felől közelítve is rávilágítani. Ezt szintén csak nagyon röviden és ábrák segítségével mutatom be. Itt csak azokat az adatokat vettem figyelembe, amelyeknél a hangérték egyértelműen megállapítható (tehát a variánsokban olvasható adatok ezen a vizsgálaton kívül

rekedtek). Az [sz] hang általános jele Anonymus gesztájában a z betű. Emellett az sc jel fordul elő még néhány elnevezésben (*Szeredec*, *Szeri*), illetve az s jelet is megtaláljuk *Szuzdál* nevének lejegyzésében (lásd a 7. ábrát). A *Jószás* víznév *Iouxas* adata hibás másolás eredménye lehet *Iouzas* helyett (lásd ehhez KNEIÉZSA 1952: 79–80).

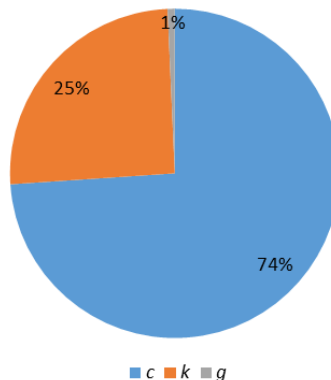
Sz	hang	hang	össz.
<i>zuard</i>	[szuárd]	z	91
<i>scereducy</i>	[szeredü/öc]	sc	2
<i>susudal</i>	[szuzudal]	s	5

7. ábra. Az [sz] hang jelei a gesztában

A [k] hang jelölésében nagy fokú következetességet állapított meg a geszta helyesírását illetően KNEIÉZSA ISTVÁN. Arra mutatott rá, hogy mindig *k* áll *e* és *i* magánhangzók előtt, más esetekben pedig mindig *c* szerepel [k] hangértékben. Ez alól csak két kivételt említ: *Ügyek* nevében mindig *k*-val áll a szóvégi [k] hang, a *Vekek* névben pedig egy latinosított alakban *qu* látható: *Veluquio* (1952: 81). Az általam jelzett táblázatban és az ez alapján készült diagramon ezek a névformák ugyanakkor nem szerepelnek, az *vgek*, *veluc* ~ *velec* adatokban ugyanis én a szóvégi *c* ~ *k* jel mögött (etimológiai és hangtörténeti megfontolások alapján) a [k] mellett [ɣ] hangértéket is elképzelhetőnek gondolok (lásd ehhez TÓTH 2012). Egyébiránt KNEIÉZSA megállapításait az én elemzéseim is alátámasztották. A [k] hang gesztabeli jelölési sajátosságait lásd a 8. ábrán!

K	hang	hang	össz.
<i>cadusa</i>	[kadu/o(c)sa]	c	105
<i>ketel</i>	[ketel]	k	36
? <i>grisio</i>	[kris.]	g	1

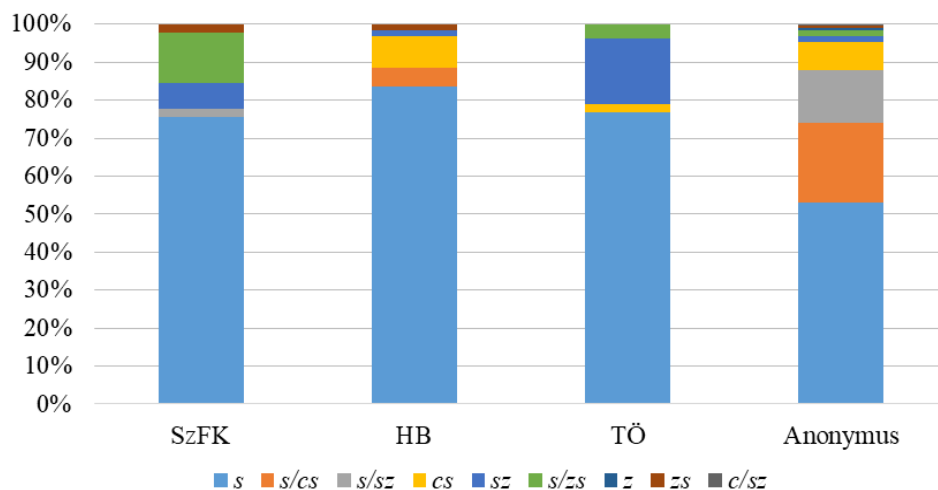

8. ábra. A [k] hang jelei a gesztában

4. Anonymus helyesírásának kronológiai szempontú értékelése

4.1. Anonymus gesztájának helyesírását nemcsak önmagában tanulmányozhatjuk, hanem arra is kísérletet tehetünk, hogy a nyelvemlék keletkezési idejeként reálisan felvethető két kronológiai csomópont helyesírási sajátosságaival összemérve próbáljuk meg pontosítani a geszta kronológiáját. A 12–13. század fordulója ráadásul ehhez jó helyzetet is teremt, hiszen potenciális kortárs nyelvemlékeként vehetjük figyelembe a Székesfehérvári keresztesek javainak megerősítő oklevelét (1193), a Tihanyi összeírást (1211) mint hiteles és eredeti okleveleket, illetve a Halotti beszéd és könyörgést (1170 k./1192–1195 k.) mint — vélhetően másolatban ránk maradt — szövegemléket. Ezt a kínálkozó lehetőséget kihasználva az adott nyelvemlékek helyesírási elemzését ugyanabban a szisztémában és elvek alapján elvégeztem, majd összevettem az előzőekben kiemelt jelenségeket. A Székesfehérvári keresztesek oklevelének helynévi, személynévi és köznévi adatait egyaránt elemeztem (338 szórványadatot), a Tihanyi összeírás esetében azonban a közel 2000 személynév elemzésétől — a számos olvasati bizonytalanság miatt — jobbnak láttam eltekinteni, s csak a helynévi és közszoói adatokat vettem figyelembe (196 adat). A Halotti beszéd és könyörgés vizsgálataim szerint 277 szóalapot tartalmaz, ugyanis a névutókat külön lexémaként elemeztem.

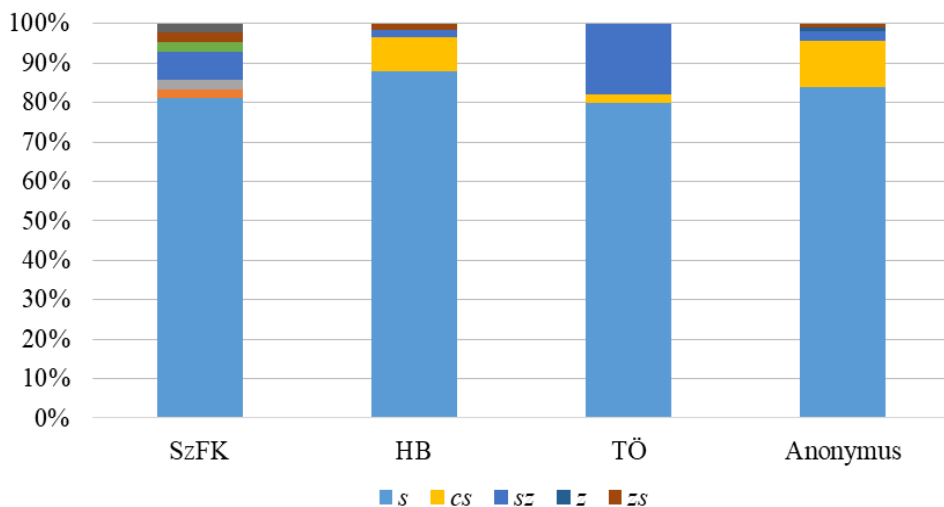
Az összevetés alapkérdését tehát úgy tehetjük fel, hogy mutatkoznak-e a négy nyelvemlék helyesírásában olyan jellegzetes tendenciák, amelyek alapján indokolt lehet közöttük kronológiai közelséget feltételeznünk. A következő ábrák erre a kérdésre beszédes választ adnak. Az összevetést e helyütt az *s* és a *z* betű hangértékeire, illetve a [k] hang jeleire vonatkozóan mutatom be.

9. ábra. Az *s* betű hangértékei az egyes nyelvemlékekben 1.

Az *s betű* hangértékeit illetően az egyes nyelvemlékekben meglehetősen kusza kép tárul elénk, közöttük legfeljebb annyi egyezés állapítható meg, hogy Anonymus gesztáján kívül minden itt vizsgált forrásban dominánsan [s] hangértékben használatos az *s* betű. Anonymusnál is ez a betű fő hangértéke, de itt az [s]-ként bizonytalanabban megítélhető hangértékek is jelentős arányt képviselnek. (Lásd ehhez a 9. ábrát!)

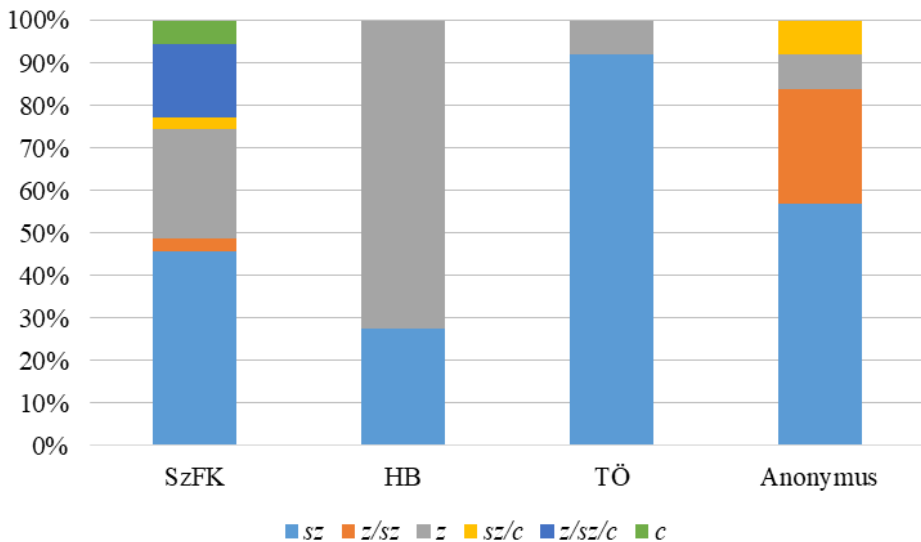
Abban az esetben ugyanakkor, ha a variánsokban olvasható adatoktól (bizonytalan hangértékük miatt) eltekintünk, feltűnő egyezésre mutathatunk rá az *s* betű jelölési értékeit illetően a geszta, illetve a Halotti beszéd és könyörgés között (lásd a 10. ábrát).

10. ábra. Az *s* betű hangértékei az egyes nyelvemlékekben 2.

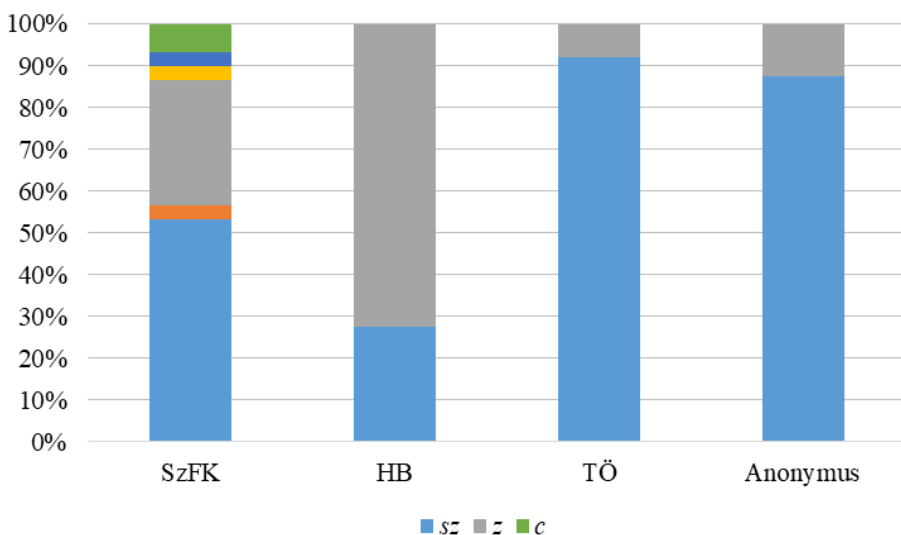
A *z betű* hangértékeinek gyakorisági viszonyait ábrázoló diagram kis túlzással ismét azt jelzi, hogy ahány nyelvemlék, annyiféle helyesírás (ehhez lásd a 11. ábrát).

A variánsként megadható hangértékek itt ugyan kisebb mértékben vannak jelen, és az is látható, hogy legfőképpen az [sz] és a [z] hangok jelölésére használták a *z* betűt a 12–13. század fordulójának itteni forrásaiban (legfeljebb abban van különbség, hogy melyik hangérték volt egy-egy forrásban a gyakoribb: lásd a HB és a TÖ ellentétes arányait).

11. ábra. A z betű hangértékei az egyes nyelvemlékekben 1.

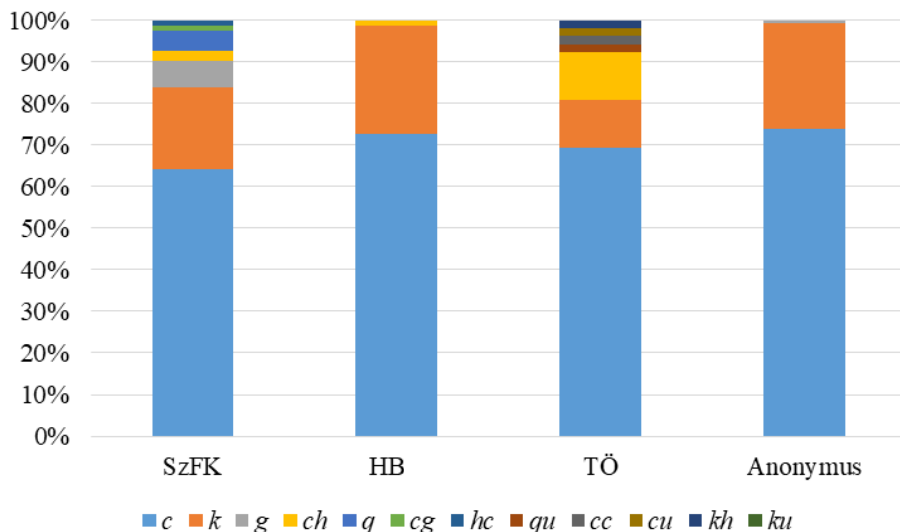
Újfént érdemes ugyanakkor egy olyan ábrázolást mutatni, amelyben a variáns olvasatokat tartalmazó adatokat figyelmen kívül hagytuk. Ismét jól látható egyezés mutatkozik meg: ám ezúttal a Tihanyi összeírással (lásd a 12. ábrát).

12. ábra. A z betű hangértékei az egyes nyelvemlékekben 2.

A **[k] hangnak** igen sokféle jelölésével találkozunk a forrásainkban, ebben főleg a Székesfehérvári keresztesek javainak megerősítő oklevele és a Tihanyi

összeírás (tehát a két oklevél) jár az élen, míg a Halotti beszédben és Anonymus gesztájában lényegesen letisztultabb képet látunk (lásd a 13. ábrát). Ez az ábra megítélésem szerint egy nagyon lényeges dologra világíthat rá, ami nincs ugyan kapcsolatban a fő kérdésfelvetésünkkel, azzal tudniillik, hogy hol helyezhető el időben Anonymus gesztája, ám a korai ómagyar kori írásbeliség és helyesírás szempontjából éppen nem lényegtelen körülmény.

13. ábra. A [k] hang jelölései az egyes nyelvemlékekben

Talán nem véletlen, hogy a fentiekben több olyan jelenségre is felfigyelhetünk, amely a Gesta Hungarorum és a Halotti beszéd helyesírásában hasonlóságokra világított rá. Ez különösen abban a tekintetben szembetűnő, hogy egyébként viszont inkább az a benyomásunk támadhat az összevetések során, hogy minden egyes nyelvemlék saját helyesírási gyakorlattal rendelkezik, s nemigen beszélhetünk valamiféle kiforrott vagy akár csak kiforróban lévő következetes, a korszakra jellemző helyesírási rendszerről. A Halotti beszéd és a Gesta Hungarorum helyesírásának némely jegyekben megfigyelhető hasonló mintázata ugyanakkor talán azzal állhat összefüggésben, hogy ezek a szövegek szépirodalmi alkotások, amelyek szerzőit másfajta nyelvi igényesség és tudatosság jellemezhetett, mint a jogi szövegek (az oklevelek) lejegyzőit. A helyesírás történetének alakulását kutatva tehát az írott szövegek időbeli és térbeli helyzete, intézményi háttere mellett a műfaji különbségekre is figyelemmel kell lennünk.

4.2. Mindamellert annak a lehetőségnek is érdemes utána járnunk, hogy vajon nem azért nem találunk-e (legfeljebb csak egy-egy esetben) egyezést a 12–13. század fordulójának nyelvemlékeivel, mert a geszta nem ekkor, hanem jóval korábban, a 12. század 60-as–70-es éveiben keletkezett.

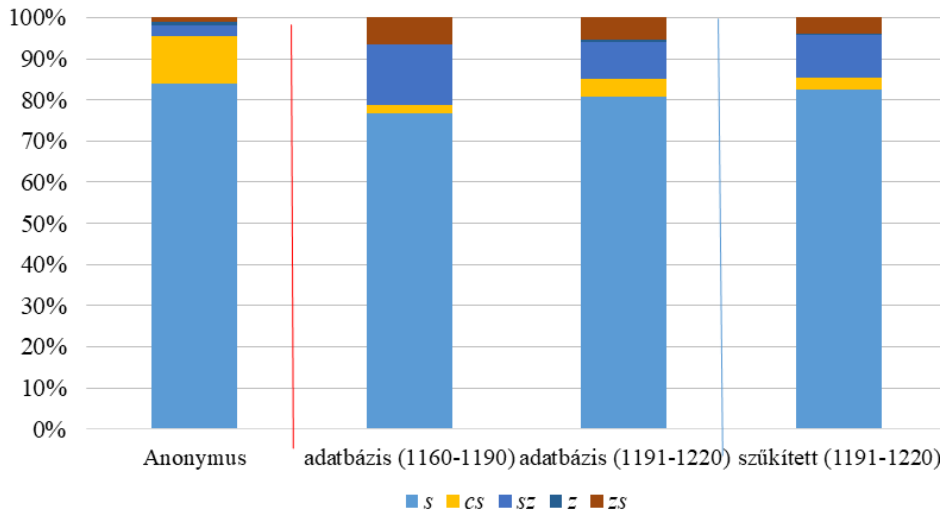
A 12. század második felének helyesírási jellemzőit a DE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készülő hang- és helyesírás-történeti adatbázisból igyekeztem kinyerni. Ez az adatbázis a korai ómagyar kor helynévi és helyet jelölő köznévi adatainak elemzésére épül, azok minden lexémáját külön rekordban elemzi ugyanolyan szempontrendszer szerint, mint amelyet én is alkalmaztam a fentiekben bemutatott saját feldolgozásaim során. Az adatbázis jelenleg több mint 55 ezer rekordot tartalmaz elsősorban a betűrend első felében levő Abaúj–Pilis megyék területéről.

Ebből az állományból válogattam le a két kronológiai csomópontnak megfelelően egyrészt az 1160–1190 közötti három évtized, másrészt az 1191–1220 közötti három évtized adatait. Az 1160–1190 közé eső időszakból az adatbázis 314 rekordot tartalmaz, amelyből a latin és a hibás adatokat kihagyva 166 elemzett adattal dolgozhattam. Az 1191–1220 közötti intervallumban a hang- és helyesírás-történeti adatbázisban — az általam a maguk teljességében elemzett 1193-as SzFK és az 1211-es TÖ, valamint Anonymus adatait kivéve — 2107 rekord található, amiből a latin, görög, német nyelvű és a hibás alakokat ezúttal is kihagytam, s így végül 1504 elemzett adat állt az összevetéshez a rendelkezésemre. Ehhez fűztem aztán hozzá az 1193-as és az 1211-es oklevél általam elemzett adatait. Anonymus gesztájának adatait azért nem, mert éppen ennek a kronológiai helyét igyekszünk ezzel a vizsgálattal megtalálni.

A következő ábrákon az *s* betűvel, illetve az [sz] és a [k] hangokkal kapcsolatos eredményeket mutatom be. Az **s betű** [s] hangértéke mindkét korszakban általános, emellett [sz]-ként és [zs]-ként jelentkezik nagyobb arányban, [cs] hangértékben meglehetősen ritka. Nagy elmozdulást nem figyelhetünk meg a két időszak között, talán csak az [sz] és a [cs] hangértékekben van némi változás (lásd a 14. ábrát). Ez a kép azonban azért nem lehet mérvadó, mert ezek az adatállományok az olyan oklevelek adatait is tartalmazzák, amelyeknek a kronológiai státusa bizonytalan: tehát a hamis, átírt, másolatban ránk maradt oklevelek adatait is, márpedig tudjuk, hogy pl. egy [1163–1173]>1520 k. datálású oklevél adatai helyesírás-történeti szempontból közel sem biztosan köthetők a 12. század 60-as–70-es éveihöz. Az ilyen problémákat elkerülendő az adatállományt a hiteles és eredeti formában fennmaradt forrásokra szűkítettem le, ezek adatainak kronológiai értéke ugyanis egyértelműen meghatározható. A szűkítés az 1160–1190-es időszakra vonatkozóan azonban olyan mértékű csökkenést eredményezett (mindössze 24 adat maradt fenn a szűrőn), hogy ennek további elemzését nem tartottam célravezetőnek. Egyébként a korai évszázadok adathiányával KNEI ZSÓFIA is szembesült, és óvatosságra intve ugyan, de a másolt oklevelek adatait is felhasználta; vö. pl. II. Béla korának jellemzésekor az 1138/1329-es dömösi prépostság adománylevele is ott szerepel az áttekintett forrásai között (1952: 21–22).

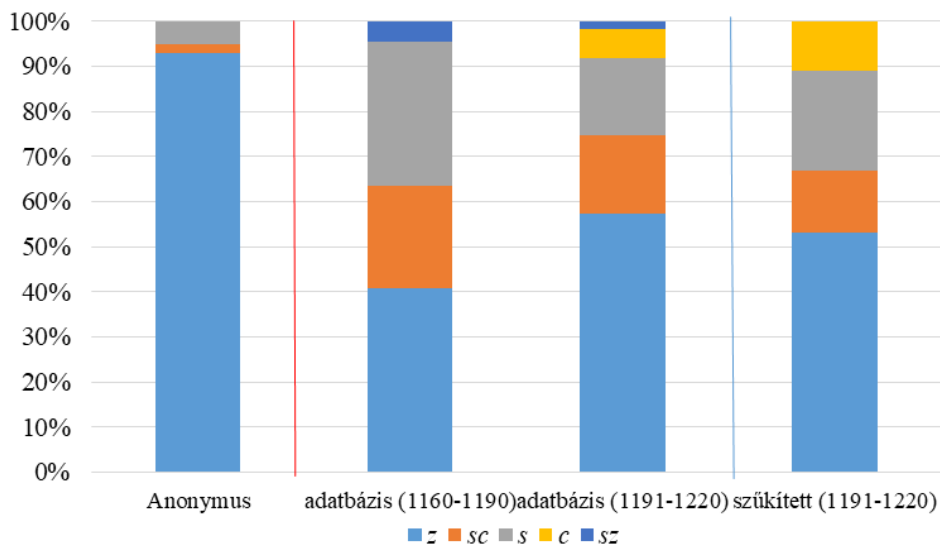
Itt és a következő ábrákon ezért az 1160–1190-es korszakra vonatkozóan csak a teljes állomány alapján megrajzolt hangjelölési arányok láthatók, az 1191–1220

közötti időszakra vonatkozóan viszont emellett a szűkített állomány alapján előállt arányokat is bemutatom. Az *s* betű hangértékeinek arányait nézve azt találjuk, hogy Anonymus helyesírása egyik korszakra sem illeszkedik bele, miközben a két időszak nagyon hasonló arányokkal bír.

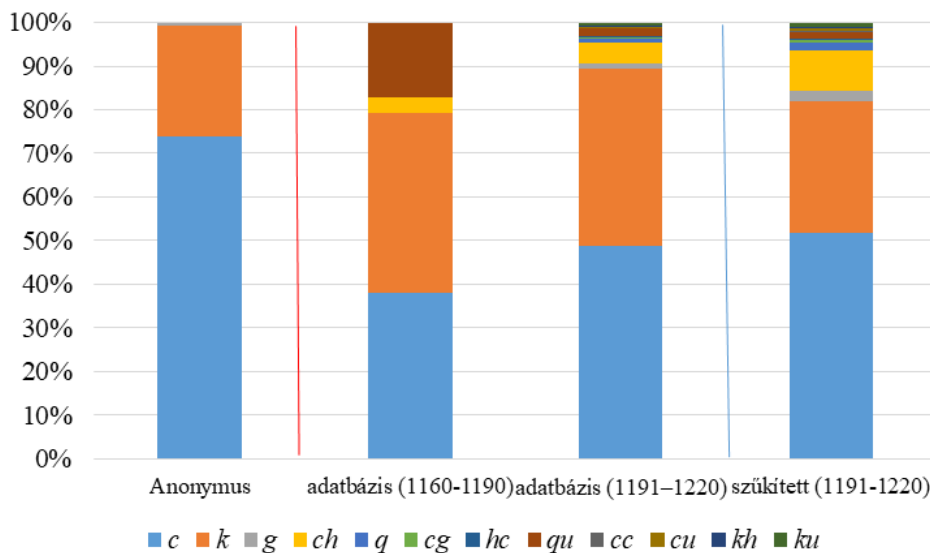
14. ábra: Az *s* betű hangértékei az adott kronológiai metszetekben

A hangok felől közelítve sem terem nekünk sok babér: az **[sz] hang** jelölésében olyan mintázat, mint amit a gesztában látunk, egyik időszakra sem jellemző (lásd a 15. ábrát).

15. ábra: Az [sz] hang jelölése az adott kronológiai metszetekben

A [k] hang jelölésében Anonymus ismét csak külön utakon jár: még csak nagy vonalaiban sem igen harmonizál az általa alkalmazott jelölési stratégia a két idő-sík egyikével sem (lásd a 16. ábrát).

16. ábra: A [k] hang jelölése az adott kronológiai metszetekben

5. Következtetések

Mi következik ebből a sok negatív eredményből? Következik-e egyáltalán belőle valami? Úgy gondolom, hogy igen.

1. A korábban említetteknek megfelelően nem is nagyon kell csodálkoznunk azon az eredményen, hogy az oklevelek (főleg helynévi) szórványainak hangjelölését bemutató hang- és helyesírás-történeti adatbázis elemzett idősíkjai nem olyan jellemzőket tárnak elénk, mint amelyeneket Anonymus gesztájának helyesírásában tapasztaltunk. Megítélésem szerint ez ugyanis részben azzal van összefüggésben, hogy a geszták irodalmi műfajt képviselnek, az oklevelek pedig jogi célú és tartalmú iratok: az előbbiekre szerzőire más típusú műveltség volt jellemző, mint az oklevelek nótáriusaira. Ez még akkor is így lehet, ha az irodalmi művek szerzői éppenséggel jegyzői feladatokat is elláttak a kancelláriában. Ebből a különbségből adódik az, hogy leginkább a Halotti beszéd és könyörgés helyesírásában figyelhettünk meg olyan jegyeket, amelyek a geszta megoldásaira emlékeztetnek.

2. Az is igencsak szembetűnő, hogy az egyes oklevelek még a 12–13. század fordulóján is inkább önmagukban jellemezhetők, és nem úgy, mint egy-egy helyesírás-történeti korszak jellegzetes képviselői. Az 1193-as és az 1211-es oklevél között is inkább csak abban a tekintetben tudunk hasonlóságot kimutatni,

hogy egy-egy betű esetében a domináns hangérték megegyezik (és olykor még közel azonos arányt is képvisel), de a további hangértékeket illetően már alig vannak egybeesések. És ugyanez a helyzet a hangok felől közelítve is. A Székesfehérvári keresztesek javainak megerősítő okleveléről például KNIEZSA ISTVÁN is úgy nyilatkozik, hogy annak hangjelölése nemcsak a korábbi és a későbbi oklevelektől, hanem a saját korának forrásaitól is eltér, sok olyan egyéni sajátosságot mutatva, ami csak ennek az oklevélnek és írójának a sajátja (1952: 25).

3. A fő kérdésre tehát nem kaptunk választ: a geszta helyesírása alapján ugyanis nem foglalhatunk megnyugtatóan állást abban az ügyben, hogy Anonymus munkája a 12. század második felében keletkezett-e vagy pedig a 13. század elején. Az e téren tapasztalható sokszínűséget (vagy még inkább talán kuszaságot) látva erre véleményem szerint aligha lesz a jövőben is esély. Nem is szólva arról az eddig nem említett, ám a helyzetet tovább bonyolító körülményről, hogy Anonymus gesztája ráadásul nem eredetiben maradt ránk, hanem a 13. század második felében-végén készült másolatban (vö. BENKŐ 1996: 224). Ez viszont nem jelenti sem azt, hogy Anonymus gesztáját ne kellene a helyesírását és a hangállapotát illetően teljes körű elemzésnek alávetni, ahogyan azt sem, hogy a gesztának ne lehetnének esetleg olyan nyelvi sajátosságai, amelyek ténylegesen közelebb visznek minket az eredeti keletkezési idejének a meghatározásához is. A helyesírása azonban sajnos nemigen tartozik ezek közé a nyelvi sajátosságok közé.

6. Kitekintés

Végezetül néhány olyan feladatot szeretnék még kiemelni, amelyek a magyar helyesírás-történeti kutatások terén előttünk állnak, s ezekhez kapcsolódóan néhány olyan szempontra is rámutatni, amelyek a feladatok megvalósításában vezérfonálul szolgálhatnak.

1. Ahhoz, hogy a helyesírás történetének alakulásában esetleg trendeket, folyamatokat, változásokat tudjunk megállapítani, mindenekelőtt gazdag adatállományon elvégzett vizsgálatokra van szükség. A magyarországi írásbeliség első évszázadaira, a korai ómagyar korra vonatkozóan ezt a gazdag adatállományt — nagyságrendjükből adódóan — egyértelműen az oklevelek magyar nyelvű szövevényai biztosíthatják a számunkra. Azt a megfigyelést, amely KNIEZSA ISTVÁN mintavételszerű vizsgálatain alapul, hogy az oklevelek írásában idővel változások történtek (1952), azáltal tudjuk mérlegelni, hogy az oklevelek helyesírását mint történeti folyamatot tanulmányozzuk, s ebben differenciált megközelítést alkalmazunk, azaz figyelemmel vagyunk az oklevelek elsősorban kronológiai értelemben vett diplomatikai státuszára is.

2. A hangjelölés, a helyesírás történetileg szemlélve bizonyosan mozgó rendszer, de benne megjelölhető fontos viszonyítási pontok. Ilyenek lehetnek a hite-

les és eredeti források, amelyek helyesírás-történeti feldolgozása ezért feltétlenül kívánatos. Erre jó lehetőséget biztosítanak az olyan nyelvemlék-monográfiák, amelyek a névanyag történeti-etimológiai bemutatását is magukra vállalják: ezáltal ugyanis a betűhív adatok olvasata biztosabb talajon áll.

3. De nem tekinthetünk el a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek helyesírás-történeti jellemzésétől sem. Ehhez azonban ugyanúgy sajátos módszertan kialakítására van szükség, mint ahogyan az ilyen források általános nyelv- és névtörténeti forrásértékének, az adatok idősíkokhoz kötésének módszerét SZŐKE MELINDA már kidolgozta (2015), és alkalmazta is eredményesen egyes 11. századi forrásokra. Az ilyen típusú források kapcsán az eddigi ismereteink azt mutatják, hogy az oklevelek másolóira kétféle attitűd lehetett a jellemző: egyesek hűen másolták az előttük fekvő szöveget, míg mások változtattak (nemcsak a hangjelölésen, hanem akár a hangállapoton is; lásd pl. a tövéghangzó nélküli formában „másolt” adatokat). A problémát az okozza, hogy egy-egy konkrét, másolatban ránk maradt oklevélnél sohasem tudhatjuk, hogy a másolója melyik megoldást alkalmazta. Ezért csupán annyit tehetünk, hogy azt feltételezzük, a két módszer eredményei nagyobb anyagmennyiségen bizonyos mértékig kiegyenlítődve mutatkoznak meg, és a fő tendenciák ezáltal tágabb időintervallumot tekintve megragadhatók lesznek. Úgy is értékelhetjük tehát ezt a módszert, mint egyfajta sajátos relatív kronológia érvényesítését a helyesírás-történeti kutatásokban.

4. Az oklevelek magyar nyelvi anyagának helyesírás-történeti jellemzésére így, több fázisban kialakított módszertant alkalmazni lehet aztán a nem okleveles forrásanyagra, például a gesztákra is.

5. És végül még egy lényeges körülményre kell rámutatnunk, ami alapján joggal feltételezhetjük, hogy a helyesírás történetében is megragadhatók bizonyos történeti változások. A helyesírás, az írásosság háttérében feltétlenül ott találjuk az oktatást, a képzést, az iskolákat. A korabeli hazai értelmiségi réteg képzésében bizonyosan voltak közös sajátosságok: alapvetően ugyanolyan képzettséggel rendelkeztek, azaz lényegét tekintve ugyanazt az ismeretet sajátították el a képzésük során, hiszen az iskoláknak minden korban van egyfajta normaterepítő igyekezete. Az értelmiségi elitnek tehát jórészt azonos lehetett a szellemi háttéré, és legfeljebb abban voltak — a tehetségükön túl — különbségek, hogy némelyek külföldön (is) tanultak (párizsi vagy olasz egyetemeken például), s ennek hatása az általuk írott szövegeken jól tetten érhető (vö. pl. a franciás jegyeket akár Anonymus gesztájában, akár a székesfehérvári keresztesek oklevelében). A közös szellemi háttér, a közös képzettség okán pedig mégiscsak indokoltan tetelezhetünk fel közös sajátosságokat, szabályszerűségeket, ha úgy tetszik, valamilyen normatörekvést a helyesírásban is.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai.* Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Bevezető. In: PAIS DEZSŐ, *Anonymus Gesta Hungarorum. Hásonmás kiadás.* A bevezetőt írta, a jegyzeteket készítette és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, Magyar Helikon. 7–23.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- ifj. HORVÁTH JÁNOS 1966. P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 1–53, 261–282.
- JAKUBOVICH EMIL 1925. P. mester (Adalékok az Anonymus-kérdéshez). In: *Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján.* Budapest. 169–213.
- JAKUBOVICH EMIL 1937. Anonymus Gesta Hungarorum. In: EMERICUS SZENTPÉTERY szerk., *Scriptores rerum Hungaricarum 1–2.* Budapest, 1937–1938. Reprint. Budapest, Nap Kiadó, 1999. 1: 15–117.
- JUHÁSZ PÉTER 2019. *Anonymus: fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása.* Szeged, Belvedere Meridionale.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- KIS TAMÁS 2013. A „palatális” *dzs* a magyarban. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–KÁDÁR EDIT szerk., „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 267–295.
- KIS TAMÁS 2016. A bilabiális *β* és a *v*-féle hangok a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54: 23–50.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 93. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KORDÉ ZOLTÁN 1994a. *Anonymus.* In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 50–51.
- KORDÉ ZOLTÁN 1994b. *gesta.* In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 234.

- KRISTÓ GYULA 1983. Szempontok Anonymus gesztájának megítéléséhez. In: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest. 369–403.
- PAIS DEZSŐ 1975. *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, Magyar Helikon.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk., *Scriptores rerum Hungaricarum 1–2*. Budapest, 1937–1938.
- SZILÁGYI LORÁND 1937. Az Anonymus kérdés revíziója. *Századok 71*: 1–54, 136–202.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynevéhez. *Magyar Nyelvjárások 50*: 51–76.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2004. *Anonymus A magyarok cselekedetei. Kézai Simon A magyarok cselekedetei*. Millenniumi Magyar Történelem. Források. Budapest, Osiris.

Considerations for the Study of Anonymous' Gesta From the Perspective of Historical Orthography

Anonymous' *Gesta Hungarorum* has been studied by both historians and linguists for a long time. Both disciplines have produced an extensive set of scholarly publications relying on a great variety of approaches that study the gesta and its mysterious author. I examine the Hungarian remnants (and Latin language elements of Hungarian relevance) of the gesta from the perspective of historical linguistics. In this paper I focus on the aspect of historical orthography more specifically.

In my study I start out from the dating of the linguistic record at the turn of the 12th and 13th centuries which is claimed to be most probable by linguists and it facilitates my work that there are several important linguistic records available from this age that are contemporaries of the gesta and which are clearly authentic and include abundant Hungarian language data. The certificate of confirmation of crusaders of Székesfehérvár from 1193 and the Tihany Survey of 1211 are the primary sources in this respect but the historical-orthographic features of the Funeral Sermon and Prayer may also be used in the comparison. Although the genre differences between charters and the narrative historical work obviously result in a different source value in terms of legal authenticity and thus also “onomastic authenticity”, research in historical linguistics in the broader sense of the term is only slightly influenced by this circumstance (or not at all). Meanwhile, I also compare the orthography in Anonymous' gesta with the general orthographic attributes of the era(s) that are seen as possible dates for the creation of the gesta (around 1217 and in the 1160s-70s) so as to provide additional linguistic arguments for one or the other possible date.

After the articulation of the findings of my research, I finally formulate general lessons learned that are related to the source value of different genres of linguistic records

(including gestas) from the Árpád Era in terms of historical orthography, while also shedding light on certain details of contemporary written culture.

Keywords: Anonymus: Gesta Hungarorum, history of orthography, literacy in the Árpád Era

Tóth Valéria
ORCID: 0000-0003-0822-591X
Debreceni Egyetem
toth.valeria@arts.unideb.hu

Szent István Zalavári okleveleiről*

SZŐKE MELINDA

1. Szent István hamisnak tartott hat oklevele közül négy oklevél egy-egy bencés apátság alapításáról szól: a pécsváradi, a bakonybéli és a zalavári apátság két alapítólevele (DHA. 1: 63–76, 113–119, 86–92, 98–102). Ezek az oklevelek történeti szempontból egy oklevélcsoportba tartoznak, mert bár nem egy időben keletkeztek, de a köztük lévő tárgyi és személyi kapcsolat, illetőleg a hamisítás olyan egyezéseket okozhatott a szerkezetükben, hogy kritikájukat (és persze az elemzésüket is) az együttes vizsgálatuk nagymértékben megkönnyítheti (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255). Az említett oklevelek egy csoportba tartozásának indokaként amellet, hogy a bakonybéli, a pécsváradi és a zalavári bencés apátságot is első királyunk alapította, azt szokás még megemlíteni, hogy egyéb források mellett valószínűleg mindegyik megírásához felhasználták az ugyancsak Szent Istvánhoz köthető Pannonhalmi oklevelet is. A szintén Szent István nevére visszahamisított Nyitrai és Ravennai oklevelek a 17. században készültek más típus szerint, ezért ez a két oklevél ebbe a csoportba nem tartozik bele (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256).

A több névtörténeti és nyelvtörténeti kronológiai réteget tartalmazó négy oklevél együttes vizsgálata meglátásom szerint nyelvészeti szempontból is hasznos lehet. A bennük szereplő nyelvi elemek időbeli viszonyainak meghatározásához segítségünkre lehet például az, ha ezekre a hamis oklevelekre egy oklevélcsoport elemeiként gondolunk. Ennek a kutatási irányynak a részeként ezúttal az 1019. és 1024. évi Zalavári oklevél keletkezési és fennmaradási körülményeit mutatom be.

2. Az oklevelek bemutatásához hozzátartozik az apátság történetének a rövid ismertetése is. Zalavár már a 9. századtól nevezetes hely volt: az akkori neve *ci-vitas Priwinae*, *Mosaburg* 'Mocsárvár' vagy *castrum Chezilonis*. Ez a hely volt a Karoling Birodalom legkeletibb grófságának a központja. A grófság alapítója a Duna feletti morvák hercege által száműzött Priwina volt, aki Nagy Károly unokájától, Német Lajostól 840 környékén a Zala folyó mellett kapott hűbértartományt,

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

majd néhány év múlva teljes tulajdonába került Alsó-Pannónia egy része. Priwina feladatai közé tartozott — amellett, hogy a térséget hatalmi-politikai és gazdasági értelemben is a birodalom szerves részévé tegye — Pannónia provincia lakosságának körében a keresztény hit terjesztése. Első dolgai egyike volt ezért, hogy templomot építtessen, amit 850-ben szentelt fel a salzburgi Liupram érsek Szűz Mária tiszteletére. Ezt követően Adorján tiszteletére is emeltek egy templomot. A 9. században a honfoglaló magyarok megérkezésével szakadt félbe ez a folyamat: a Mosaburgi grófság nem maradt a birodalom része, a népessége pedig nem őrizte meg a kereszténységét. A Szent István alatt érkező térítők tulajdonképpen előlről kezdhették elődeik munkáját (vö. FÜSSY 1902: 7–23, SZŐKE B. 1996: 25–30, 2019: 9–13, RITÓÓK 2019: 17, 20).

A történeti források alapján kétségtelen, hogy István király alapította a Veszprémi egyházmegyéhez tartozó zalavári apátságot a Zala-völgyben a Zala folyó állandó kiöntései között, a Balatontól nyugatra fekvő mocsaras szigeten. Ezt az országos jelentőségű eseményt a Pozsonyi Évkönyv¹ például így említi meg: „1019: Felszentelik Szent Adorján egyházát” (KRISTÓ 1999: 355). GYÖRFFY GYÖRGY ebből a megfogalmazásból azonban arra következtetett, hogy ebben az évben még nem beszélhetünk a monostor, csak a Szent Adorján tiszteletére szentelt világi egyház megalapításáról.² Az évkönyvek és a krónikák a bencés vagy ciszterci monostorok kapcsán ugyanis mindig a *monasterium* szót használják, és nem az évkönyvben szereplő *ecclesia*-t. A monostor alapításáról nem tudunk közelebbit, hiteles adataink csak a 13. század elejéről vannak (1977: 325–326). Az ezredforduló táján Veszprém herceg örökölte a régi udvarházat, kápolnát és palánkvárat, amit még Priwina épített, és a 10. században Kál harka és fia, Bulcsú birtokolt. GYÖRFFY szerint Veszprém herceg újíthatta fel a bazilikát 1018-1019-i távozását megelőzően, a monostor pedig csak a bazilika 1019. évi felszentelése után épült mellé (1977: 326).

Mások ugyanakkor az 1019-es évet a monostor alapításának éveként is említik (vö. THOROCZKAY 2009: 1408). A Zalavári oklevél kritikai kiadása előtti latin nyelvű kommentárban már maga GYÖRFFY GYÖRGY is úgy hivatkozik a Pozsonyi Évkönyv bejegyzésére, mint ami igazolja az apátság 1019. évi alapítását (DHA. 1: 90).

A 11. századi bencés monostor a Karoling-kori udvarház helyén létesült. A 11. századi Szent Adorján templom Karoling-kori elődje azonban nem a mártír tiszteletére felszentelt templom, hanem a jobb állapotban lévő Szűz Mária templom. A templom újjáépítéséhez felhasználhatták Szent Adorján Karoling-kori

¹ A Pozsonyi Évkönyv (Annales Posenienses) az egyetlen ránk maradt magyarországi évkönyv. Ez a gyűjtemény a 997–1203. közötti időszakra vonatkozó feljegyzéseket tartalmaz (KRISTÓ 1994: 556, VESZPRÉMY 2004: 341–345).

² Ennek igazolására TÓTH ENDRE további érveket sorakoztat fel (1999: 31).

templomának romjait, ahonnan átszállították a mártír szent ereklyéjét az egykor Szűz Mária tiszteletére felszentelt templomba (vö. SZŐKE B. 1996: 27, RITOÓK 2019: 17).

Adorján Maximianus császár uralkodása alatt szenvedett vértanúságot Nikomédiában (másképpen Nikodémiában) a 4. században. A keresztényüldözések alkalmával Adorján a szolgálattevők kapitánya volt, de látva a keresztények állhatatosságát a megpróbáltatások közepette, felvetette magát a keresztények sorába (SOMORJAI 2019: 35–38).³

FÜSSY TAMÁS úgy jellemezte a zalavári apátságot, hogy a viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt sem írásaival, sem egyéb munkásságával nem gazdagította különösebben a magyar történelmet (1902: 5). Ezzel szemben viszont CSELENKÓ BORBÁLA a Zala megyei szerzetesrendekről írva az Árpád-kori Zala megyében lévő apátságok (a tihanyi, az almádi, a csatári, a kapornaki, a hahóti és a murakeresztúri) között a zalavárit tartja a legnagyobbnak, a legbefolyásosabbnak és a leginkább önállóknak (2006: 12).

A monostort az 1440 utáni beháborús időszakban erődde, később a török veszély miatt végvárrá alakították át. I. Lipót intézkedései nyomán a 18. század elején a többi végvárral együtt felrobbantották. A bajorországi (göttweigi) bencések örökölték meg az apátság javait, akik nem a romokat építették újjá Zalaváron, hanem új templom és monostor építésének engedélyezését kérték a közeli Zalapátiban. Az építkezés 1753 és 1757 között zajlott. Az új építmény alapozásához a zalavári romokat kőbányaként használták fel. A zalavári apátság 1872-ig a göttweigi apátság alá tartozott. Ezt követően egy évtizedig önálló volt, majd a Pannonhalmi Főapátsághoz, a Magyar Bencés Kongregációhoz csatolták ötödik apátsággként (Bakonybél, Tihany és Dömölk mellett). Az apátság 1950-ig megtartotta a Zalavári Bencés Apátság nevet, és 8-10 bencés szerzetes élt ott. Az államosítás óta a rendház épülete szociális célokat szolgál, a templom pedig plébániatemplomként működik (SZŐKE B. 1996: 27, SOMORJAI 2019: 29–30, 43).

Az apátságnak, illetve környékének rendszeres feltárása a 20. század közepén indult meg. 1994-től két intézmény (MTA Régészeti Intézete képviselőjében Szőke Béla Miklós, a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Ritoók Ágnes) együttműködése révén valósul meg a feladat. A feltárások során előkerült maradványok tovább erősítik azt az írott források alapján már kialakult nézetet, hogy a 9. századi település a Karoling Birodalom legkeletibb grófságának székhelye volt, és a keresztény térítés pannóniai központjaként azonosíthatjuk (RITOÓK 2001: 322–327).

3. A zalavári apátság István király idejéből származó adományairól két oklevél is megemlékezik. Az 1019. évre datált Zalavári oklevél felhatalmazást ad a Szent Adorján monostor apátjának, Péternek, hogy a neki adományozott két

³ Adorján kultuszához vö. MEZŐ 1996: 51, 2003: 31–32, TÓTH E. 1999.

kápolnán kívül újabbakat építhessen, megengedi számára a püspöki jelvények viselését, a tizedadó helységek és vámhelyek mellett felsorolja az apátság halastavait és egyéb jövedelmeit is (SZENTPÉTERY 1923: 4, DHA. 1: 91–92, THOROCZKAY 2009: 1408). Az 1024. évi Zalavári oklevél pedig arról számol be, hogy (Székes)fehérváron egyházi és világi előkelők társaságában az apát kérésére Szent István király védelembe veszi az apátságot. Az oklevél emellett az apátságot bíraskodási kiváltságban részesíti, vásártartási joggal ruházza fel, felsorolja azokat a halastavakat, falvakat és birtokokat, amelyeket Szent István a tizedükkel és minden jövedelmükkel együtt az apátságnak adományozott (SZENTPÉTERY 1923: 4, DHA. 1: 101–102, THOROCZKAY 2009: 1409).

Az 1019. évi oklevélben 68, az 1024. évi oklevélben pedig 38 magyar nyelvű szórvány szerepel. Az adományok túlnyomó többsége az apátság közelében, Zala megyében található, csak néhány feküdt a szomszédos Vas, Veszprém, Somogy megyékben, illetve a távolabbi Tolna, Pest és Csongrád megyékben.

3.1. A bizonyos fokig megegyező, de emellett különböző, valamint egymást ki is egészítő, 1019-re, valamint 1024-re datált oklevelek már azzal is gyanút keltenek az olvasóban, hogy az alapító király intézkedéseit két külön évből származó iratban rögzítették. A középkorban nem volt ugyan szokatlan az az eljárás, hogy ugyanaz az oklevéladó bizonyos idő elteltével adományai és intézkedései kiegészítésének szándékával újabb oklevelet adott ki, de csak az írásbeliség megszilárdulásának időszakában, az oklevélírói gyakorlat nagyobb arányúvá válásának körében lelt ez az eljárás elterjedtebbé: „mindjárt Szent István korában, amikor számos püspökségre vonatkozólag sincs adatunk, hogy alapításukat, vagy a részükre történt intézkedéseket oklevélbe foglalták volna, nagyon feltűnő, hogy egy apátság, még pedig nem is a legfőbb, már öt év múlva új oklevelet kapott” (SZENTPÉTERY 1938: 139).

Az oklevelek valós voltával kapcsolatos kétségeinket tovább fokozza az a körülmény, hogy több birtok mindkét oklevélben úgy fordul elő, mintha az oklevél kiállításának az évében kapta volna az apátság István királytól (vö. KARÁCSONYI 1891: 107). A Csongrád megyei Szentadorjánmártír (a mai Mártély), a Zala megyei Esztergál és Borol, illetve a csányi vásár jövedelme így szerepel mindkét oklevélben: +1019: „Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas et piscinas, quorum nomina hec sunt: Tisciam cum ecclesia Sancti Adriani [...] Strygar [...] Borul [...] et dedimus redditus fori Chan” (DHA. 1: 91). Magyarul: „És Szent Adorján szolgálatára birtokokat, tizedeket és halastavakat adtunk, amelyeknek a nevei: a Tiszát Szent Adorján egyházával [...] Esztergál [...] Borol [...] és adtuk a csányi vásár jövedelmét”. 1024: „Contulimus eciam prefato monasterio piscinas simul cum insulis aque Balatini una cum silvis adiacentibus villis ipsius ecclesie Zalauar et Burull nuncupatis [...] Addidimus eciam piscinam Plyske cum villis ac prediis, videlicet [...] Strigar [...] redditus fori Chan prope

fluvium Zala [...] predium Zenthadrianmartýr vocatum circa Tyzziam” (DHA. 1: 101–102). Magyarul: „Adtunk a mondott monostornak halastavakat is a Balaton szigeteivel és a közeli erdőkkel, az egyház Zalavár és Borol nevű falvaival együtt. [...] Ugyancsak odaadtuk Pölöske halastavat falvakkal és birtokokkal együtt, tudniillik [...] Esztergált [...] a Zala folyó közei csányi vásár jövedelmét [...] a Tiszához közeli Szentadorjánmártír nevű birtokot”.

Persze felvetődhet az a lehetőség is, hogy a később kiállított oklevélben a megerősítés szándékával szerepelnek ezek a korábban már az apátságnak átadott javak, de ezt a lehetőséget meg az bizonytalanítja el, hogy vannak olyan falvak (pl. a Zala megyei Rada vagy a Somogy megyei Füzegy: *Rada, Fyzezh*, DHA. 1: 91), illetve jövedelmek (pl. a csurgói vám: *Chorgow*, DHA. 1: 91), amelyek csak a vélhetően korábban kelt oklevélben szerepelnek. Ezek mellett egymásnak ellentmondó intézkedések is tetten érhetők a datálásuk szerint öt év különbséggel íródott oklevelekben: 1019-ben például Szent István 40 olyan falunak a tizedét engedte át az apátságnak, amelyeknek mások voltak a földesurai, 1024-ben pedig — a korábbi intézkedést nem említve — csak a monostor birtokain adományozott tizedeket (vö. KARÁCSONYI 1891: 107–108).

3.2. A Zalavári oklevelek státuszának megállapításában a 19. század végétől szokatlan egyöntetűség figyelhető meg a kutatók körében (a nézetek összefoglalását lásd DHA. 1: 90–91, THOROCZKAY 2009: 1408–1409).⁴ KARÁCSONYI JÁNOS már Szent István király okleveleiről írt monográfiája (1891) előtt is szólt az 1019. évi oklevél keletkezéséről. Gyanúsnak tartotta, hogy a monostornak szolgálatot tevő szolgaszemélyzetről egyáltalán nem szól az oklevél, pedig első királyaink idejében a szolgálatokat végzők adományozása sokkal becsesebb adomány volt a földbirtokokénál (1887: 322). Ezt követően a Szent István okleveleiről szóló művében három szempont (1. az oklevél egyezik-e a kor viszonyaival és 2. az egykorú oklevelekkel, 3. az oklevél adatai megfelelnek-e a későbbi oklevelek adatainak) alapján egyértelműen hamisnak mondja mindkét oklevelet.

Az 1019. évi oklevél például *Ordinis Sancti Benedicti*-ként nevezi meg az apátságot; egy, a 11. században íródott oklevélben azonban efféle megkülönböztetésre nem lett volna szükség, hiszen hazánkban ekkor még a bencések mellett más szerzetesrend nem is volt ismert (1891: 114).⁵ Ez az oklevél sok formulát vesz át a Pannonhalmi oklevélből, de több esetben el is tér az ottaniaktól. Ezek a

⁴ Nem elhanyagolható kivételként kell azonban megemlítenünk FÜSSY TAMÁST, aki a 20. század elején az apátság perjeleként megírta annak történetét (1902). KARÁCSONYI így ír az apátsághoz fűződő viszonyáról: „Nagyon megszerette a szerző ezt az apátságot [1889-ben 73 évesen lett a zalavári apátság perjele és levéltárának őre; a kiegészítés tőlem származik, Sz. M.], s ezért épen úgy nem fogadta el az 1019, 1024 és 1091 évekre tett levelek hamis-voltát, mint a hogy sok anya nem hiszi el, hogy az ő gyermeke rossz, bármennyire nyilvánvaló is az” (1905: 250).

⁵ A kifejezés 11. századi használatához lásd ERDÉLYI 1902: 496.

különbségek tovább erősítik azt a nézetet, hogy az oklevél nem készülhetett a 11. században, hiszen az oklevél írója a Pannonhalmi oklevélből kölcsönzött formulákban szereplő szavakat, illetve kifejezéseket a 11. században még nem használtakra cseréli fel (1891: 116–120). Nem elvitatva KARÁCSONYI érvelését azt azért fontos megjegyezni, hogy a formulák megváltozott szóhasználata az átírásnak is lehet a következménye.

Az 1024. évi oklevél koholt jellege mellett az egyik fontos érv pedig az, hogy számos olyan birtokot említ, amelyek egyéb oklevelek tanúsága alapján az 1240. év környékén még mások tulajdonában voltak, az oklevelet tehát csak a 13. század közepe után hamisíthatták (1891: 131–132, lásd még KARÁCSONYI 1887: 321–324, 1891: 107–133, 1892: 84–85).

ERDÉLYI LÁSZLÓ alapvetően KARÁCSONYI JÁNOS szempontrendszerét követve először arra törekedett, hogy megvédje az oklevelek hitelességét az ellenük felhozott érvek megcáfolásával (1902: 476–500), de minthogy megnyugtató módon nem tudott kiállni az oklevelek 11. századi volta mellett, a hamisságuk megállapításában végül elfogadta KARÁCSONYI JÁNOS álláspontját. SZENTPÉTERY IMRE is hasonló véleményen van, amikor határozottan kizárja ezt a két oklevelet azon oklevelek köréből, amelyek akár csak részben is Szent István korából származnának (1938: 140).

Az 1019. évi oklevél hamisítási időpontjának meghatározásában az lehet a legfőbb segítségünkre, hogy az oklevél szerint István király három olyan falu (a Zala megyei Magyarád, Kolon és Istóc: +1019: ville decimarum hee sunt: Magyarád [...] Kolon [...] Stolcz, DHA. 1: 91) tizedét is az apátságnak adományozta, amelyekért a 14. században az apátság apátja a veszprémi káptalannal pereskedett (vö. KARÁCSONYI 1891: 119).⁶ A per 1308 és 1341 között folyt, és 1327-ben az apátság oklevelének a vizsgálatát kérik. Ez alapján pedig az feltételezhető, hogy 1308 és 1326 között készülhetett el a hamis oklevél (ERDÉLYI 1902: 505). PÜSPÖKI NAGY PÉTER ERDÉLYIvel szemben egy jó fél évszázaddal korábbi időpontot, az 1250-es évek elejét jelöli meg az oklevél hamisítási időpontjaként, hiszen ekkor is pereskedett az apátság a tizedei ügyében (1989: 54–55). Ezt az elképzelést azonban a 14. századi pereskedések elbizonytalanítják. Az oklevelet mai tudásunk szerint a következő évszámmal datálhatjuk: +1019 [14. sz. eleje]/+1328/1347/1370 (SZENTPÉTERY 1923: 4, DHA. 1: 86–87).

Az 1024. évi oklevél szövegét 1350-ből, Miklós nádor átíratából ismerjük, aki az esztergomi káptalan 1339-es oklevelét írja át: +1024 [14. század közepe]/+1339/1350 (SZENTPÉTERY 1923: 5, DHA. 1: 98). ERDÉLYI LÁSZLÓ Szent István oklevelének a Szent László hamis oklevelével való rokonságából a hamisítás időpontját az 1341 és 1346 közti időszakra következteti ki (1902: 506). GYÖRFFY

⁶ Az említett három falu mellett a per később Csács falu tizedei miatt is zajlott (vö. ERDÉLYI 1902: 505).

GYÖRGY ezt az időpontot csak néhány évvel módosítja mindkét irányba: véleménye szerint a kezdő időpontot 1343-ra kell változtatnunk, Merenye birtokra vonatkozó jogigényét ugyanis ebben az évben fogalmazta meg az apátság. A záró időpont pedig az alapján módosítandó 1347-re, hogy a Szent István oklevelével rokon Szent László kori hamis oklevél az 1019. évi oklevelet is megőrző 1347. évi oklevélben maradt meg (DHA. 1: 100, 312–316).

PÜSPÖKI ennek az oklevélnek a keletkezését szintén korábbra teszi, az oklevelet véleménye szerint 1228 és 1241 között szerkesztették, és ezzel együtt azt is mondja, hogy az 1024-re datált oklevél hamis szövegét az 1019. évinél korábban jegyezték le (1989: 58). A csányi vásárvám adományozásának mindkét oklevélben való megjelenése alapján vallja az 1024-es oklevél korábbi keletkezését: „ha ugyanis az 1024-i oklevél szerkesztésekor már létezett volna az 1019-i dátumot viselő hamisítvány, akkor a kibocsátási dátum szerint újabb oklevélbe nem foglalták volna bele az állítólag öt évvel korábban már elnyert csányi vásárvám adományozását” (1989: 57). Ez az érvelés azonban problémásnak tűnik, hiszen ahogyan már utaltam rá, a két oklevélben számos adomány ismétlődik anélkül, hogy utalnának a másik oklevélre.

A két oklevél datálásából kitűnik, hogy nem csak az 1019. és 1024. évi oklevél bizonyult hamisnak, hanem az ezeket átíró 1328. és 1339. évi iratok is. A zalavári apátságban 1341-ben tűzvész pusztított. Az ugyanerre az évre keltezett hamis oklevélben a veszprémi káptalan bizonyítja, hogy a sekrestyés egy alkalommal elfelejtette eloltani a gyertyát, ami éjszaka az ágyára esett, és a kialakult tűz elhamvasztotta az istentisztelet során használt tárgyak mellett a monostor okleveleit is, például a pápai bullákat, valamint a szent királyok és utódaik pecsétjével ellátott kiváltságleveleket is (ERDÉLYI 1902: 519). A hamis oklevél ellenére a 14. századi tűzvész ténye egy 1346-ból (DHA. 1: 312) és egy 1347-ből származó (ERDÉLYI 1902: 520) oklevél alapján bizonyítottnak tűnik. Ez utóbbi oklevél a somogyvári konvent 1370. évi átiratában maradt meg. Ez az az oklevél, amely 1347-ben átírja Károly királynak a monostor részére 1328-ban adott kiváltságlevelét, amelyben Szent István és Szent László adományaiban megerősíti a zalavári apátságot. Az 1347. évi oklevél elmondja, hogy az 1328. évi oklevél pecsétje a tűz során megsérült, de azonosíthatóságát megőrizte.

3.3. Az oklevelekhez kritikai szemlélettel közelítő GYÖRFFY GYÖRGY a Zalavári oklevelek esetében nem számol István-kori előzménnyel, de 11. századival igen: az 1019. évi hamis oklevélnek van ugyanis egy olyan, birtokokat összeíró része, amely vélhetően egy egykor létező 11. század végi összeírásra vezethető vissza (1977: 325, DHA. 1: 86–87, 98–102).

A 12. század elejéről Szent László neve alatt fennmaradt egy oklevél, amelyet ugyanaz az oklevél tartott fenn, mint az apátság 1019. évi oklevelét: +1101/+1328/1347/1370 (DHA. 1: 313–316). Szent László 1095-ben halt meg, uralkodással 19

évet töltött, azaz már a datálás is kétségessé teszi az oklevél hitelét, miszerint 1101-ben a király uralkodásának 22. évében állították ki (vö. DHA. 1: 313, ERDÉLYI 1902: 500). Ez az oklevél helyneveket egyébként nem tartalmaz, és valószínűleg az 1341-es tűzvész után hamisították (DHA. 1: 315, ERDÉLYI 1902: 505). És ha ez így van, akkor az az 1327. évi oklevél, ami még a tűzvész előtt keletkezett, csak a 11. század végén rögzített hiteles Szent László-kori összeírásra utalhat a szövegében, és nem a ma is ismert később hamisított változatára (DHA. 1: 312). A hiteles oklevélből — minthogy a tűzvész elemésztette — nem került át egyetlen szövegegység sem a 14. század közepén hamisított, máig fennmaradt Szent László-kori „összeírásba” (DHA. 1: 312–316).

Szent László korában amiatt a királyi rendelet miatt tartották fontosnak a korábbi kiváltságok megerősítését, amely kötelezővé tette, hogy az egyházak kapják vissza az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4). A nyelvi elemzés szempontjából a körülmények azonban nem mindig olyan szerencsések, hogy az alapítóleveleket (legyenek azok hitelesek vagy hamisak), illetve az adományok 11. század végi összeírását két különálló oklevélként tudjuk vizsgálni. A Zalavári oklevelek esetében — a Pécsváradi oklevélhez hasonlóan (DHA. 1: 63–80, SZŐKE M. 2019: 91) — a Szent László-korában, a 11. század végén készült eredeti összeírásból csak annyi maradt fenn, amennyit a tűzvész előtt beleszerkesztettek az 1019. évre datált hamis oklevélbe. Ennek az oklevél-résznek az értékelése azonban nem könnyű feladat.

ERDÉLYI LÁSZLÓ megjegyzése alapján, hogy tudniillik „a Szent István korába visszanyúló apátságnak a pannonhalmihoz hasonlóan volt már néhány száz oklevele, mikor a tűz mindezt elhamvasztotta”⁷ (1902: 504), esetleg arra gondolhatunk, hogy ERDÉLYI lehetségesnek tartotta egy István-kori hiteles alapítólevél létezését. PÜSPÖKI NAGY PÉTER pedig a két Zalavári oklevél közül az általa korábbi időre datált 1024-es irat tárgyalásakor említi meg annak a lehetőségét, hogy azok a jelenségek, amelyek a 11. századra utalnak, nemcsak úgy értelmezhetők, hogy a hamisító a Pannonhalmi oklevélből kölcsönözte azokat, hanem az is előfordulhat, hogy ezek a hiteles eredeti oklevélhez vezetnek vissza minket. A formulákon kívül néhány birtok adományozását is korainak tartja. Az azonban nem túl megnyugtató, hogy a 11. századi irat létezését azzal próbálja bizonyítani, hogy a monostor 1024 táján már biztosan létezett, hiszen a Szent Gellért nagyobbik legendája szerint a csanádi püspökség megalapításakor (1030-ban) a zalavári monostor is küldött szerzeteseket (1989: 58). Egyrészt előfordulhatott, hogy az apátságok alapítása sem feltétlenül járt együtt az alapítólevél kiállításával (SZOVÁK 2001: 38), másrészt pedig GYÖRFFY GYÖRGY korábban már igazolta azt, hogy a legenda idézett része szintén a 14. századból származik (1977: 325).

⁷ A veszprémi káptalan jelentését az 1341. évi tűzvészről lásd ERDÉLYI 1902: 519.

SZOVÁK KORNÉL elképzelhetőnek tartja, hogy volt az apátságnak egy eredeti alapítólevele, csak az később nem felelt meg a korszerű követelményeknek. Ezt a vélekedést azonban érvekkel nem támasztja alá, csak a korabeli oklevélírás gyakorlatából általánosítja ezt a feltevést a bencés apátságok okleveleivel kapcsolatban. A magyar oklevélkiállítás kezdeteikor ugyanis előfordulhatott az, hogy bár rögzítették írásban az eseményeket, de a kiállított dokumentum nem tért ki minden részletre. Később, különösen a 13. század első felétől kezdődően, amikor egy-egy birtok vagy jog bizonyításához szükséges volt az oklevelek bemutatása, ezek a (hiányos) oklevelek nem voltak megfelelő jogbiztosító eszközök, ezért törekedtek azok kiegészítésére, azaz interpolálására. Az alapítás írásbeli rögzítésének elmaradása, vagy az egykor kiállított dokumentum elvesztése (formailag) hamis oklevelek beszerzésére ösztönözte a tulajdonosokat (2001: 38, vö. ERDÉLYI 1902: 507).

3.4. Az 1019-re datált Zalavári oklevél hamisításakor három forrást használtak fel: 1. István király interpolált Pannonhalmi alapítólevelét, 2. a Pozsonyi Évkönyv bejegyzéseit, valamint 3. a monostor 11. század végi összeírását (DHA. 1: 90–91, vö. GYÖRFFY 1977: 325). Elfogadva a hiteles 11. század végi összeírás egykori létezését, illetve ennek bedolgozását a hamis 1019. évi oklevélbe, az első Zalavári oklevél esetében három nyelvi-kronológiai réteggel kell számolnunk: 1. a hiteles 11. század végi összeírásból származó 11. századi réteggel, 2. a 14. század eleji hamisítás kori réteggel és 3. a 14. század második feléből, a hamis oklevél átírásainak (az 1347. és 1370. évi átíró oklevél korát együttesen kezelve) idejéből való réteggel.

Az 1024. évi Zalavári oklevél hamisításának — 13. századi diplomák mellett — a legfontosabb forrása a 11. század végi összeírás egyes részeit tartalmazó, korábban hamisított 1019. évi oklevél volt (DHA. 1: 100). Ennek megfelelően a nyelvi vizsgálatok szempontjából legfontosabb kronológiai rétegre, a 11. századira jellemző jegyeket talán mindkét Zalavári oklevélben kereshetünk a nevek nyelvészeti elemzése során. Az 1024. évi oklevélben tehát szintén három nyelvi-kronológiai réteg lehet jelen: 1. az 1019. évi oklevélből való 11. századi réteg, 2. a 13. századi réteg a hamisításhoz felhasznált oklevelek alapján és 3. a 14. századi réteg a hamisítás (1343–1347) és az átírás (1350) révén. A szórványok differenciáltabb osztályozása nem indokolt, mivel elsőrendű célként — így jártam el a korábbi, hasonló céllal készült írásaimban is — az oklevelek korai (11. századi) rétegét kívánom elhatárolni a későbbi kronológiai rétegektől attól függetlenül, hogy ezekből egy vagy több lelhető fel az oklevelekben.

A Zalavári oklevelek nyelvi forrásértékének az elemzésekor annak próbállok utánajárni, hogy a 11. század jellegzetességei nyelvi szinten tetten érhetők-e a hamisított és többszörös átíratban fennmaradt 1019. és 1024. évi forrásokban. Ennek az elemzésnek a legalkalmasabb kiindulópontja az 1019. évi oklevélnek

az az oklevélrészlete lehet, amely vélhetően az eredeti 11. század végi összeírásból származik (GYÖRFFY 1977: 325).

Irodalom

- CSELENKÓ BORBÁLA 2006. *Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1902. Oklevéltár. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 7. A Zalavári apátság története. A legrégibb időktől fogva napjainkig*. Budapest, Stephaneum. 450–692.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei. Értekezések a történeti tudományok köréből 15.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FÜSSY TAMÁS 1902. *A Zalavári apátság története. A legrégibb időktől fogva napjainkig*. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 7.* Budapest, Stephaneum. 5–447.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1887. *Szent-Gellért, csanádi püspök élete és művei*. Budapest, Franklin.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter bulla. Diplomati-kai tanulmány*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1892. Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. *Akadémiai Értesítő 3*: 76–86.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1905. A pannonhalmi szent-Benedek rend története. *Századok 39*: 248–259.
- KRISTÓ GYULA 1994. Pozsonyi Évkönyv. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 556.
- KRISTÓ GYULA 1999. Pozsonyi Évkönyv. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 354–356.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1989. *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon, 1000–1301*. Bratislava, Madách.
- RITOÓK ÁGNES 2001. Zalavár. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság. 322–327.

- RITOÓK ÁGNES 2019. Millennium: A Zalavári bencés monostor. In: SOMORJAI ÁDÁM szerk., *A Zalavári (Zalaapáti) Szent Adorján Bencés Apátság millenniuma. 1019–2019*. Zalaapáti, EFO Nyomda és Kiadó. 16–23.
- SOMORJAI ÁDÁM 2019. Zalaapáti, Templom és kolostor. In: SOMORJAI ÁDÁM szerk., *A Zalavári (Zalaapáti) Szent Adorján Bencés Apátság millenniuma. 1019–2019*. Zalaapáti, EFO Nyomda és Kiadó. 29–43.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1–3*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 133–202.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság. 35–47.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1996. Mosaburg-Zalavár. In: VÁNDOR LÁSZLÓ főszerk., *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államlapítás milleniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg, Zala Megye Önkormányzata. 25–30.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 2019. A Karoling Birodalom legkeletibb grófságának székhelye? Mosaburg-Zalavár-Vársziget. In: SOMORJAI ÁDÁM szerk., *A Zalavári (Zalaapáti) Szent Adorján Bencés Apátság millenniuma. 1019–2019*. Zalaapáti, EFO Nyomda és Kiadó. 9–15.
- SZŐKE MELINDA 2019. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevéről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő 41*: 91–106.
- THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok 143*: 1385–1412.
- TÓTH ENDRE 1999. Szent Adorján és Zalavár. *Századok 133*: 3–40.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2004. Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok 138*: 325–347.

On the Zalavár Charters of Saint Stephen

The paper studies the circumstances of the creation and the philological attributes of the two Zalavár charters of King Saint Stephen and also introduces the history of the Abbey of Zalavár. The Zalavár charters dated 1019 and 1024 are two of the charters of Saint Stephen that are considered to be forged. The two charters (of the altogether six forged charters of Saint Stephen) studied here are part of the same charter group both historically and linguistically as the Pécsvarad and Bakonybél charters. Due to their uncertain chronological status, the charters may preserve multiple chronological layers both from the perspective of historical onomastics and linguistics. The charters are dated as

follows: +1019 [beginning of the 14th century]/+1328/1347/1370 and +1024 [middle of the 14th century]/+1339/1350. The paper provides the information necessary for the specific linguistic analysis of charters with an abundant Hungarian language corpus (the 1019 charter includes 68 remnants and the 1024 document 38).

Keywords: early Hungarian charters, charters with an uncertain chronological status, Abbey of Zalavár, philology

Szőke Melinda
ORCID: 0000-0003-2726-4973
Debreceni Egyetem
koteles-szoke.melinda@arts.unideb.hu

Szepes vármegye elnevezésének lehetséges motivációiról

KENYHERCZ RÓBERT

1. A kutatás előzményei

Szepes vármegye nevének eredete kapcsán az etimológiai irodalomban egyetértés van abban a tekintetben, hogy a magyar *Szepes*, a szláv *Spiš* és a német *Zips* nevek közvetve vagy közvetlenül összefüggenek egymással. Azt ugyanakkor, hogy a három névforma közül melyik az elsődleges, véleményem szerint megnyugtatóan ez idáig senkinek sem sikerült bizonyítania. Egy korábbi tanulmányomban ezért arra tettem kísérletet, hogy a megye három középkori eredetű elnevezésének az egymáshoz való fonológiai s egyúttal kronológiai viszonyát tisztázzam (vö. 2018). Az volt a föltevés, hogy a vármegye nevének végső etimonjához — de legalábbis a másik két nyelv névváltozatának etimológiai előzményéhez — a nyelvi kölcsönzéseket kísérő fonológiai folyamatok elemzésével lehet közelebb jutni. Amennyiben ugyanis a magyar, szláv és német névalakok közül a vizsgálatok során kitűnik az, amelyikből a legkézenfekvőbben magyarázható a másik kettő, akkor azt a variánst nagyobb valószínűséggel lehet elsődlegesnek tartani. Ha pedig valamelyik névalakból fonológiai szempontból eleve nem magyarázható sem közvetlenül, sem közvetetten a másik kettő, akkor annak az alaknak az elsődlegessége jó eséllyel kizárható. Ebből adódóan pedig nyilván eleve azok a korábbi etimológiák lehetnek helyesek, amelyek a lehetséges elsődleges nyelvből magyarazzák a vármegye nevét, s a további etimológiai vizsgálatoknak is ezt az elsődleges névformát érdemes célozniuk. A nyelvi kölcsönzések irányának az ügye természetesen a korábbi munkák szerzőinek a figyelmét sem kerülte el (vö. elsősorban GRÉB 1929, MELICH 1929, MOÓR 1929 és ONDRUŠ 1980), s azt mindannyian kiemelt szempontként igyekeztek felhasználni elméletük alátámasztására, illetve mások elméleteinek megcáfolására. Az újabb fonológiai és nyelvtörténeti ismeretek, valamint az adatokhoz való könnyebb hozzáférés ugyanakkor a korábbiaknál jóval rendszerszerűbb elemzést tettek lehetővé a számomra.

E módszertani kísérlet azonban azzal az eredménnyel zárult, hogy — a lehetséges etimológiák mérlegre helyezésével — problémamentesen egyik nyelvből sem vezethető le a másik két nyelv névformája. Mind a magyar, mind a szláv,

mind a német változat elsődlegességének feltételezése esetében jelentős problémák merülnek fel a kölcsönzések fonológiai magyarázatát illetően. Úgy tűnik, hogy a három említett névalak egymáshoz való viszonyát fonológiai értelemben leginkább csak rendhagyó esetekként, s nem klasszikus értelemben vett szabályszerű hangtani folyamatként lehet értelmezni. Az általam követett módszer alapján így egyik vagy másik név elsődlegességét sem tudtam megnyugtatóan magyarázni. Nyilvánvaló, hogy a névváltozatok fonológiai hasonlósága az alapja annak az egyöntetű véleménynek, hogy azok egymásból levezethetők, ugyanakkor GRÉB GYULA felvetése alapján az átvétel során végbemenő vagy az azt követő hangtani változásokban népetimológiát, vagy még inkább más, adott nyelvben ismert név analógiás hatását sem lehet teljesen kizárni (vö. 1929). Ennek az igazolására azonban még komolyabb vizsgálatok nem történtek.

Az átvételek fonológiai problémájának feloldására az említett írásomban egyébként a már meglévő etimológiák mellé egy saját elképzelést is vázoltam, amely hangtani szempontból a vármegye különböző nyelvű névváltozatainak közös előzményeként egy rekonstruált szláv **sbpišb* ~ **sbpišb* lexéma meglétét vette fel, amelyből feltételezésem szerint aztán a későbbi szláv *Spiš* és a magyar *Szepes* forma párhuzamosan, azaz hangtani értelemben lényegében egymástól függetlenül, csak a közös eredetükben összekapcsolódva is kialakulhatott. Amennyiben a hipotézisem helytálló, áthidalhatóvá válhatna a magyar és a szláv alakok fonológiai megfeleltethetőségének a nehézsége, hiszen így nem a *Spiš*-ből kellene levezetni a *Szepes*-t, vagy pedig fordítva, hanem mindkettőt egy közös szláv **sbpišb* ~ **sbpišb* előzményből, ami véleményem szerint már jóval kevesebb fonológiai problémát hoz felszínre. Kétségtelen ugyanis, hogy ennek a két névformának a fonológiai kapcsolata az egész kérdéskör legproblematisabb eleme. Az elképzelést azonban pusztán elméleti lehetőségként vettem fel, a rekonstruált szláv tövet, amiből mind a magyar, mind a későbbi szláv alak, s azokból pedig a német forma magyarázhatóan tűnik, nem tudtam nyelvileg igazolni (vö. KENYHERCZ 2018: 124–125).

Nem kérdéses azonban, hogy egy helynév eredetének a feltárásakor számos szempont együttes figyelembevételére van szükség.¹ Az említett írásomban a gondolatmenet követhetőségének érdekében viszont — ahogyan már akkor is utaltam rá — csak a nyelvi kölcsönzések vizsgálata mellett döntöttem. Így szükségesnek tartom, hogy a *Szepes*, *Spiš* és *Zips* nevek eredetének a kérdését most újra elővegyem, s azt újabb szempontokkal kiegészítve vizsgáljam meg újra. Ezt az írásmat tehát nem az előző folytatásának szánom. Legalábbis nem abban az értelemben, hogy ezzel az írással befejezem a korábban megkezdett gondolatmenetet, s

¹ A helynévtörténeti kutatásokban erre a komplex megközelítésmódra a helynév-etimológia helyett ma már a helynév-rekonstrukció fogalmát használja a szakirodalom (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 135–147).

egy megnyugtató megoldással lezárom a kérdést. Ehelyett igyekszem ugyanazt a kérdést most egy másik szemszögből is megvilágítani, s ezáltal újabb szempontokat adva a régi Szepes vármegye nevére irányuló későbbi kutatások számára.

2. Előzetes szempontok

Ebben a tanulmányomban azt szeretném megvizsgálni, hogy milyen motivációk állhattak Szepes vármegye elnevezésének háttérében. Azt a névadási szituációt igyekszem rekonstruálni, amely során a terület a nevét elnyerhette, s ebből a szempontból kísérlem meg ismét mérlegre tenni az eddigi etimológiák közül a leginkább relevánsakat, ezúttal azonban elsősorban szemantikai és névtipológiai szempontból.

Mindenekelőtt a vizsgálat fókuszát szükséges pontosabban megfogalmazni: minden további kérdés kiindulópontja az, hogy Szepes vármegye neve egy a középkori magyar királyságban alapvető közigazgatási egységnek, azaz egy vármegyének volt a neve. Ezt azért fontos kiemelni, mert a vármegyék nevének a keletkezése mögött kétségtelenül sajátos névadási szituáció állt, amit a név etimológiájának a vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni. Leszögezhető, hogy a vármegye nevének előzményeként szolgáló közszó vagy tulajdonnév vármegyénévvé válásában — annak nyelvi háttérétől függetlenül — a magyar királyság bürokráciájának volt döntő szerepe. KRISTÓ GYULA a vármegyék nevével kapcsolatban azt írja, hogy azok soha nem a nép ajkán alakultak ki, hanem a vármegyék névadásában a hivatalosság, s végső soron az uralkodó játszott szerepet (vö. 2003: 85, 87, de lásd még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 432). Ezt a megállapítást elfogadva azt gondolom, a középkori Szepes vármegye neve kapcsán is elmondható, hogy az a hivatalosságban keletkezett, azaz mai fogalmakkal kifejezve egyfajta hivatalos névadás eredményének tekinthető. Ezért azt gondolom, hogy a kérdés megközelítésében a legcélszerűbb — talán mondhatjuk, hogy a leginkább védhető — kiindulási pont, ha Szepes vármegye nevének a lehetséges eredeztetéseit kifejezetten az Árpád-kori magyar királyság vármegyeneveinek kontextusában vizsgáljuk meg, s azt keressük, hogy a középkori vármegyék nevével való ismereteink mennyiben járulnak hozzá a térség nevére irányuló magyarázatok értékeléséhez. S noha többé-kevésbé a korábbi etimológiák is reflektáltak a név denotációjának sajátos jellegére, a kérdés újabb névtörténeti-névrendszertani megközelítése véleményem szerint nem teljesen haszon nélküli.

Ehhez képest a vizsgálat következő lépése lehet majd csak az, hogy a vármegyénév közvetlen előzményeként kimutatott lexéma nyelvi háttérét is feltárjuk. Azaz amikor Szepes vármegye nevének az eredetét keressük, végső soron természetesen azt is ki szeretnénk deríteni, hogy melyik nyelvben, s milyen formában keletkezett az a közszó, személynév vagy pedig helynév, amelyik a vármegye nevének közvetlen előzményeként szolgált. Ez a nézőpont egyébként gyakorlati

szempontból nem sokban különbözik attól a módszertől, hogy keresünk egy fonológiai és szemantikai szempontból elképzelhető etimont, amiből akár egy vármegye neve is alakulhatott. De azt gondolom, hogy a helynév-rekonstrukció elméleti keretében azáltal válhat termékennyé egy-egy probléma újbóli átgondolása, mert az a névadási szituációt nem egyedi — még akár analógiákkal is alátámasztható — esetként kezeli, hanem névrendszertani összefüggésbe ágyazva, s nem analógiákat keres az érvelés alátámasztására, hanem bizonyos értelemben eleve a névadás analógiás jellegéből indul ki.

A következőkben tehát a tárgyalt vármegye névadása kapcsán leginkább releváns motivációs tényezőket foglalom össze.

3. Várnév > vármegyenév

Régi felismerés, hogy a vármegyék neve igen gyakran a központjaként szolgáló vár elnevezésére vezethető vissza. KRISTÓ GYULA a középkori magyar királyság legkorábbi 29 vármegyéje kapcsán azt a véleményt fogalmazza meg, hogy azok egytől egyig a várukról kapták a nevüket, mégpedig azzal szoros összefüggésben, hogy a korai vármegyék megszervezésében a vár s a köré kiépülő várispánság kiemelt szereppel bírt, s mindegyik korai vármegye rendelkezett várispánsági háttérrel (vö. 2003: 73). A korábban általánosan elfogadott vélekedés szerint a korai ispánsági várak a nevüket jellemzően az első ispánjukról kapták. S noha ez néhány esetben valóban igaz lehet, vannak olyan ispánsági várak is, amelyek kapcsán a ránk maradt történeti források alapján nem igazolható, hogy a vár az első ispánja nevét viselné (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 432–433, HAVASINÉ KOVÁCS 2019: 38–60). Emellett vannak olyan várak is, amelyek neve nem személynévi háttérrel bír, hanem valamilyen lokális viszonyra vagy pedig a vár valamely jellegzetességére utal (a korai várnevek névadási hátterének összefoglalásához lásd HAVASINÉ KOVÁCS 2019: 86–89, a későbbi várnevekre lásd i. m. 136–138, de vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 432–433 is).²

Tekintsük át ebben az összefüggésben azokat a kérdéseket, amelyek abban az esetben merülnek fel, ha feltételezzük, hogy Szepes vármegye annak váráról kapta a nevét!

² Idézett munkájában HAVASINÉ KOVÁCS HELGA külön fejezetet szentel a más nyelvekből átvett várneveknek is, ugyanakkor az az összegzéséből megállapítható, hogy a más nyelvekben keletkezett várnevek részben hasonló motivációval rendelkeznek, mint azok, amelyek a magyar nyelvben váltak várnévvé. Azt ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az átvett várnevek — a várak építésének és a névadásnak a történeti kontextusával összefüggésben — ritkábban kapcsolódnak közvetlenül személyek neveihez, mint a magyar elnevezésű várak (vö. HAVASINÉ KOVÁCS 2019: 75–81). Így Szepes vármegye nevének kapcsán — amennyiben annak lehetséges várnévi előzményére fókuszálunk — a várnév magyar, szláv vagy más nyelvben való keletkezését a névadási motiváció szempontjából egyformán meg lehet vizsgálni.

3.1. A későbbi századokból van ugyan adatunk a vármegye nevével azonos alakú(nak tűnő) személynévre (vö. 1261: *Sepus* f-o Jacinti, 1279: Turna filius *Zepus*, 1279/1392/XVII.: *Zepus* f. Mich-is, 1286: *Scepus* filius Jacincti, 1286: *Scepus* f. Jacinti, ÁSz. 847, illetve 1334/1334: Petrus filius *Zepus*, Df. 269770), de nincs olyan forrás, ami alapján igazolható lenne, hogy a szepesi vár s így a vármegye az ispánjáról kapta volna a nevét, ilyen nevű ispánja ugyanis nem ismert. Az első név szerint említett szepesi ispán Dénes tárnokmester, akinek a neve ebben az összefüggésben egy 1216-os oklevél méltóságsorában maradt fent (*Dyonisio magistro tawarnicorum et comite de Scepes*, Dl. 74, RegArp. 1/1: 101). Az ezt megelőző évtizedekből a vár ispánjára és magára a várra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre adat, noha régészeti érvek alapján a vár építése néhány évtizeddel biztosan korábbra tehető (vö. FELD 2014: 376, ZSOLDOS 2001: 24).³ Az esetlegesen a várnak nevet adó ispán nevének esetében az adatolás hiánya azonban e kérdésben önmagában nyilvánvalóan nem perdöntő. Viszont adatok híján csak feltételezések szintjéig juthatunk el, s pusztán filológiai alapokon nem tudjuk sem bizonyítani, sem cáfolni azt, hogy Szepes vármegye — várnévi fokon keresztül — végső soron egykori vezetőjéről kapta a nevét.⁴

3.2. Ahogyan arra már utaltam, a várak nemcsak az ispánjukról, esetleg más személynévről kaphatták a nevüket, hanem egyéb motiváció is állhatott a névadásuk hátterében. Szepes vármegye nevének az etimológiai irodalmából ehhez a gondolat-hoz elsősorban JERZY NALEPA lengyel történész véleménye kapcsolódik, aki azt vetette fel, hogy a vármegye a váráról kaphatta a nevét. NALEPA a vár elnevezésének előzményeként a **sъpъišъ* 'sziklás hegy, domb' jelentésű szláv lexémát rekonstruálja, azt feltételezve, hogy a név elsődlegesen annak a hegynek volt a neve, amelyen a vár épült, majd metonimikusan a vár nevévé is vált, amiről aztán később a vármegyét is elnevezték (vö. 2003). Ezt az elképzelést HAVASINÉ KOVÁCS HELGA kutatásai alapján elképzelhetőnek tarthatjuk, hiszen az egész középkorban előfordult az, hogy a várak annak a hegynek a nevét vették fel, amin

³ Ehhez képest elég későn, 1249-ben említi először oklevél a várat (*in castro nostro Scypus*, Df. 264115, RegArp. 1/2: 273).

⁴ Több személynévi eredetűnek tűnő várnevünk esetében felvethető, hogy nem az első ispánjának a neve, hanem más személynév állhat nevének hátterében. Ugyanakkor azt meg lehet fogalmazni, hogy Szepes vármegye esetében bármilyen személynévi eredet feltételezése inkább magyar névadást valószínűsítene, hiszen a név fonotaktikai szerkezete egyik nyelvű névváltozatában sem utal olyan végződésre, amelyik a személyhez kapcsolódást kifejezné, s a formáns nélküli névadás leginkább a magyar nyelvben magyarázható — függetlenül természetesen a személynév etimológiai hátterétől. Azt is érdemes megjegyezni, hogy az idegen nyelvből átvett várnevek — vélhetően a várak építésének és a névadásnak a történeti kontextusával összefüggésben — ritkábban kapcsolódnak közvetlenül személyek neveihez, mint a magyar elnevezésű várak (vö. KOVÁCS 2019: 75–81). Egyébként Szepes nevének etimológiai irodalmában felmerül a személynévi eredeztetés ötlete, viszont nem közvetlenül a várnév előzményével összefüggésben (vö. MELICH 1929). Ennek az értékeléséhez lásd a 4. pontban írottakat.

épültek, ráadásul több szláv hegynévi előzmény is feltehető ezek között a várnevek között (vö. 2019: 68–69, 92–95). Elviékben tehát nem tűnik lehetetlennek NALEPA felvetése, s az általa rekonstruált tó szemantikai tartalma is megfelel a szepesi várhegy jellegének. Az is figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy azt a hegyet, amin a szepesi vár áll, sohasem említik néven a források, s a régebbi térképeken is csak a szomszédos két hegynek van neve (vö. EKF, MKF, HKF). Ennek a háttérben nyilván az is állhat, hogy egy nagy jelentőségű vár neve a hivatali és a hétköznapi nyelvhasználatban egyaránt el tudja fedni a hegy nevét, amelyen épült. S tipikusnak mondható az is, hogy a hegy lábánál épült települést a kezdetektől a várhoz való viszonya alapján nevezték meg latinul *sub castro*, *suburbium castri Scepusiensis*, magyarul pedig *Váralja* formában (1249: terram ville saxonum *sub castro* ~ *inter terminos Saxonum de Subcastro*, Df. 264115; 1342/1343/1384: *Waralya*, Df. 228499).⁵ A probléma megítélése így pusztán az adatok elemzéséből kiindulva ismét csak bizonytalan marad, hiszen más hegynévi eredetűnek tartott várnév esetében sem mindig adatolható a névadás alapjául szolgáló hegy neve, bár olykor ez is előfordul (vö. HAVASINÉ KOVÁCS 2019: 68–69, 92–95 vonatkozó részeit).

3.3. Azt gondolom, hogy a vármegye nevének várnévi eredete kapcsán ezen a ponton érdemes figyelembe venni Szepes vármegye létrejöttének a történeti körülményeit. KRISTÓ GYULA ugyan a királyi vármegyék között tartja számon Szepeset, de kiemeli, hogy kései megszervezése miatt a várispánság intézménye csak bizonyos korlátok mellett tudott itt kialakulni (vö. 1988: 393–395). SZÜCS JENŐ eleve inkább a királyi uradalmakból kialakult erdőispánságokkal hozza összefüggésbe (1993: 39–50). ZSOLDOS ATTILA a források alapos vizsgálatával annyiban árnyalja a képet, hogy Szepes esetében a legvalószínűbbnek azt tartja, hogy az kezdetben inkább a felvidéki erdőispánságokhoz hasonló szervezeti egység lehetett, mintsem a korai vármegyék mintjára létrehozott megye. S mivel erdőuradalomból fejlődött ki, vára sem várispánsági központ volt, hanem a királyi magánuradalmakban emelt várakkal állítható párhuzamba. S noha a vár valóban a megye központja lett, várispánságot nem hoztak létre körülötte. Ugyanakkor Szepes a királyi magánuradalomból kialakult megyék tipikus példájának sem tekinthető, hiszen véleménye szerint a Szepesség egészére kiterjedő erdőispánság sem jött létre a területén (vö. 2001). FELD ISTVÁN hasonlóan vélekedik, és Szepes vármegye szerinte sem tartható klasszikus erdőispánságnak, hanem a „Gömör és Borsod vármegye területéből kiszakadó *silva Zepus* királyi magánuradalomból vált egy hosszabb fejlődés eredményeképpen — a várszerkezet bizonyos elemeinek meglétével — vármegyévé” (2014: 376).

⁵ A német *Kirchdorf* név nem a várral, hanem a településen működő káptalannal függ össze (1307: *Hylbrandus de Suburbio in vulg. Chirchdorf*, Df. 272475). Szláv eredetű megnevezésére a középkorból nincsenek adataim, s a várost még a 16–17. században is magyarul, latinul vagy németül említik az általam feldolgozott források (vö. KENYHERCZ 2015: 208).

A névadás motivációja szempontjából mindezek a körülmények talán nem teljesen lényegtelenek. A vár neve sok vármegye esetében nyilvánvalóan annak központi szerepe miatt válhatott a vármegye nevévé is. Ugyanakkor ha Szepes a megszervezésének, s így vélhetően a névadásának az idején inkább a királyi magánuradalmakhoz, illetve az erdőispánságokhoz hasonlított, a kezdeti időszakban a vár szervezeti szerepe némiképpen más lehetett, mint egy klasszikus királyi vármegyében. Jó volna tudni tehát, hogy mindez befolyásolta-e érdemben a vármegye névadásának a motivációját, vagy pedig a vár és a vár nevének a jelentősége — függetlenül annak a térség korai közigazgatásában betöltött szerepétől — ebből a szempontból túlnő a vármegye tipológiai jellegzetességein. Jelenlegi ismereteink alapján nehezen megítélhető, hogy van-e ennek a körülménynek Szepes vármegye névadása kapcsán jelentősége. Az mindenesetre mérlegelendő szempont, hogy például a FELD ISTVÁN által erdőispánságnak tekintett területek nevei — Szepesen kívül Bakony, Pilis, Zólyom, Torna, Sáros, Patak, Bereg, Ugocsa, Erdőd és Szilágy várait vizsgálja mint erdőispánsági várakat — jellemzően nem függenek össze a területükön lévő vár nevével, hanem elsősorban a természeti környezetre utalnak, s ha mégis kapcsolódnak várnévhez, akkor valószínűsíthetően a vár vette fel másodlagosan az erdőispánság nevét (vö. a FNESz. és HAVASINÉ KOVÁCS 2019 vonatkozó részei).

Mindezek fényében érdemes áttekintenünk azokat a szempontokat is, amelyek Szepes vármegye névadásában a földrajzi környezet és a táj motivációs szerepéből indulnak ki.

4. A természeti környezet megnevezése > vármegyenév

VI. Kelemen pápának egy 1348-as oklevele, amelyet válaszként ad ki I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné kérésére, úgy fogalmaz, hogy az ország szepesi részeknek nevezett térsége, amely Magyarország és Lengyelország határainál terül el, egykor erdős és lakatlan volt (ab olim suerint silvose ac populis destitute). Ráadásul az oklevél megfogalmazása szerint a terület csak I. Károly és I. Lajos idején népesült be, annak ellenére, hogy a káptalanját a korábbi királyok már megalapították (vö. Df. 292743, AOKl. 32: 122). S noha utóbbi állítás talán túlzó, hiszen a vár felépítése és a 13. századi birtokadományok már utalnak arra, hogy a megye területe teljesen lakatlan már ekkor sem volt, minden egyéb okleveles forrás is azt mutatja, hogy a Szepesség kezdetben erdővel sűrűn borított terület volt, amelynek főként a folyóvölgyek mentén voltak állandó lakosai, s későbbi területi fejlődését az erdőirtások biztosították (vö. FEKETE NAGY 1934: 9–51, de lásd még KÖRMENDY 1974). Mindez egybevág Anonymus adatával is, ami a Szepesség első említése(i) közé tartozik, s ahol a térséget a szöveg erdőnek nevezi *silva Zepus* formában (JAKUBOVICH–PAIS 1937/1999: 73). Ez alapján az adat alapján szokott felmerülni a szakirodalomban, hogy a természeti környezet,

konkrétan az erdő neve lehetett a vármegye névadásának a végső forrása. Az azonban nem elhanyagolható körülmény, hogy Anonymus adatának az értelmezése nem teljesen egyértelmű. Mivel a vonatkozó szövegrésznél Anonymus a Boldva menti területfoglalásról ír, PAIS DEZSŐ felveti, hogy az említett erdőt nem lehet a mai Szepesség északi szélére, a Magas-Tátra tövébe lokalizálni, hanem a Szepesség déli határánál, a mai Szepesi környékénél elterülő erdők említéséről lehet szó (vö. 1926: 140). GYÖRFFY GYÖRGY szerint azonban a *silva Zepus* mindenképpen a Szepesség délkeleti részéig lehúzódó erdőséget jelenti, s nem azonosítható Szepesi környékével (vö. 1977: 165, 167–168, de lásd ehhez még FEKETE NAGY 1934: 24–27). Azt gondolom, e kérdés kapcsán fontos adalék, hogy a vonatkozó szövegrészben Anonymus a Mátrát is erdőnek nevezi (*usque ad silvam Matra, in silva Matra*). Noha ez RESZEGI KATALIN hegynevet érintő kutatásai alapján nem kivételes, tudniillik hogy egy erdő és egy hegy(ség) neve metonimikusan összekapcsolódik a névhasználatban (vö. 2011: 61–64, de lásd még HOFFMANN-RÁCZ-TÓTH 2018: 452), a geszta adatainak a fényében mégis érdemes megfontolni, hogy a — Mátrához hasonlóan — a *silva Zepus* megnevezés mögött sem feltétlenül pusztán egy erdőnév áll, hanem talán pontosabb úgy értelmeznünk, hogy a *silva Zepus* egy *Zepus* nevű erdős terület megnevezése. A név eredeztetése szempontjából ennek az árnyalatnyi különbségtételnek véleményem szerint van jelentősége. E kérdésre azonban a korai időszakra vonatkozó források gyér száma és jellege miatt nem adhatunk megnyugtató választ.

Az egyik leginkább elbizonytalanító tényező, hogy az oklevelek később soha nem utalnak Szepesre mint erdőre, azaz soha nem fordul elő a forrásokban a *Szepes* név erdő megnevezéseként (vö. FEKETE NAGY 1934: 26). II. András 1209-es oklevele egy Szepesben lévő (*in Chypus*) Poprád környéki földről ír (Dl. 68752, RegArp. 1/1: 78–79, CDES. 1: 122–123), majd 1217-ben szintén egy Szepesben (*in Scipus*) lévő föld cseréjéről ad ki oklevelet (Dl. 79, RegArp. 1/1: 103). 1216-ban Dénes szepesi ispán (*de Scepes*) (Dl. 74, RegArp. 1/1: 101), majd 1232-ben a szepesi prépost és a szepesi plébánosok (*de Scepus*) említésekor jelenik meg a név (Df. 278925, MonStrig. 1: 281–283). Egészen a 13. század közepéig lényegében hasonló összefüggésben — egyházi személyek, nemesek említésekor — fordul elő a terület neve (vö. Df. 264260; ÁÚO. 7: 106–107, illetve CDES. 2/45–46; Dl. 38875, illetve RegArp. 1/2: 223; Df. 264260; Df. 263025, illetve CDES. 2: 129; Dl. 304, illetve ÁÚO. 7: 212–213; Dl. 68752, illetve RegArp. 1/2: 252; Dl. 40606, illetve RegArp. 1/3: 519; Df. 264114, illetve RegArp. 1/2: 268; Dl. 40337, illetve RegArp. 1/2: 262; Df. 264115, illetve RegArp. 1/2: 273 stb.). Az ezt követő évtizedekben keletkezett iratokból pedig kirajzolódik a térség közigazgatási fejlődésének az íve: 1249-ben már a vár nevéként (*in castro nostro Scypus*, Df. 264115, RegArp. 1/2: 287), 1253-ban szepesi kerületként (*in ambitu Scipsiensis*, Df. 272412, RegArp. 1/2: 309), 1255-ben földként és vármegyeként (*in terram*

Scepes ~ in comitatu Scepes, Df. 272414, RegArp. 2/2–3: 195, CDES. 2: 355–356), 1255-ben szepesi körzetként, vidékként (*in districtu Scepusiensi*, Dl. 74780, RegArp. 1/2: 332), 1275-ben szepesi provinciaként (*coram tota provincia Scypsiensi*, Df. 272260, RegSlov. 1: 246–247), illetve 1278-ban szepesi területként (*in ... territorio Cypsiensi*, Dl. 63609, NAGY 1872: 223–224) említik a források.

A fenti adatok tehát már nem utalnak arra, hogy a *Szepes* erdőnév lett volna a 13. században. Kiemelhető egy 1255-ben keletkezett irat, amely azt rögzíti, hogy IV. Béla eladományoz egy bizonyos erdőt, ám ahogy az a szövegből kiderül, nem mint a Szepes-erdő részét, hanem mint egy a szepesi kerületben lévő erdőt (*in districtu Scepusiensi*, Dl. 74780, RegArp. 1/2: 332). Az viszont problémát jelent, hogy a felsorolt korai okleveles említések és a terület elnevezése között évtizedek, de akár évszázadok is eltelhettek. S ugyan a térség vármegyévé szervezése és a vármegye névadása időben már közelebb állhat az oklevelek idejéhez, ennél közelebb nem juthatunk időben a névadás korához a források segítségével. Azt viszont véleményem szerint meg lehet fogalmazni, hogy a 13. században már erdő megnevezésére nem használták a *Szepes* nevet. De talán ebből a szempontból van annak is jelentősége, hogy az ekkor keletkezett oklevelek egy-egy adomány kapcsán nem Szepes erdőként vagy annak részeként, hanem latin körülírással vagy már saját név szerint említenek kisebb-nagyobb méretű erdős területeket (1249: *in silva supra Leucham*, Df. 264115, RegArp. 1/2: 273; 1253/1280/1282: *quandam silvam ... in ambitu Scipsiensi ... ab utraque fluvii Hornad prope villam Kurtues existentem*, Df. 272412, RegArp. 1/2: 309; 1260/1260: *ad silvam Jawore vocatam*, Dl. 63606, NAGY 1872: 218–219; 1263/1294/1418: *silvam quandam cum particula terre vacue circa fluvium Thotpatata vocatum*, Df. 280760, RegArp. 1/3: 416; 1264: *quandam silvam sitam inter fluvios Toplicha et Donkpotoka vocatus*, Dl. 564, RegArp. 1/3: 433; 1264: *quandam silvam Chetene vocatam desertiam incultam penitus*, Dl. 74776, RegArp. 1/3: 431; 1282/1288/1317: *quondam ... silvam Feketeuerdeu nuncupatam in comitatu de Scepus existentes*, Df. 258686, RegArp. 2/2–3: 291–292; 1293: *quandam silvam nostram inter fluvium Poprad et alpes Scemene existentem*, Df. 272445, RegArp. 2/4: 114). Mindennek a háttérben nyilvánvalóan az is állhat, hogy a 13. század első éveire a korábban összefüggő őserdő a benépesülés és a birtokadományok következtében már kezdi elveszíteni összefüggő jellegét, és ennek eredményeként a névhasználat szempontjából jóval szegmentáltabb képet kezd mutatni.⁶

⁶ Természetesen az is elképzelhető, hogy kezdetben nem a későbbi Szepesség egészét nevezték így, hanem csak egy kisebb erdős területet, s a név csak később vonódott át a teljes térségre. FEKETE NAGY ANTAL szerint kezdetben csak a Hernádtól északra elterülő erdőt nevezték így (vö. 1934: 17–33). Névtani szempontból ugyanakkor ezt a kérdést az adatok hiánya miatt ismét nem tudjuk megnyugtatóan megítélni.

Mindezek után vessünk egy pillantást azokra a névmagyarázatokra, amelyek a Szepesség erdős jellegéből, illetve a megnevezés erdőnévként való értelmezéséből indulnak ki!

4.1. A szláv eredeztetések közül két etimológiai kísérlet kapcsolódik ide. ŠIMON ONDRUŠ azt feltételezi, hogy a terület elsődleges névváltozata a szláv *Spiš* volt, amit ő a *ръчати* 'vágni, baltával fát aprítani' jelentésű igéből levezetett **sъ-pich-jь*, illetve **iz-pich-jь* alakokra vezet vissza, s így a térség névadásának közszói előzményét tulajdonképpen 'kiirtott föld, kivágott erdő' jelentésben rekonstruálja (vö. 1980: 281). A névadás motivációjának és a név szemantikai háttérének a kapcsolatában ebben az esetben esetleg felvethető, hogy a nagyobb mértékű erdőirtás a Szepességben kifejezetten a 13. század második felében indult meg, de leginkább a 14. században vált szélesebb körűvé (vö. KÖRMENDY 1974, de lásd FEKETE NAGY 1934: 9–51, MELICH 1929: 40–41), s addig főleg a folyóvölgyek lehettek lakottak (vö. FEKETE NAGY 1934: 36). Találgatásokba ugyanakkor nem célszerű belemenni a tekintetben, hogy a folyómenti telepek, települések lakóinak erdőirtása vagy fakitermelő tevékenysége szolgálhatott-e alapul egy Szepes nagyságú, de kezdetben gyéren lakott terület névadásához.

A Szepesség erdős jellegében keresi STANISŁAW ROSPOND is a vármegye nevének a magyarázatát. Az ő feltételezése szerint egy 'erdős hegy' jelentésű tő állhatott a *Spiš* névváltozat mögött, amely véleménye szerint az összsl. *šipъ* 'tövis, tüske' jelentésű szóra vezethető vissza (vö. 1984: 200). Ha pusztán az etimológia szemantikai háttérét nézzük, akkor leginkább ez az elképzelés vág egybe Anonymus *silva Zepus* adatának az előzőekben vázolt értelmezésével.

A magyar szerzők közül MOÓR ELEMÉR kapcsolódik névfejtésében a természeti környezethez. Ő a 'som' jelentésű szl. *s(v)ib(a) ~ svid* tövet feltételezi a vármegye nevének a háttérben. De utal arra is, hogy szemantikai szempontból problémás, hogy egy akkora kiterjedésű őserdőt, mint amilyen a Szepesség volt a benépesülése előtt, miért neveztek volna el egy olyan cserjés növényről, mint amilyen a som. Azt ugyanakkor lehetségesnek gondolja, hogy nem a leginkább jellemző, hanem az ember számára leginkább jelentős növény volt az egész térség névadásának a motívuma (vö. 1929: 147–149). Ehhez FEKETE NAGY ANTAL azt fűzi még hozzá, hogy noha van *Somogy* nevű település Szepesben, de azon kívül még *Körtvélyes*, *Almás*, *Dubrava* (azaz 'tölgyes'), *Monyorós* is, ami alapján úgy véli, hogy nem lehetett a som a legjellemzőbb növény már a középkori Szepességben sem (vö. 1934: 32–33).

Noha más összefüggésben, de MELICH JÁNOS elképzelése is kapcsolható a földrajzi környezet sajátjaiból kiinduló magyarázatokhoz. MELICH a magyar *szép* melléknévből alakult személynévből véli magyarázhatónak a megye nevét. Anonymus *silva Zepus* adatát ő tehát nem úgy értelmezi, hogy a megnevezés az erdő jellegére utalna, hanem személynévi említésnek véli a szerkeze-

tet.⁷ Azaz a *Zólyom* név általa elfogadott értelmezéséhez hasonlóan a *silva Zepus* egy *Zepus* nevű személynek az erdeje volt (vö. 1929: 41). Ennek az elképzelésnek a megítélése kapcsán az lehet a legfontosabb kérdés, hogy a vármegye nevéhez előzményül szolgáló név keletkezésének az idején mekkora kiterjedésű területről is lehetett szó. Noha erre vonatkozóan Anonymus adata nem ad egyértelmű támpontot, de a későbbi források kontextusa (lásd a 4. pont bevezetésénél), illetve különösen a már idézett 1348-as oklevél, amelyben az emlékezet szerint a magyar és a lengyel királyság között elterülő Szepesség egésze erdős és lakatlan terület volt (vö. Df. 292743, AOkl. 32: 122), már arra utalnak, hogy Szepes nem egy kis területű, lokális erdőség neve volt, hanem egy jóval kiterjedtebb erdős terület megnevezése. Így viszont a személynévi eredetetéssel kapcsolatban nyilvánvalóan felmerülnek kétségek. Egyrészt nem ismerünk olyan *Zepus* nevű személyt, aki egy egész országrésznyi erdőt birtokolt volna. Ez persze magyarázható volna a korai források esetleges voltával. Érdemes azonban arra gondolni, hogy a későbbi forrásokban sincs utalás rá, senki sem formált jogot ennek a *Zepus*-nek lezármazottjaként a birtokra, ráadásul ez a terület a 12–13. század fordulóján már biztosan királyi kézen volt (erre utal a vár építése, a vármegyei szervezet kialakulása, Kálmán szepesi birtoklása — vö. ZSOLDOS 2001: 25 — és a 13. századtól meginduló királyi adományok), de a területszerzésre vonatkozóan nincsenek információink. Pedig egy *Zepus* nevű személy birtoklását a név formáns nélküli szerkezete miatt a magyarok térségben való megjelenésénél korábbra nem igazán tehetjük. Másrésztől a személynévi eredetű erdőnevek az Árpád-korban (is) kifejezetten kisebb kiterjedésű magánerdőket jelöltek (vö. a KMHsz. erdőkre vonatkozó adatait, pl. *Gard*-[erdő], *János* ~ *János fája*, *Kölpény*, *Lippó I.1.*, illetve lásd még SZONDI 2009),⁸ s nem pedig megyényi nagyságú területeket.⁹ Azaz olyan nagyságú területet, amit Anonymus is név szerint ismert, s az olvasóiról is feltételezte, hogy ismerik.

⁷ MELICH értelmezésével összhangban — talán kifejezetten az ő véleménye alapján — az Árpád-kori személynévtárban FEHÉRTÓI KATALIN is Anonymus adatát tekinti a *Szepes* személynév első említésének.

⁸ Ezek közül némely esetben természetesen felvethető az is, hogy az erdőnév egy személynévi eredetű településnévből keletkezett metonimikusan, pl. *Gard*, *Lippó* (vö. FNESz. *Szentlőrincke*, *Lippó*, illetve utóbbihoz lásd CSIBRÁNY 2021: 54–55, miszerint a *Lippó* erdőnévnek a szl. *lipov* 'hársfa' közszóval való közvetlen kapcsolata sem zárható ki).

⁹ De persze kivételek is adódhatnak. Amennyiben KISS LAJOSnak igaza van, s a *Zselic* tájnév pusztá személynévi eredetű, akkor arra is látunk példát, hogy nagyobb erdős terület neve is visszavezethető személynévi eredetre (vö. FNESz. *Zselic*, *Zseliz*). JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint azonban a *Zselic* esetében valószínűbb, hogy mégsem személynévi eredettel kell számolnunk, hanem a szláv *železo* 'vas' szóval hozható összefüggésbe a név, és a szláv lakosságtól származik (1988: 107). Ide kapcsolható talán a már említett *Zólyom* név is, amit KISS LAJOS személynévi eredetűnek tart (vö. FNESz. *Zólyom*), ugyanakkor a helynév eredeti jelentéskörével kapcsolatban BENKŐ LORÁND szerint felmerülnek kérdések, s nem biztos, hogy az eredetileg az erdősegre vonatkozott (2000: 39–41).

Ha a nyelvi megformáltság szempontjából közelítjük meg a kérdést, ugyan- csak számolnunk kell problémákkal. Amennyiben Szepes vármegye neve személynévi eredetű, akkor jó eséllyel feltételezhető, hogy a *silva Zepus* — függetlenül az alapjául szolgáló személynév eredetétől — puszta személynévi névadással a magyar nyelvben keletkezett. Ugyanakkor a HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH szerzőhármas szerint a magyarban a személynévből formáns nélkül alakult helynevek soha nem jelöltek nagyobb területet, hanem inkább birtokot, települést vagy — a településrendszer kialakulása előtt — szálláshelyet (2018: 423). Abban természetesen igaza van MELICHnek, hogy a későbbi forrásokban már adatolható hasonló hangzású személynév (lásd a 3.1. pontban közölt adatokat), ez azonban ismét nem megdönthetetlen bizonyíték arra, hogy a Szepesség nevének a háttérben is személynév áll. Egyrészt a szakirodalomban nem példátlan, hogy vármegye neve később személynévvé vált (az etimológiai bizonytalanságok ellenére vö. pl. FNESz. *Mosonmagyaróvár, Nógrád, Nyitra*). Másrészt a hangtani hasonlóság önmagában nyilvánvalón nem bizonyítja egy térben és időben külön jelentkező személynév és helynév közvetlen etimológiai kapcsolatát.

4.2. Végezetül a fenti névmagyarázatok kapcsán érdemes még egy további szempontot is megemlíteni, mégpedig Szepes vármegye nevének feltételezhető névrendszertani kapcsolatait az egyes nyelvekben. Ezek alapján úgy tűnik, hogy bármiféle szláv eredeztetést gyengít az, hogy a vármegye *Spiš* névváltozata meglehetősen egyedinek tűnik a szláv nyelvekben. Azok a példák, amik a szláv eredeztetések kapcsán felmerülnek, például a *Pichne* (vö. ONDRUŠ 1980: 281), a *Šipkov* (vö. ROSPOND 1984: 200) vagy a *Svidovec* (vö. MOÓR 1929: 149) nevek, fonotaktikai szerkezetüket tekintve eltérő sémákat mutatnak. A magyar névrendszerben ellenben számos olyan név van, amelyik hangtanilag és képzésmódjában könnyebben összefüggésbe hozható a vármegye nevének feltételezett magyar *Szepes* előzményével. MELICH ide sorolja a Kárpát-medence nevei közül a Debrecen melletti *Szepes*, az abaúji *Szepesi*, a zalai *Szepezd* helyneveket, illetve más hely- és személynéveket is, amelyek tövében ugyanazt a *Szep-* tövet sejtí, mint a vármegye nevében (1929: 39–40). Noha ezek összekapcsolása a vármegye nevével MELICHnél a nyelvi hasonlóság alapján merül fel, s ez alapján mindet azonos személynévre vezet vissza, az egymáshoz való viszonyukat adotttnak veszi, s etimológiai szempontból nem vizsgálja mélyebben. Mindezek ellenére fontos körülmény, hogy valóban sok hangtanilag hasonló név van a Kárpát-medencében, amelyek a tárgyalt vármegye nevével esetleg összefüggésbe hozhatók. Némi problémát jelenthet, hogy ezek a nevek rendre települések nevéként, s nem nagyobb kiterjedésű erdőség, illetve táj nevéként tűnnek fel, s a hangtani kapcsolat ellenére teljesen biztosan nem állítható,

hogy ezek mind azonos lexikai háttérrel rendelkeznének, mint Szepes vármegye neve.¹⁰

5. Egyéb névadási motivációk

A magyar királyság vármegyéinek névadása kapcsán további motivációs tényezők is felmerülnek a szakirodalomban. Vannak olyan vármegyenevek, amelyek végső forrása egy víznév (pl. *Árva, Bodrog, Turóc*, vö. FNESz.), s akadnak olyanok is, amelyek településnévi előzménnyel bírnak (pl. *Győr, Heves, Sáros*, vö. FNESz.). Ezek azonban Szepes vármegye nevének esetében nem vetődtek fel az újabb szakirodalomban, s valóban, nincs olyan folyó vagy település, amelynek — akár személynévi fokon keresztül is — a vármegye névváltozataival azonos nevük lenne. Így azt gondolom, e tanulmány szempontjából ebben az irányban nem szükséges mélyebb vizsgálatokat folytatni.¹¹

6. Összegzés

A témában írt előző munkám eredményeit is figyelembe véve azt gondolom, hogy a Szepes vármegye nevének eredetére vonatkozó eddigi kutatások sem hangtani, sem szemantikai, sem névtipológiai szempontból nem problémamentesek. Talán nem véletlen, hogy időről időre újabb és újabb kísérletek születnek a név megfejtésére. Az előzőekben felvázolt szempontok alapján magam a természeti környezetből kiinduló eredeztetéseket — akár tájnévi fokon keresztül is — jóval valószínűbbnek tartom, mint a várnévi eredetet. Azt gondolom azonban, hogy Szepes vármegye nevét — pontosabban magyar, szláv és német elnevezéseit — továbbra is érdemes a bizonytalan eredetű nevek közé tartozóként kezelni. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az eddigi munkák között biztosan nincs ott az a megoldás, amelyik a térség és a vármegye névadásának tényleges nyelvi körülményeit végső soron leírja. Ahhoz ugyanakkor, hogy ezt ténylegesen ki lehessen emelni a többi közül, a témában írt két munkámban felvetett problémákat még feltétlenül tisztázni kellene.

¹⁰ A mostani dolgozatom célkitűzésén már túlmutat, de talán érdemes itt is kiemelni azt, hogy mindegyik Kárpát-medencei *Szepes, Szepesi, Szepesd* stb. helynév esetében még inkább problémás lenne a rendhagyó szl. *Spiš* > m. *Szepes* vagy ném. *Zips* > m. *Szepes* hangtani adaptációt feltételezni, ami viszont Szepes vármegye nevének nem magyar eredete kapcsán okvetlenül felmerülő kérdés (lásd ehhez a 2018-as írásomban felvetett szempontokat).

¹¹ A középkori magyar királyság vármegyeneveinek névadási motivációjától eltér ugyan, de megemlíthető még WOJCIECH SOWA elmélete is, aki a vármegye névváltozatai közül a német *Zips* névforma elsődlegességét feltételezi. Ő a német alak kialakulásának a háttérben a megye megszerzésekor betelepített valamely újlatin közösség nyelvének hatását keresi, s a *Zips* nevet végső soron a középkori latin *cepus* ~ *ceppus* 'farönk, fatönk' szóra, illetve annak újlatin továbbéléseire vezeti vissza. A *cepus* lexéma nála a Szepesség határvédelmi szerepével összefüggésben a *gyepű* szóval kapcsolódik össze. S noha a két szó között közvetlen etimológiai összefüggést nem feltételez, a köztük lévő hangtani hasonlóság és szemantikai kapcsolat véleménye szerint azonban mégis válhatott a névadás alapjává, tudniillik a határvédelmi kerítés fából készült (2007: 77–78).

Irodalom

- AOKt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum ande-gaven-sium illustranta 1–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–. 27. Szerk. PITI FERENC. Budapest–Szeged, 2007.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BENKŐ LORÁND 2000. *Castrum Borssed zouolvn*. In: PITI FERENC szerk., *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 39–55.
- CDES. = MARSINA, RICHARD szerk., *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 1–2*. Bratislava, Slovenská akadémia vied, 1971–1987.
- CSIBRÁNY LILI 2021. *A természeti nevek egy fajtájáról: erdőnevek a korai ómagyar korban*. In: DOBI EDIT szerk., *Juvenilia 9. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Debrecen, Printart-Press Kft, 52–61.
- Df. = *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- DI. = *Diplomatikai Levéltár*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- EKF = *Első Katonai Felmérés (1763–1787)*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary>
- FEKETE NAGY ANTAL 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest.
- FELD ISTVÁN 2014. *Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon*. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk., *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 1: 369–390.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GRÉB GYULA 1929. *Zu dem Namen „Zips“*. *Karpathenland* 2: 121–130.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *Jegyzetek*. In: *Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, Magyar Helikon.
- HAVASINÉ KOVÁCS HELGA 2019. *Várnevek a középkori Magyarországon*. PhD-értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HKF = *Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887)*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1937/1999. P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. In: SZENTPÉTERY IMRE szerk., *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 1*. Budapest. 13–117.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2015. Az Urbaria et conscriptiones című gyűjtemény Szepes vármegyére vonatkozó településnévi adatai. *Magyar Nyelvjárások 53*: 188–210.
- KENYHERCZ RÓBERT 2018. On the names of the historical Szepes County. *Folia Uralica Debreceniensia 25*: 109–132.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KÖRMENDY ADRIENNE 1974. A soltész („more scultetorum”) telepítette falvak a Szepességben (XIII–XIV. század). *Agrártörténeti Szemle 16/3–4*: 305–348.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, Magvető Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- MELICH JÁNOS 1929. Szepes és Poprád. *Magyar Nyelv 25*: 34–46.
- MKF = *Második katonai felmérés (1819–1869)*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>
- MonStrig. = KNAUZ NÁNDOR szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1. (979–1273)*. Esztergom, 1874. KNAUZ NÁNDOR szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 2. (1273–1321)*. Esztergom, 1882. DEDEK CRESCENS LAJOS szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 3. (1321–1349)*. Esztergom, 1924. DRESKA GÁBOR–ÉRSZEGI GÉZA–HEGEDŰS ANDRÁS–NEUMANN TIBOR–SZOVÁK KORNÉL–TRINGLI ISTVÁN szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 4. (1350–1358)*. Esztergom–Budapest, 1999.
- MOÓR ELEMÉR 1929. Der Name Szepes–Zips. *Karpathenland 2*: 145–149.
- NAGY IMRE 1872. A Görgey-család Árpád-kori okmányai. *Századok 6/4*: 215–230.
- NALEPA, JERZY 2003. Etymologia nazwy „Spisz” (nazwa góry, grodu i krainy). In: GLADKIEWICZ, RYSZARD–HOMZA, MARTIN szerk., *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*. Levoča–Wrocław, Kláštorisko. 235–240.
- ONDRUŠ, ŠIMON 1980. Pôvod názvov slovenských vrchov, hradov a stolíc. *Studia Academica Slovaca 9*: 261–285.
- PAIS DEZSŐ 1926. *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. *2/2–3.*, *2/4*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.

- RegSlov. = VINCENT SEDLÁK, *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae 1–2*. Bratislava, Academia Scientiarum Slovaca, 1980–1987.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ROSPOND, STANISLAW 1984. *Słownik Etymologiczny Miast I Gmin PRL*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SOWA, WOJCIECH 2007. Zur Herkunft und Funktion des Namens Zips. *Österreichische Namenforschung* 35: 69–82.
- SZONDI RÉKA 2009. *Az Árpád-kori erdőnevek névrendszertani leírása*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- SZÜCS JENŐ 1993. *Az utolsó Árpádok*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete.
- ZSOLDOS ATTILA 2001. Szepes megye kialakulása. *Történelmi Szemle* 43: 19–31.

Possible Name-Giving Motivations For the Name of Szepes County

Even today, there are several possible explanations in scholarly publications for the origin of the name of Szepes County. Some consider the Hungarian *Szepes*, others the Slavic *Spíš*, while yet another group the German *Zips* name variant to be primary. In one of my earlier papers I discussed the phonological relationship between particular linguistic forms. This perspective, however, did not bring clear results as my conclusion was that the name form of the two other languages cannot be deduced by regular means from any of the name forms. Therefore in this paper I revisit this issue by focusing on another element of toponym reconstruction. This time I provide an overview of the possible name-giving motivations of Szepes County within the context of the name-giving of counties in the Árpád Era. I reexamine the earlier etymologies in view of the history of Szepes County, the population of the area, and relevant early data.

Keywords: Szepes County, name-giving motivation, etymology, name-giving of counties, toponym reconstruction

Kenyhercz Róbert
 ORCID: 0000-0001-6312-3532
 Debreceni Református Hittudományi Egyetem
 Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet
 kenyhercz.robort@drhe.hu

Gerencsér

VÉKONY VIVIEN

1. Egy korábbi — a mostani írásom előzményének is tekinthető — dolgozatomban (VÉKONY 2020) a *Bocsár* és a vele szinonim, azaz szintén 'hordókészítő' jelentésű szavak történetét vizsgáltam meg. Kutatásom a közszói, a személynévi, illetve a helynévi előfordulások bemutatására egyaránt kiterjedt. Tanulmányomat azzal a céllal írtam, hogy e szavaknak a teljes körű történetéről, vagyis az etimológiájáról, eredetéről, a magyar nyelvbe való bekerüléséről és ottani helyzetéről, változásáról képet kapjunk, összegezve — és ahol szükséges, módosítva, megújítva — a korábbi kutatások eredményeit. A rendelkezésre álló adatok — elsősorban az egyes lexémák adatolási lehetőségeiből adódóan — meglehetősen vegyes képet mutattak.

Emiatt arra kényszerültem, hogy az egyes időbeli metszeteket folytonosnak tekintsem, azaz olyan adatokat vettem össze, amelyek időben nagy távolságra vannak egymástól. Azzal az előfeltevéssel vizsgáltam ugyanis, hogy az adatolás időbeli különbségei mellett jelentős térbeli eltérést talán kevésbé mutathatnak egy-egy lexéma előfordulásai. Az összevetést bizonyos mértékig az azonban megkérdőjelezhetővé tette, hogy a lexémáknak különböző nyelvi szerepeikben (közszóként, személynévként és helynévként) való megjelenéseit kapcsoltam össze. Ennek tanulságait az alábbiakban röviden összefoglalom.

A vizsgált szavak közül a szláv eredetű *bocsár* közszóként nem fordul elő a korai ómagyar korban, csupán latinizált formában, mára már teljesen kihalt a köznyelvből, személynévként nem túl gyakori előfordulású, helynévként viszont szerepelt a Magyar Királyság középső és keleti részén.

Az ugyancsak a szlávból származó *kádár* meglehetősen közszóként már a korai ómagyar korban is, családnévként is jellemző volt, leginkább a nyelvterület keleti részein, helynévként azonban csupán néhány dunántúli település nevében fordul elő, amelyek inkább talán az eltérő eredetű, vele homonim korai ómagyar kori személynévre vezethetők vissza.

A *bodnár* története hasonlóságot mutat a *kádár*-éval, ugyanis szláv eredetű szóként része lehetett a korai ómagyar kori nyelvnek, foglalkozásnévi alkalmazása azonban visszaszorult a mai nyelvben, családnévként ugyanakkor viszony-

lag gyakori lehetett már a középkorban is, leginkább a magyar nyelvterület középső és északkeleti részén, helynévként viszont nem fordul elő.

A németből a magyar nyelvbe került *pintér* története ugyancsak némi hasonlóságot mutat az előző szavakéval, ugyanis része lehetett közsökként a korai ómagyar kori nyelvnek, családnévi előfordulása a 15. századtól kezdve meglehetősen gyakori, de csak a nyelvterület nyugati részén szerepel, *Pintér* helynévről viszont nincs tudomásom.

A belső nyelvi eredetű, képzéssel alakult *kádas* és *hordós* a mai foglalkozásnevek között nem szerepel, a *kádas* a nyelvterület keleti felében volt használatos, a *hordós* pedig a Dunántúlon. Személynévként ugyanis e térségekben fordulnak elő, belőlük alakult településnévi adatokat nem ismerek.

A fenti lexémák magyar nyelvbeli adatolhatóságát kissé leegyszerűsítve az alábbi képet vázolhatjuk fel annak alapján, hogy az egyes nyelvtörténeti korokban milyen funkcióban tűnnek fel nyelvföldrajzi értelemben is értékelhető megnyiságban.

	ómagyar kor	középmagyar kor	újmagyar kor
<i>bocsár</i>	helynév	—	—
<i>kádár</i>	(helynév)	személynév	köznév
<i>bodnár</i>	—	személynév	köznév
<i>pintér</i>	—	személynév	köznév
<i>kádas</i>	—	személynév	(köznév)
<i>hordós</i>	—	személynév	—

Az adathiányból adódóan kényszerültem tehát arra, hogy az adott lexémák újabb kori személynévi és közsői előfordulásai alapján következtessenek a korai, ómagyar kori magyar nyelvi helyzetükre, vélhető nyelvföldrajzi jellemzőikre, s ennek révén adott esetben nyelvi átvételi körülményeikre is.

2. E módszertani eljárás helyességét azonban célszerű olyan lexémák vizsgálatával is ellenőrizni, amelyek adatoltsága mindhárom fent jelzett nagy nyelvtörténeti időszakban kielégítő. Ezt a kontrollvizsgálatot az alábbiakban az ugyancsak foglalkozást jelentő *gerencsér* és *fazekas* szavak elemzésével végzem el. Ezek 'cserépedény-készítő' értelemben szinonim használatú főnevek voltak, jelentésükkel érintkezhetett néhány további, mára elavult lexéma is (pl. *korsós*, *tálas*, *csupros*, *bögrés*, *cserepes*, *fazékgyártó*; ezek személynévi használatára lásd RMCsSz.). Ez utóbbiak vizsgálatát azonban — a jóval ritkább előfordulásuk miatt — az alábbiakban mellőzöm.

A *gerencsér* viszonylag széles körben adatolható lexéma, gazdag személynévi és helynévi előfordulásai vannak a régiségben, a modern korban tájszökként

is meglehetősen nagy területen elterjedt. A *fazekas* a mai köznyelv eleme és nyelvjárási megjelenési formái is jól adatolhatók. Családnévként is gyakori. E lexémák esetében célszerűnek tűnik a mai állapotoktól időben visszafelé haladva bemutatni a történetüket, mivel a lexémák a jelenlegi állapotukban adatolhatók a legjobban.

3. A *gelencsér* ~ *gerencsér* nyelvjárási elterjedtsége A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) és az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) gazdag adatállománya alapján vizsgálható. A MNYA. adatai alapján azt láthatjuk, hogy a *gerencsér* ~ *gelencsér* főképpen a Dunántúlon van elterjedve, de szórványosan a Duna–Tisza közén, illetve a Tiszántúlon is előfordul. Mássalhangzó-szerkezete alapján a lexémának két változatát különíthetjük el: az *l-es* és az *r-es* forma nagyjából hasonló arányban fordul elő, melyet az ÚMTsz. adatai is megerősítenek. Ami az *e* ~ *ë*-ző alakok megoszlását illeti, fő variánsnak a *gërëncsér* tekinthető.

Ismeretes, hogy a foglalkozásnevek gyakran szerepelnek személynévként is. HAJDÚ MIHÁLY enciklopédiája alapján 2007-ben 6977 személy viselte ezt a nevet, így előfordulása közepes gyakoriságúnak mondható. Ennek több mint a fele *Gerencsér* (3604) alakú, valamennyivel kevesebb közöttük a *Gelencsér* (3083). Az *ö*-ző alakok száma (*Göröncsér*: 15 ~ *Gölöncsér*: 227) elenyésző (CsnE. 180).

N. FODOR JÁNOS történeti családnévatlasza szerint a *Gerencsér* a 18. század elején csupán az ország nyugati területein fordult elő családnévként (TMCsA.). (Ehhez lásd az 1. térképet.)

1. térkép. A *Gerencsér* családnév gyakorisága 1720-ban (a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

Családnévként elsőként 1389-ben jelentkezik a forrásokban (*Gherencher*), s a 14–17. században viszonylag gyakori, KÁZMÉR családnévszótára 39 adatát adja közre (RMCsSz.). Az Árpád-korban személynévként nem adatolható (ÁSz.).

A *gerencsér* foglalkozásnévből az alábbi ómagyar kori településnevek alakultak (elhelyezkedésükhöz lásd a 2. térképet):

2. térkép. *Gerencsér* nevet viselő települések

Gerencsér 'település Veszprém vm.-ben' 1001 e./1109: *Γριντζαρι*, 1109: *Grincear*, 1109/1374: *Gerenchar* (DHA. 1: 85, 366, 374), 1309: *Gerencher* (Cs. 3: 231). A veszprémi apácáké, később a pannonhalmi apátságé volt. Ma pusztja Bakonytamási határában (VeMFn. 2: 101).

Gerencsér 'település Nyitra vm.-ben' 1113: *Grincha*, 1251: *Geruncher*, 1326: *Gerencher* (Gy. 4: 390). Később *Nyitragerencsér*, 1973-tól Nyitra településrésze. GYÖRFFY GYÖRGY erről és az alábbi Nyitra vármegyei településről is azt mondja, hogy „Királyi gerencsérekek lakták.” (i. h.), ezt azonban bizonyára csupán a nevük alapján állítja, mert erre vonatkozó konkrét adatokat nem közöl.

Gerencsér 'település Nyitra vm.-ben' 1262: *Kuerencher* ~ *Kerencher*, 1302: *Gerencher* ~ *Gerenchar* (Gy. 4: 390, HECKENAST 1970: 102), 1394: *Lanchar* (HECKENAST i. h.). Később *Lancsár*, Pöstyéntől Ny-ra. Ez utóbbi névforma KISS LAJOS szerint a *gerencsér* délszláv változatából alakult (FNESz. *Lancsár*).

Gerencsér 'település Pozsony vm.-ben, Nagyszombat mellett D-re' +1269: *Girinich* (HECKENAST 1970: 102), 1270: *Gerencer* (ÁÚO. 8: 305, HECKENAST i. h.).

Gerencsér 'előbb Fejér, később Komárom vm.-hez tartozó település' ?1269/1294: *Gerencer* (Str. 1: 570), 1330: *Gerencer* (Gy. 2: 386), 1355 k.: *Gerencer* (Cs. 3: 329), 1364: villa *Gerencer*, 1458: castrum *Gerencer*, 1492: *Gelencher* (Cs. 3: 305). GYÖRFFY szerint részben királyi lovászok, részben egy apród földje volt (Gy. 2: 386). Később várát is említik. Ma puszta Oroszlány határában D-re.

Gerencsér 'település Veszprém vm.-ben Sümegtől K-re' 1329: *Gerencer* (HECKENAST 1970: 102), 1332: *Gerencer* (Cs. 3: 55). A veszprémi püspökségé volt, ma *Gerencsérés* Nyirád határában (VeMFN. 3: 271).

Gerencsér 'település Vas vm.-ben, Felsőlendva tartozéka volt, tőle DK-re fekszik' 1366: *Gerencer* (Cs. 2: 750). Később *Gerencserócz*.

Gerencsér 'település Vas vm.-ben, a Rába jobb partján, Dobra várának tartozéka volt' 1387: *Gerencer* (Cs. 2: 750, FNESz.). Később *Gercse*.

Gerencsér 'település Vas vm.-ben, a Gyöngyös folyó mentén feküdt, részben a vasvári káptalan birtoka volt, pontos helye ismeretlen' 1405: poss. *Gerencer* (Cs. 2: 750).

A *gerencsér* lexémának a három különböző szótípusban való megjelenése fontos tanulságokkal szolgál. Helynévi szerepére már a korai ómagyar korból is vannak adataink, s noha több településre vonatkozóan az első említések csak a 14. század második feléből vagy még későbből valók, ezeknek is nagy valószínűséggel feltehető a korábbi keletkezése. A *Gerencsér* nevet viselő települések az ország nyugati, a Balatontól északra eső térségében helyezkednek el. Az első személynévi adatok a kései ómagyar korban, a családnevek kialakulásának korában jelennek meg. A későbbi adatolás — figyelembe véve a népesség belső migrációját is — jórészt ennek a korszaknak a nyelvi helyzetét jelezheti. Ez azt jelenti, hogy a középmagyar korban lényegesen nem változott e szócsoporthoz a nyelvföldrajzi helyzete, legfeljebb a Balaton vonalától délre való feltűnése említhető meg új jelenségként. A közszó legújabb kori nyelvjárási adatai jórészt egybeesnek a korábbi nyelvföldrajzi jellemzőkkel, noha a szó elterjedési körében némi bővülés is mutatkozik: szórványos adatokkal a Dunától keletre is jelentkezik.

A fentiekből a *gerencsér* nyelvi helyzetének alakulásán túl talán általánosabb, módszertani jellegű következtetéseket is megkockáztathatunk: a különböző szótípusokban való adatolás alkalmasnak tűnik arra, hogy ennek alapján egységes képet rajzoljunk egy-egy szó történetéről. E módszertani kísérlet révén megalapozottnak láthatjuk tehát azt az eljárást, amelyet a fentiekben említett *bocsár* és társai kapcsán alkalmaztam, ahol az egyes korokra vonatkozó adathiányokat a más szófajta adatainak segítségével igyekeztem kiküszöbölni.

A *gerencsér* szláv eredetű szó: végső forrása az ősszláv **gьrньčarь* 'fazekas', amely a **gьrньць* 'kis fazék' lexéma foglalkozásnév-képzős származéka. Így tárgyalja KNEI ZSA ISTVÁN is (*gërëncsér* címszó alatt), aki szerint — mivel a magyar szó csak a Dunántúlon van elterjedve — a korábbi felvetésekkel szemben „alig lehet bolgár”, míg a szerb-horvátban és szlovénben nem mutatható ki ma (SzlJsz.). Jelzi azonban, hogy az utóbbi nyelvekben a régi helynevekben szerepel, s az ottani mai megfelelője, a *lončar* újabb szó. Ezek alapján a TESz. (*gelencsér* címszó alatt) a szó szerb-horvát, illetve szlovén eredetét valószínűsíti. Ehhez azonban véleményem szerint hozzákapcsolható a szlovák eredet lehetősége is: a mai szlovák *hrnčiar* szó eleji *h*-ja ugyanis későbbi szlovák nyelvi változás eredménye. A fent bemutatott szóföldrajzi jellemzők pedig a szlovákból való átvételnek a valószínűségét erősítik a délszláv eredettel szemben.

A TESz. az Árpád-kori *Gerencsér* helynevekről azt tartja, hogy „valószínűleg még nem magyar, hanem szláv névadás eredményei”. Ugyancsak szláv eredetűnek mondja a *Gerencsér* neveket KISS LAJOS is, amelyek az *-i* többesszám-jellel alakultak, és a magyarba átvétellel kerültek be (FNESz. *Nyitragerencsér*). Valószínűleg a szlávban keletkezett formának tekinti a Veszprémvölgyi adománylevélben görög betűkkel lejegyzett 1001 e./1109: *Γριντζαρι* névalakot a HOFFMANN-RÁCZ-TÓTH szerzőhármassal, megjegyezve, hogy a településnév a szlávban a **-jb ~ -ja ~ -je* képzővel is létrejöhetett (2018: 198, 282). E korai névelőfordulás kivételével a többi *Gerencsér* nevet azonban a foglalkozásnévből alakult településnevek között említi, tehát szláv eredetű magyar közszóból a magyar nyelvben alakult helynévnek tekinti (2017: 187, 2018: 286). A fenti vizsgálataim alapján ugyancsak sokkal inkább következtethetünk arra, hogy a foglalkozást jelentő köznév már a korai ómagyar korban bekerülhetett a magyar nyelvbe, és ott településnevekhez is alapul szolgált.

4. A *fazekas* a magyar köznyelvnek a fenti *gerencsér* tájszóéval azonos jelentésű foglalkozást jelölő lexémája. Hangtani változatainak elterjedtségéről megállapítható, hogy a nyelvterület szinte minden pontján gyakori adatolású, de leg­sűrűbben az északi vidékekről közlik adatait a tájszótárak. Négy fő alakváltozatban létezik a nyelvterületen: a *fazëkas* leginkább az ország dunántúli (Balaton vidéki) és északi területein, a *fazikas* Esztergom környékén, illetve a keleti területeken, a *fazokas* az Észak-Dunántúlon és elvétve az északkeleti részekén, a *fazakas* az erdélyi területeken jellemző leginkább (ÚMTsz.).

A szó családnévként való előfordulásáról HAJDÚ MIHÁLY megállapítja, hogy az egész nyelvterületen elterjedt. A 21. század elején Magyarországon 18.415 személy viselte ezt a nevet *Fazekas ~ Fazakas ~ Fazakos ~ Fazokas ~ Fazacas ~ Fazekash ~ Fazekes ~ Fazekosh ~ Fazikas ~ Fozekos ~ Fozekosh* írásváltozatokban, így a gyakori családnevek közé tartozik. HAJDÚ szerint az „egyes alakválto-

zatai különböző tájakra jellemzők”: a *Fazakas* egész Erdélyben, valamint északkeleten, főleg Ugocsában, a *Fazokas* Csíkban és az Alföldön, a *Fazikas* a Duna vonalától keletre, egészen Erdélyig gyakori (CsnE.). VÖRÖS FERENC ugyanebből az időszakból magyarországi területi adatokat közöl, ezek azonban nem mutatnak különösebben határozott mintázatot (2014: 266–268).

VÖRÖS 18. század eleji térképei viszont azt jelzik, hogy a *Fazekas* családnév az ország szinte minden területén előfordult, a *Fazikas* elvéve az ország keleti, északi területein, illetve a Dunántúlon, a *Fazékas* ~ *Fazokas* szintén szétszórtan, *Fazakas* pedig a mai Ukrajna területén (2017: 347–351). N. FODOR JÁNOS történeti családnévtatlasza (TMCsA.) mutatja legszemléletesebben a személynév hangtani változatainak a 18. század elején megfigyelhető területi megoszlását. Eszerint a *Fazekas* forma Erdély kivételével a nyelvterület szinte minden részén előfordul. A *Fazakas* pedig éppen Erdélyben és a Partium északi részén gyakori. A *Fazokas* jóval kevesebb előfordulással főképpen a Tisza és a Duna környezetében jelentkezik. A *Fazikas* pedig az ország északkeleti részén és a Partiumban. (Ehhez lásd a 3–6. térképet.) A családnév hangtani változatainak 18. század eleji jelentkezése tehát nagy vonalakban harmonizál a község mai nyelvjárási formáinak a területi viszonyaival.

3. térkép. A *Fazekas* családnév gyakorisága 1720-ban
(a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

4. térkép. A *Fazakas* családnév gyakorisága 1720-ban
(a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

5. térkép. A *Fazokas* családnév gyakorisága 1720-ban
(a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

6. térkép. A *Fazikas* családnév gyakorisága 1720-ban
(a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

KÁZMÉR MIKLÓS a *Fazekas* első családnévi adatát 1400-ból közli, és bőségesen adatozza *Fazekas*, *Fazakas*, *Fazakos*, *Fazokas*, *Fazikas*, *Fazékas* formákban, azt is megjegyvezve, hogy az első *dictus*-os, tehát már biztosan személynévi, de valószínűleg még nem családnévi szerepű említése 1348-ból való (RMCsSz.).

Fazekas nevet viselő vagy ilyen névrészt tartalmazó települést jóval kevesebbet ismerünk, mint *Gerencsér* nevűt, és ezek is mindössze egy-két említéssel szerepelnek a forrásokban, ami arra utal, hogy viszonylag rövid életűek lehettek.

Fazekas 'település Baranya vm.-ben' 1360: Possessiones *Fazekas*, Lapanch et Fyzes; ugyanezeket egy évtized múlva már egyetlen település névváltozataiként említik: 1370: *Fazekas* moderno nomine Fyzes seu Lappanch (Cs. 2: 472, 482). CSÁNKI ezt Baranya vm. Tolna vm.-vel határos ÉK-i részére, Bába környékére lokalizálja, GYÖRFFYnek az utóbbi két névre vonatkozó korábbi adatai alapján azonban inkább Pécestől Ny-ra feketett (Gy. 1: 304, vö. még: KMHsz. 1. *Füzes*, *Lapáncs*).

Fazakas 'település Temes vm.-ben' 1439: *Fazakas* in distr. Myhald (Cs. 2: 36). Később nem tudunk róla.

Fazakasegyház 'település Zaránd vm.-ben' 1418: *Fazakaseghaz* (Cs. 1: 730). A későbbi Békés megye területén kereshető. Az *egyház* utótagú nevek létrejöhetnek ugyan elsődleges összetételként is, de gyakran az önállóan helynévként szereplő előtag később egészült ki az utótaggal (vö. TÓTH 2008: 73).

Korábbi településnév jelzővel kiegészülve a középmagyar korban is megkaphatta a *fazekas* előtagot. Ez történt az alábbi nevek esetében:

Fazekasboda 'település Baranya vm.-ben' 1773: *Fazokas Boda* (FNESz.), korábban [1292–1297]: *Boda* (Gy. 1: 285). KISS LAJOS szerint ennek előtagja „végső soron a *fazekas* foglalkozásnévre megy vissza” (FNESz.).

Fazekaszaluzsány 'település Hont vm.-ben' 1773: *Fazekas Zalusány* (FNESz.), korábban 1332–1337: *Salus(an)* (Gy. 1: 274). Az előtag a FNESz. szerint „a falu lakóinak a főfoglalkozását jelöli”.

A *fazekas* első közsői adatát a TESz. a Münchener kódexből közli: 1416 u./1466: *fazokafnac*, nem sokkal később már utcanévben is szerepel: 1453: *Fazakas utcza* (SzT.). A foglalkozásnév belső nyelvi alakulat: a finnugor eredetű *fazék* szó -s képzős származéka (TESz.). Keletkezésének idejét nem tudjuk meghatározni, de a foglalkozás feltehető ismerete alapján létezhetett már az ősmagyar korban is.

A helynévi, személynévi és részben a közsői adatok szóföldrajzi elterjedtsége alapján arra gondolhatunk, hogy kezdetben inkább csak a Dunától keletre eső térségekben lehetett használatos, itt alakultak ki különböző ejtéváltozatai is. A személynévi használat keletkezésében a kései ómagyar kort meghatározónak tekintve feltehető, hogy ekkor kezdett a Dunától nyugatra is elterjedni, fokozatosan visszaszorítva az ott használatban lévő *gerencsér*-t, ami a 20. században egyre ritkább tájszói használatú lexémává vált.

5. A fenti elemzés tanulságait a *bocsár* és társai kapcsán mondottakkal összevetve megállapítható, hogy az adott foglalkozásokat — mint közös szemantikai alapot — jelölő különböző, eredetüket tekintve is eltérő lexémák területi tekintetben hasonló módon egészítették ki egymást már az ómagyar korban is. További történetükben is hasonlóságot mutat egyes lexémák használatának fokozatos visszaszorulása, illetve közülük egynek-egynek a köznyelv részévé válása.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpád-kori új okmánytár 1–12*. Pest (később Budapest), 1860–1874.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY, *Családnévek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2010.

DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN, ISTVÁN–RÁCZ, ANITA–TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms.* Hamburg, Buske Verlag.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza. 1–6.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968–1977.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- SzIJs. = KNEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1/1–1/2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA, *Erdélyi magyar szótörténeti tár. 1–14.* Bukarest, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1976–2014.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TMCsA. = N. FODOR JÁNOS, *Történeti magyar családnévatalasz.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2014–2021. <https://csaladnevatalasz.hu>
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár. 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VÉKONY VIVIEN 2020. *Bocsár és társai. Helynévtörténeti Tanulmányok 16:* 149–164.
- VeMFn. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, 1987.
- VeMFn. 3. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 3. Az Ajkai járás.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 192. Budapest, 1991.
- VÖRÖS FERENC 2014. *Kis magyar családnévatalasz.* Pozsony, Kalligram.
- VÖRÖS FERENC 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévatalasz.* Pozsony, Kalligram.

Gerencsér

The paper studies the history of two occupational names in Hungarian language with the same meaning, the words *gerencsér* ‘potter’ of Slavic and *fazekas* ‘potter’ of Hungarian origin. The research involves the introduction of common noun, anthroponym, and toponym occurrences of the words across three different historical linguistic eras (11th–16th centuries, 16th–18th centuries, and 18th–20th centuries). Based on my study, the *gerencsér* common noun referring to an occupation could enter the Hungarian language already during the early Old Hungarian Era in the western part of the country and it also served as the basis of settlement names. *Fazekas*, at first, was used only in the eastern part of the country. It began to spread in the western region from the 14th century, gradually pushing back *gerencsér* that became an increasingly rare dialectal lexeme by the 20th century. The method used in the paper may also contribute to the better understanding of the history of other words.

Keywords: *gerencsér*, *fazekas*, occupational names, word history, etymology

Vékony Vivien
ORCID: 0000-0002-4764-3535
Debreceni Egyetem
vekony.vivien@mnytud.arts.unideb.hu

Névsűrűségi vizsgálatok a szatmári térségben*

HANKUSZ ÉVA

1. A névsűrűség vizsgálata fontos részét képezi a névrendszerek jellemzésének, ennek ellenére a névtani szakirodalomban meglehetősen ritkán kerül elő ez a probléma. Az eddigi vizsgálatok a terület természetföldrajzi jellegét, a település korát, méretét, illetve a névhasználó közösségek társadalmi, gazdasági viszonyait jelölték meg mint a névsűrűséget meghatározó legfontosabb tényezőket (NYIRKOS 1993: 244, HOFFMANN 2015: 378). Névsűrűségi vizsgálatokat a korábbiakban én magam is végeztem a Csengeri járás települései körében, melynek eredményeképpen a terület méretének és a népsűrűségnek a névsűrűsésre gyakorolt hatását mutattam ki (HANKUSZ 2017). Jelen írásomban ezt a vizsgálatot a szomszédos határon túli térségek névrendszereire is kiterjesztem a névsűrűség kérdéskörének minél alaposabb megvilágítása érdekében.

Ahhoz, hogy a névsűrűségi vizsgálatok hiteles, összevethető eredményt hozzanak, a települések hasonló szemlélettel és alaposággal összegyűjtött névanyagára van szükség. Ellenkező esetben előfordulhat, hogy a névsűrűségi értékek eltérései a gyűjtést végző személyek eltérő szemléletéből, illetve a gyűjtések mélységének különbségeiből adódnak. Az általam vizsgált terület magyarországi részén fekvő Csengeri járás mikrotoponímiai anyaga teljes mértékben megfelel a fenti követelménynek. A romániai területen BURA LÁSZLÓ helynévtára közli a települések helyneveit (2008), azonban ez a gyűjtemény kevésbé tekinthető a fentihez hasonló egységes szemlélettel készült adattárnak. A szerző az 1960 és 2005 között végzett helynévgyűjtő munkába számos diákját bevonta, így a gyűjtést végző személyek névtudatának, módszereinek, illetve a gyűjtések mélységének eltéréseiből adódóan heterogénebb névanyagokkal számolhatunk, ami a névsűrűségi vizsgálatok eredményeit torzíthatja.

Ennek elkerülése érdekében kiegészítő helynévgyűjtést végeztem a vizsgált területen, illetve néhány további — egy-egy település névanyagát közreadó —

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-20-3-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

munkával is kiegészítettem a BURA-féle névanyagot (KISS K. 2004, 2014, SZILÁGYI VARGA 2015). Az így összeállt forrásanyag a névsűrűségi vizsgálatoknak is biztosabb alapja lehet. Az általam vizsgált terület ukrainai településeinek névtani vizsgálata során a KOCÁN BÉLA által gyűjtött helynévanyagra támaszkodtam (2003),¹ illetve Szőlősgyula helyneveit BARTA VIKTÓRIA gyűjtése nyomán dolgoztam fel (2009: 213–224). Az ukrainai települések többsége esetében azonban a belterületi helynévanyag nem áll rendelkezésre, így ebben a térségben a névsűrűség kiszámításakor a külterületi helynevek számát veszem alapul.

2. Jelen vizsgálatomba összesen 33 település mikrotoponímiai anyagát, azaz 4 600 használatban lévő helynevet vontam be, mely 3 734 különböző objektumot jelöl. Ez a névmennyiség 48 032 hektáros területen oszlik meg. Az alábbi táblázat az említett mutatók, illetve az átlagos névsűrűségi értékek alakulását országonként lebontva ábrázolja.

	települések száma	terület mérete (ha)	nevek száma	objektumok száma	átlagos névsűrűség	átlagos objektumsűrűség
romániai terület	21	33 431	3 796	2 950	11,35	8,82
ukrainai terület	12	14 601	804	784	5,50	5,36
összesen	33	48 032	4 600	3 734	9,57	7,77

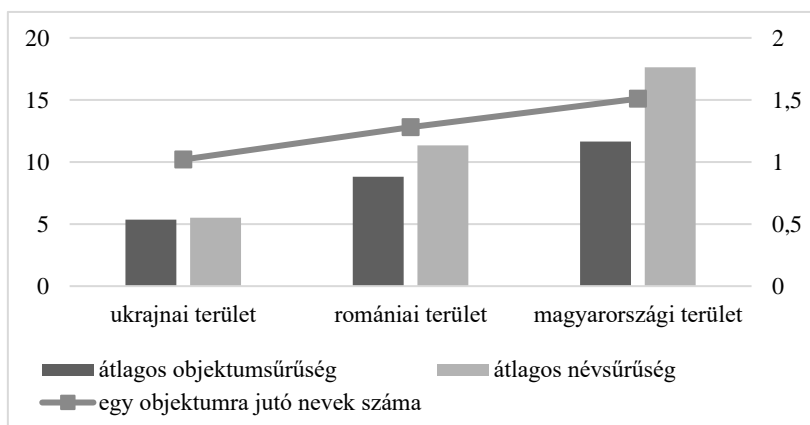
1. ábra. A vizsgált térségek területi és névsűrűségi mutatói

A névsűrűség egységnyi területre eső helynevek számszerű mutatóját jelenti (NYIRKOS 1993: 244). HOFFMANN ISTVÁN azonban elkülöníti az objektumsűrűség és a névsűrűség fogalmát: előbbi a területen helynévvel megjelölt objektumok számát, utóbbi pedig a területen egyidejűleg használatban lévő összes névalakot jelenti (2015: 378). Az általam vizsgált területen átlagosan 7,77 objektum, illetve 9,57 név fordul elő négyzetkilométerenként. A táblázat adataiból azonban kitűnik, hogy mind a névsűrűség, mind pedig az objektumsűrűség átlagértéke országonként jelentős eltérést mutat. A romániai településeken átlagosan 11,35 név, illetve 8,82 objektum fordul elő négyzetkilométerenként, míg az ukrainai térségben ennél jóval kisebb átlagértékekkel számolhatunk (5,50, illetve 5,36). Ez utóbbi terület értékeinek alacsonyabb voltát döntően a belterületi nevek hiánya magyarázhatja.

A névsűrűségi érték valamennyi helynévrendszer esetében értelemszerűen meghaladja a tereptárgyak négyzetkilométerenkénti számát, azaz számolnunk

¹ Batár, Csepe, Fertősalmás, Forgolány, Nagypalád, Tiszabökény és Tiszaújlak helyneveit a szerző ezidáig még nem publikálta.

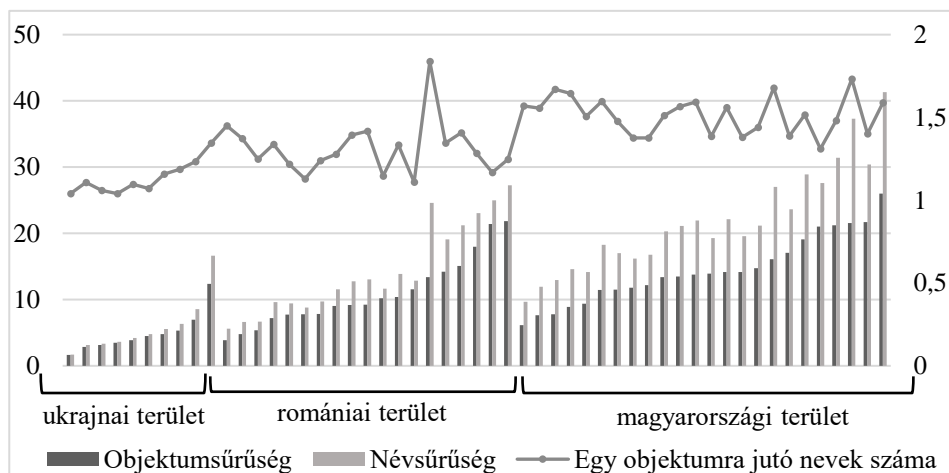
kell a szinonimitással, mely a névsűrűség alakulása szempontjából lényeges tényező. Helynevek esetében szinonim viszonyról akkor beszélhetünk, ha azonos denotátumra több különböző név is vonatkozik, melyek az értelem jelentős megváltozása nélkül felcserélhetők (J. SOLTÉSZ 1979: 39). Az általam vizsgált területen a szinonimitás mértékét tekintve — a névsűrűségi értékekhez hasonlóan — országonként jelentősebb eltérésekkel számolhatunk. A korábban vizsgált magyarországi területen egy objektumra átlagosan 1,51 név jut (2017: 112). A romániai területen ennél kisebb, 1,28-as átlagértéket mérhetünk, míg az ukrajnai térségben ez az érték mindössze 1,02. Ha ezeket az értékeket összevetjük a térségek átlagos objektum- és névsűrűségi mutatóival, azt tapasztaljuk, hogy a szinonim helynevek gyakorisága ezen értékekkel arányosan növekszik, amit a 2. ábra is szemléltet.

2. ábra. Az átlagos objektumsűrűség és a névsűrűség, valamint a szinonimitás mértékének összefüggése a vizsgált térségekben

Mindez talán azzal magyarázható, hogy a magasabb objektumsűrűség, azaz a nevet viselő tereptárgyak nagyobb számú előfordulása kedvezhet bizonyos típusú szinonim helynevek kialakulásának. Ebben az esetben ugyanis gyakrabban előfordul, hogy egy objektumtípusból több is fellelhető az adott területen, így azok egyszerű földrajzi köznévvél való megjelölése (*Legelő, Erdő*) nem elegendő. A homonímia elkerülése érdekében a névhasználók az azonos osztályjelölő elemhez valamilyen megkülönböztető jelzőt kapcsolnak. Azonban a névközösség tagjai az adott helyeknek gyakran más-más tulajdonságát jelölik meg a névadás során, így hozva létre szinonim helyneveket (Mikola: *Felső-végesi-legelő ~ Nagy-legelő ~ Alsó-végesi-legelő ~ Kis-legelő*, Atya: *Belső-legelő ~ Nagy-legelő ~ Falu-legelője ~ Igényelt-legelő ~ Külső-legelő ~ Kis-legelő ~ Bodó-legelő ~ Úrbéres-legelő*). A vizsgált névanyagokban természetesen a helynévi szinonímiának az itt említett típusától eltérő változatai is megjelennek, melyek létrejöttét más tényezők indokolják.

Ahhoz, hogy a név-, illetve objektumsűrűség és a szinonimitás mértékének összefüggéséről árnyaltabb képet kapjunk, érdemes az említett mutatókat településenként is megvizsgálni (3. ábra).

3. ábra. Az objektumsűrűség és a névsűrűség értékei, valamint a szinonimitás mértéke a vizsgált településeken

Az adatok azt mutatják, hogy a névsűrűségi értéknek és a szinonim helynevek gyakoriságának a fent bemutatott összefüggése az egyes térségek helynévrendszereit tekintve nem feltétlenül érvényesül. Noha az ukrajnai településeken az említett mutatók közötti egyenes arányosság többé-kevésbé kivehető, a romániai és a magyarországi településeken ez a tendencia nem jellemző. Ezekben a helynévrendszerekben a szinonim helynevek előfordulásának gyakoriságát a névhasználó közösségek egyedi névadási szokásai határozzák meg. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a területek átlagértékeinek összefüggéseit sem, miszerint az átlagosan magasabb objektumsűrűséggel rendelkező térségekben a helynévi szinonimitás mértéke is nagyobb, ami természetesen az abszolút névsűrűség növekedéséhez is vezet. Figyelemre méltó azonban, hogy az egyes térségeken belül — néhány kiugró átlagtól eltekintve — viszonylag kiegyenlített szinonimitási értékeket láthatunk, 0,3-en belüli eltérésekkel.

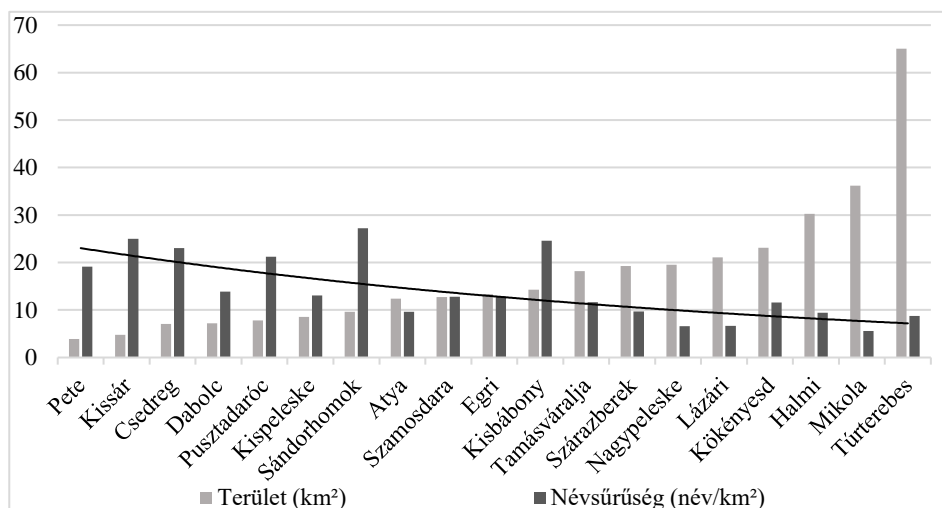
3. A helynévrendszerek abszolút névsűrűségét a szinonimitás mellett egyéb tényezők ennél is meghatározóbb mértékben befolyásolják. Ezek számbavételéhez azonban csak néhány — az utóbbi években végzett — vizsgálat eredményeire támaszkodhatom. Elsősorban a névsűrűségnek a terület méretével való összefüggését érdemes megvizsgálni, ugyanis a két érték fordított arányosságát több kutató is érvényesnek találta vizsgálatait során. NAGY MÁTÉ az Alsó-Bodrogköz (2013: 12), HALMOS JUDIT pedig a Pápai járás településeinek névsűrűségi viszonyait elemezve mutatta ki ezt a tendenciát (2013: 17). A terület és a névsűrű-

ség közötti fordított arányosságot DITRÓI ESZTER több térség névanyagán is igazolta, de leghatározottabban a Vas megyei települések esetében rajzolódott ki ez az összefüggés (2017: 66). Az általam vizsgált magyarországi Csengeri járás névanyaga is egyértelműen jelezte a terület mérete és a névsűrűség közötti fordított arányosságot (HANKUSZ 2017: 114).

A terület méretének névsűrűsége gyakorolt hatása leginkább minden bizonynyal a terület kihasználtságának mértékével függ össze, azaz a kisebb területű települések határát a lakosság intenzívebben felhasználja, mint a nagy területtel rendelkező településeket, így helynevekkel is sűrűbben népesíti azt be.

4. Az általam vizsgált magyarországi települések természetföldrajzi jelleg, etnikai és nyelvi összetétel szempontjából homogénnek tekinthetők, ezért különösen alkalmasnak bizonyultak a terület és a népsűrűség helynévsűrűsége gyakorolt hatásának megragadására. A határon túli térségek települései etnikai szempontból heterogénebbek, ami a névsűrűség alakulása szempontjából ugyancsak meghatározó körülmény lehet.

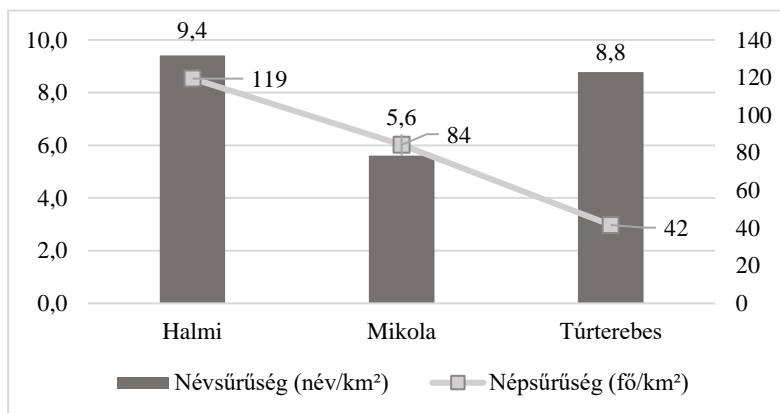
A névsűrűségi vizsgálatot ennek ellenére ezekben a térségekben is érdemes a terület és a névsűrűség összefüggéséből kiindulva elvégezni. A romániai települések mutatóit az alábbi ábra szemlélteti (4. ábra).²

4. ábra. A romániai települések területének mérete és névsűrűsége közötti összefüggés

² Az általam vizsgált határon túli térségekben (mind Romániában, mind pedig Ukrajnában) kizárólag a több település alkotta közigazgatási egységek, azaz községek méretére vonatkozóan találunk információt, az egyes falvak pontos kiterjedését a hatóságok nem tartják nyilván. Ezért a települések névsűrűségének kiszámításához az 1913-as helynévnyvtárban az általam vizsgált falvak területére vonatkozó adatát használtam fel. A települések mérete azonban — a belterület növekedésén túl — nemigen változott az elmúlt mintegy száz évben, így a helynévnyvtár adatai jól használhatók más vizsgálatok során is.

Noha a helynévsűrűség és a terület mérete közötti fordított arányosság ezen a területen is megfigyelhető, a magyarországi területhez viszonyítva jóval több olyan településsel számolhatunk, melyek adatai ezt az összefüggést nem támasztják alá, azaz névsűrűségi mutatóik területük méretétől függetlenül alakulnak. A kiugró értékek magyarázatára a hasonló területű települések összevetése ad lehetőséget.

5. ábra. A legnagyobb területű települések névsűrűségi és népsűrűségi mutatói

A romániai térség legnagyobb területű települése Túrterebes, amely 65 km² területen fekszik, ezt követi Mikola és Halmi, melyek mérete nagyjából feleakkora (36 és 30 km²). Túrterebes névsűrűsége azonban — a hatalmas területe ellenére — a Halmiban mért számhoz közelít, jócskán meghaladva a mikolai értéket. A falvak névsűrűségének a népsűrűséggel való összevetése (5. ábra) nem ad magyarázatot a fenti értékekre, hiszen a három település közül éppen Túrterebesben a legalacsonyabb a népsűrűség. Ugyanakkor ezzel összefüggésben nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lakosság etnikai összetételének különbségeit sem. Túrterebes lakosságának ugyanis mintegy 80%-a magyar nemzetiségű (a fennmaradó 20% jórészt magyar anyanyelvű cigány lakosságot jelent), míg ez az arány Mikolában és Halmiban mindössze 43, illetve 34%, azaz jelentős számú román lakossággal számolhatunk. Vizsgálatom szempontjából a települések etnikai viszonyainak tisztázása tehát fontos szempontként vehető figyelembe, ugyanis általában véve is feltételezhető, hogy a magyar lakosság arányának csökkenésével a falvak határának egyre nagyobb része kerül románok birtokába, akik az ottani magyar helyneveket nem feltétlenül őrzik meg, s ebből kifolyólag a nevek egy része kiveszhet a használatból.³ Túrterebes esetében tehát a területéhez képest

³ A területeknek román tulajdonba való átkerülése minden bizonnyal a román helynevek felzaporodását is eredményezi, vizsgálataim azonban csak a magyar helynevekre terjednek ki.

magas névsűrűségi értékhez bizonyára a magyar lakosság nagyobb aránya is hozzájárulhatott.

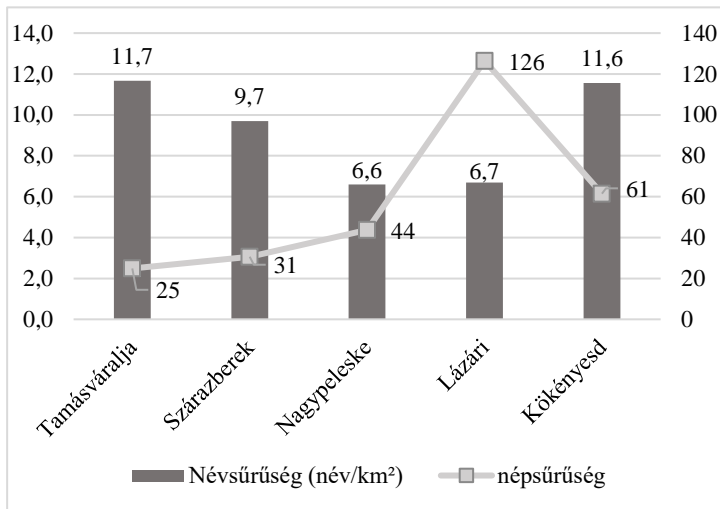
Az itt vizsgált települések névsűrűségi mutatóit — az etnikai viszonyokon túl — a települések gazdaság- és természetföldrajzi jellege is minden bizonynyal befolyásolta. Túrterebes és Halmi határához ugyanis egy-egy, önálló településsé fejlődött korábbi szőlőhegy (Túrterebeshegy, illetve Halmihegy) is hozzátartozik. Ezek a településrészek értelemszerűen növelik Túrterebes és Halmi névsűrűségi értékeit, annál is inkább, mivel igen változatos felszínű területekről van szó. Több kutató is felveti ugyanis azt az összefüggést, hogy a földrajzilag tagolt területeken a névsűrűségi érték magasabb a sík területeken mért értékeknél (KISS L. 1985: 364–365).

5. A közepesen nagy területű falvak mutatói — a területméret névsűrűsége gyakorolt hatása mellett — szintén egyéb tényezők jelenlétére hívják fel a figyelmet. Nagypeleske és Lázári helynévsűrűsége ugyanis jócskán elmarad a területileg azonos nagyságrendet képviselő falvak mutatóitól. Ezt a 4. ábra mellett az alábbi táblázat is szemlélteti (6. ábra).

Település	Terület (km ²)	Névsűrűség (név/km ²)
Tamásváralja	18,1	11,7
Szárzaberek	19,2	9,7
Nagypeleske	19,5	6,6
Lázári	21,0	6,7
Kökényesd	23,1	11,6

6. ábra. A névsűrűségi értékek mutatói hasonló területű településeken

Az itt feltüntetett települések területe 18 és 23 km² közötti, azaz ebből a szempontból alig különböznek egymástól. Jelentősebb eltérés mutatkozik azonban a névsűrűségi értékek terén, ugyanis Nagypeleske és Lázári területén nagyjából 6-7 név fordul elő négyzetkilométerenként, míg a hasonló méretű településeken ennek az értéknek csaknem a kétszerese jellemző. A fentebb vizsgált települések példája nyomán logikusnak tűnhet az itt tapasztalt eltérések magyarázatát a népsűrűség, illetve az etnikai viszonyok különbségeiben keresni. Ezek a települések azonban etnikai szempontból viszonylag homogének: Tamásváralja, Szárzaberek és Kökényesd esetében a magyar lakosság aránya meghaladja a 90%-ot, de lényeges eltérést Nagypeleske (86%) és Lázári (73%) értékei sem mutatnak. Az etnikai tényező tehát nem ad magyarázatot az eltérő névsűrűségi mutatókra.

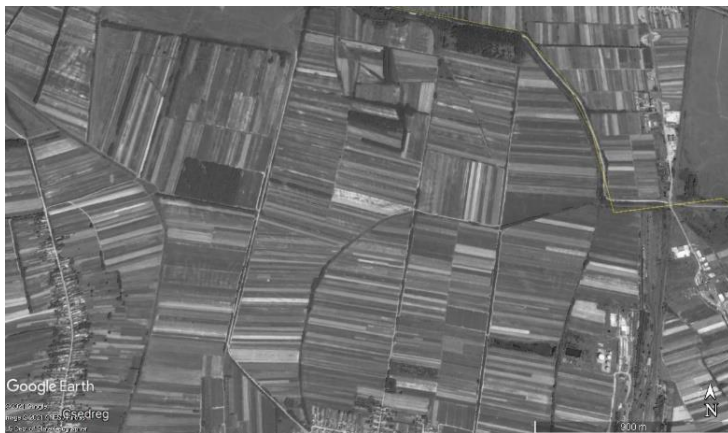
7. ábra. A névsűrűség és népsűrűség mutatói hasonló területű településeken

A települések névsűrűségének a népsűrűséggel való összevetése (7. ábra) szintén nem ad magyarázatot Nagypeleske és Lázári viszonylag alacsony névsűrűségi értékére. A népsűrűséget tekintve a Szatmárnémetihez legközelebb eső Lázárinál mutatkozik kiugróan magas érték, amihez bizonyára a szuburbanizáció is hozzájárulhatott. A Szatmárnémetiből, illetve más területekről ide költöző lakosság ugyanis rendszerint a városi munkahelyek gyors és egyszerű megközelíthetősége miatt választja a városkörnyéki települést, azaz a falu határát kevésbé ismeri, így a (külterületi) helynevek létrehozásában nemigen vesz részt.

A falusi jellegű településeknek a várostól való távolsága alapvetően meghatározza a lakosság életmódját, ami a helynevek keletkezését és fennmaradását is jelentősen befolyásolja. A települések helynévsűrűségének alakulása szempontjából tehát minden bizonnyal fontos szerepe van annak, hogy a lakosság körében mennyire jellemző a hagyományos földművelő életforma. Lázári és Nagypeleske az itt vizsgált öt település közül a legközelebb fekszik Szatmárnémetihez, ami a városi munkahelyekre való ingázást nagyban megkönnyíti, így a lakosoknak egyre kisebb része marad meg a földművelésnél. Gyakori jelenség, hogy az ilyen jellegű településeken a határ nagy része néhány tulajdonos birtokába kerül, akik a földeket kisebb parcellák helyett, egységes, nagy területű táblákban művelik, ami pedig a kisebb területeket jelölő határnevek eltűnését eredményezheti. Mindezt igazolják az általam vizsgált települések műholdfelvételei, amelyeken jól kivethető, hogy a Szatmárnémeti közelében húzódó falvak határa kevésbé tagolt, azaz jóval nagyobb parcellákra oszlik, mint a várostól távolabb eső települések határa. Ezt az eltérést szemléltetik az alábbi — Nagypeleske és Kökényesd határának egy-egy részletéről készült — műholdfelvételek (8–9. ábra).

8. ábra. Műholdfelvétel Nagypeleske határáról

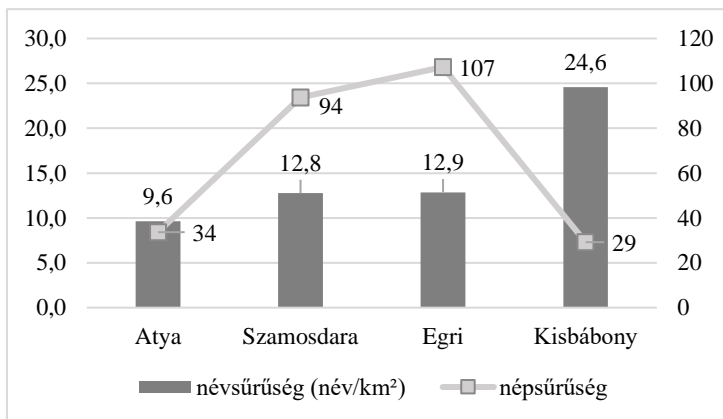
9. ábra. Műholdfelvétel Kökényesd határáról

A Kökényesden jellemző apró parcellák azt jelzik, hogy a lakosság körében a földművelés viszonylag intenzíven jelen van. A határ ilyen mértékű tagoltsága az általam vizsgált térség északi, Szatmárnémetitől távolabb eső részében jellemző. Ezzel szemben a városhoz közelebb eső településeken a Nagypeleske műholdfelvételén is látható, nagy méretű földtáblák jellemzők, ami a lakosság körében a földművelő életforma visszaszorulását mutatja.

Valószínűleg ez a jelenség állhat a közepes méretű falvak közül — a Szatmárnémetihez igen közel eső — Atya névsűrűségi értékének a területileg azonos kategóriát képviselő falvak mutatóitól való elmaradása hátterében is.

A névsűrűséget a népsűrűséggel összevető diagramon (10. ábra) látható, hogy a két mutató alakulása ezeken a településeken semmilyen összefüggést nem mutat, és az etnikai összetétel tekintetében sem számolhatunk olyan számottevő

különbségekkel, melyek a névsűrűség eltéréseit indokolhatnák. Könnyen elképzelhető tehát, hogy ebben az esetben is a területhasználat eltérései állnak a névsűrűségi különbségek háttérében. Ugyanakkor a Kisbábonyban mért kiugróan magas névsűrűség kapcsán meg kell említenünk, hogy ezen a településen a helynévgyűjtés névszociológiai vizsgálatok céljából, rendkívül nagy számú adatközlő bevonásával történt, ami nyilvánvalóan hozzájárult az itt tapasztalt magas névsűrűséghez.

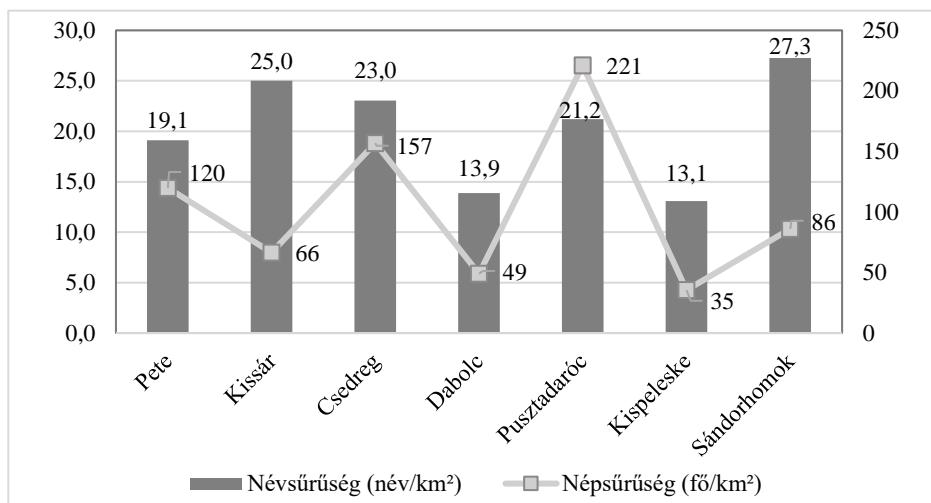
10. ábra. A névsűrűség és a népsűrűség a közepes méretű településeken

5. A névsűrűség és a területméret összefüggését mutatja, hogy a legmagasabb névsűrűségi értékek a 10 km² alatti, azaz a legkisebb területű településeken mérhetők. Ugyanakkor ezeknek a falvaknak az értékeit tekintve sem tapasztalunk közvetlen, mechanikus megfelelést az említett mutatók között (11. ábra).

Település	Terület (km ²)	Névsűrűség (név/km ²)
Pete	3,9	19,1
Kissár	4,8	25,0
Csedreg	7,1	23,0
Dabolc	7,2	13,9
Pusztadaróc	7,8	21,2
Kispeleske	8,6	13,1
Sándorhomok	9,7	27,3

11. ábra. A legkisebb méretű települések névsűrűségi adatai

Pete a romániai terület legkisebb, alig 400 hektáros települése, azonban névsűrűségi értéke jóval lemarad a hasonló területű Kissáron mért értéktől, illetve Dabolc és Kispeleske névsűrűségi mutatói szintén jócskán elmaradnak a hasonló területű falvakétól.

12. ábra. A névsűrűség és a népsűrűség a legkisebb területű településeken

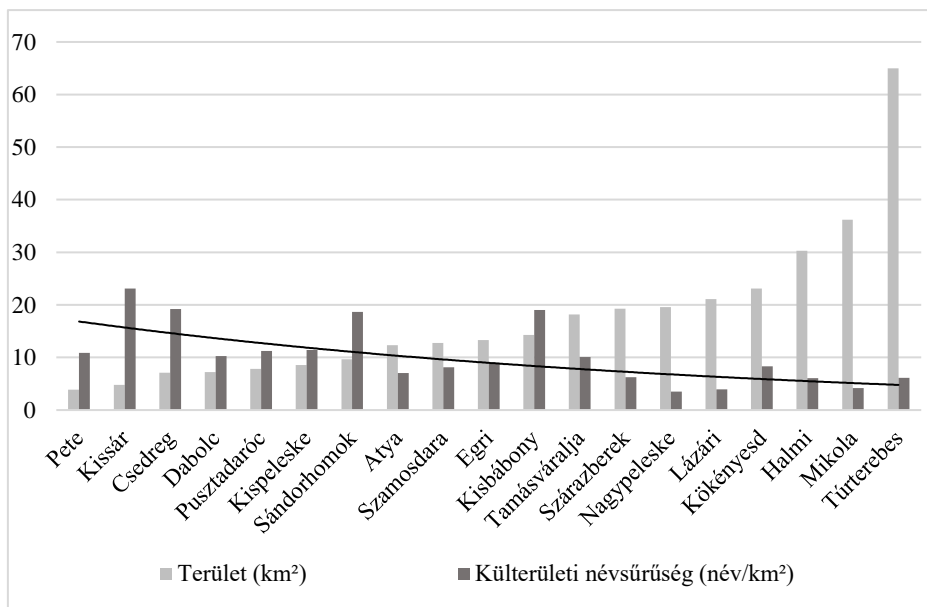
Ezekre az eltérésekre részben magyarázatul szolgálnak a települések népsűrűségi adatai (12. ábra). A fenti diagramon jól látható, hogy Kispesleken és Dabolcon mérhető a legkisebb népsűrűség, ami indokolhatja a helynévsűrűségi értékek alacsony voltát.⁴ Ezzel szemben a területileg legkisebb kategóriát képviselő Pete és Kissár esetében nem beszélhetünk ilyen összefüggésről, sőt épp ellentétes helyzet tapasztalható. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a Petén mért magas népsűrűséghez Szatmárnémeti közvetlen közelsége is hozzájárulhat (mindez Pustadaróca is érvényes lehet). Petének a várostól való kis távolsága — a korábbiakban már felvázolt okok miatt — a földművelő életforma visszaszorulását is eredményezhette a lakosság körében, ami a helynévsűrűség csökkenéséhez vezet. Ez természetesen csak a külterületi nevek vonatkozásában jelenthető ki, hiszen a lakosságnak a belterülettel való kapcsolatát mindez nem befolyásolja, sőt a városközeli települések lakosságának növekedése a belterületi nevek felszaporodását is eredményezheti. A helyzet jobb megvilágítása érdekében érdemes tehát a helynévsűrűséget kizárólag a külterületi helynevek bevonásával megvizsgálni.⁵

6. A romániai területen 2690 név, azaz a helynevek 70,8%-a jelöl valamilyen külterületi objektumot.

⁴ A 7 és 10 km² közötti területű települések mindegyikén 60% fölötti a magyarság aránya, így az etnikai viszonyoknak a névsűrűsége gyakorolt hatásával kevésbé kell számolnunk.

⁵ Az eredményeket némileg torzíthatja, hogy a külterület helynévsűrűségének kiszámításakor a települések területének egészét vettem alapul, ugyanis a települések külterületének méretére vonatkozóan nem találtam megbízható információkat.

A külterületi helynévsűrűséget a terület méretével összevető diagramon (13. ábra) látható, hogy a városkörnyéki települések névsűrűségének kisebb mértéke a külterületi nevek esetében még markánsabban megnyilvánul. Lázári, Nagypeléske, Pusztadaróc és Pete névsűrűsége — a teljes névanyagnál mért értékekhez képest — több mint 40%-kal csökkent. Mindez tehát megerősíti azt a feltevést, miszerint a város közelsége a földműveléssel foglalkozó népesség számának visszaszorulását, ezáltal pedig a helynévsűrűség csökkenését eredményezheti.

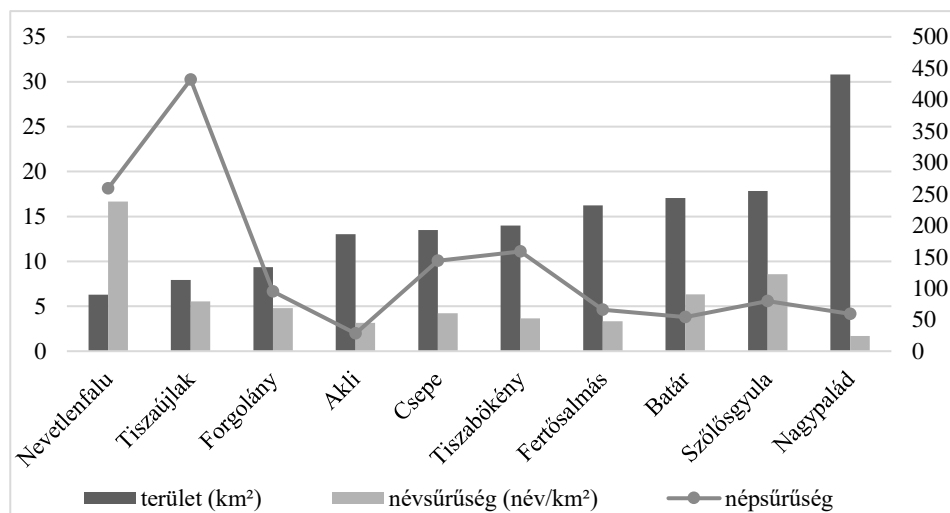
13. ábra. A terület méretének és a külterület névsűrűségének összefüggése

A romániai települések körében végzett fenti vizsgálatok eredményei további, a névsűrűséget befolyásoló tényezők jelenlétét igazolják, hiszen a magyarországi térségben kimutatott tendenciákon túl a térség etnikai viszonyainak, illetve a lakosság életmódjának eltérő jellege is összefüggést mutat a névsűrűségi értékek alakulásával. Ugyanakkor a vizsgálatokból az is világosan kitűnik — a korábbi vizsgálatok eredményeinek megfelelően —, hogy a névsűrűséget valamennyi tényező közül a település mérete határozza meg legerősebben.

7. Ez a meglehetősen határozottnak tűnő tendencia azonban az általam vizsgált ukrainai települések esetében kevésbé jellemző (14. ábra).

A terület méretének és névsűrűségének fordított arányossága a térség legkisebb és legnagyobb területű településének összevetésekor mutatható ki. Nevetlenfalu területe mindössze 6,3 km², azonban az itt tapasztalt 16,6-os névsűrűségi érték messze meghaladja a térség többi településén mért számot. Ezzel szemben

a legnagyobb, 30,8 km²-es területű Nagypalád névsűrűsége rendkívül alacsony, 1,6 név/km² értéken áll. A terület többi települése azonban a névsűrűség szempontjából nem mutat jelentősebb eltérést, az itt tapasztalt névsűrűségi értékek 3 és 8 név/km² között ingadoznak. Ez azonban nem meglepő, figyelembe véve, hogy ezeknek a településeknek a területe nem különbözik jelentősen. Az itt vizsgált falvak a névsűrűséget és etnikai viszonyokat tekintve is viszonylag egységes képet mutatnak. A névsűrűség mindössze Nevetlenfalu és Tiszaújlak esetében jelez kiugró értéket, a magyarság aránya pedig — Csepe kivételével (57%) — valamennyi településen 80% fölötti. Mindez tehát magyarázhatja a településeken mért hasonló névsűrűségi értékeket.

14. ábra. Területi, névsűrűségi és népsűrűségi értékek az ukrajnai településeken

8. Névsűrűségi vizsgálatom eredményei a névsűrűséget meghatározó tényezők sokféleségére hívják fel a figyelmet, illetve arra, hogy a különböző tényezők befolyása az egyes névrendszerek esetében eltérő mértékű lehet. Noha a névsűrűség és a területméret fordított arányossága a magyarországi névanyagot tekintve igen erős összefüggésnek tűnik, a több tekintetben kevésbé homogén romániai falvak esetében ez a tendencia kevésbé egyértelmű. Egy-egy terület névsűrűségi vizsgálatakor azonban mindig számolnunk kell az emberi tényezővel is, vagyis azzal, hogy a gyűjtést végző személyek eltérő szemlélettel és alapos-sággal végzik el a földrajzi nevek gyűjtését, ami a névsűrűségi értéket is befolyásolja.

Irodalom

- BARTA VIKTÓRIA 2009. A kárpátaljai Gyula helynevei. *Magyar Nyelvjárások* 47: 213–224.
- BURA LÁSZLÓ 2008. *Szatmár megye helynevei 1–2*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. (A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben)*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HALMOS JUDIT 2013. *Névsűrűségi vizsgálatok a Pápai járásban*. Szakdolgozat. Kézirat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- HANKUSZ ÉVA 2017. Névsűrűségi vizsgálatok a Csengeri járásban. *Magyar Nyelvjárások* 55: 111–120.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. Nagykörű és Tapolcafő. Összehasonlító helynévrendszertani vizsgálat. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK. 376–387.
- KISS LAJOS 1985. Barangolás földrajzi neveink világában. *Magyar Nyelvőr* 109: 359–366.
- KISS KÁLMÁN 2004. Egri község. *Partiumi Füzetek* 31. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság–Királyhágómelléki Református Egyházkerület–Nagyvárad Római Katolikus Püspökség.
- KISS KÁLMÁN 2014. *Túrterebes földrajzi neveinek története*. Nagyvárad, Varadinum Script Kiadó.
- KOCÁN BÉLA 2003. *A földrajzi nevek vizsgálata a Nagyszőlősi járás négy településén (Újaklin, Aklihegyen, Aklin, Nevetlenfalun)*. Szakdolgozat. Kézirat. Ungvár.
- NAGY MÁTÉ 2013. *Vizsgálatok a Bodrogköz helyneveinek köréből*. Szakdolgozat. Kézirat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. A földrajzinév-sűrűség kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 15: 244–246.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZILÁGYI VARGA ZSUZSA 2015. A romániai Kisbáony helynevei. *Magyar Nyelvjárások* 53: 157–187.

Name-Density Studies in the Szatmár District

The examination of name density and the factors influencing it represent significant components in the study of toponymic systems. In my paper I analyze factors influencing name density using the microtoponym corpus of 33 settlements of the Szatmár region across the border. The settlements of the region are more heterogeneous in terms of their physical geography, as well linguistic and ethnic composition than the villages of the

Csenger district studied in my previous work of a similar nature. This means that beyond the impact of the size of the area and population density on toponym density, we may also consider the effect of other factors. My analysis shows that name density is also significantly influenced by the ethnic composition of the settlements and the variations in land use.

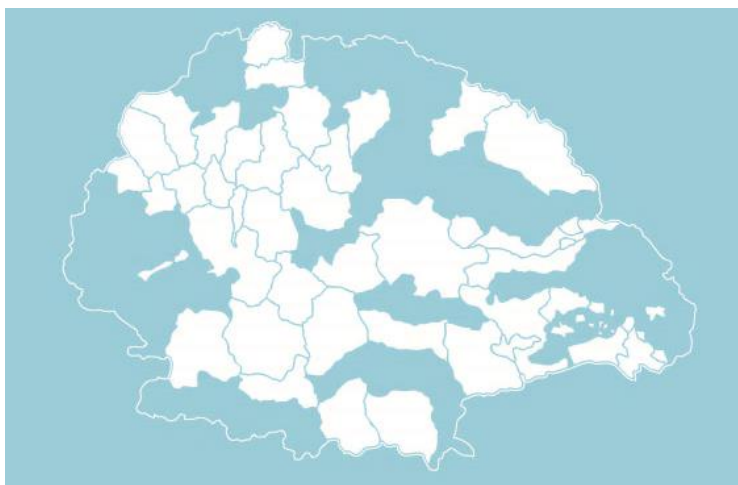
Keywords: toponymic systems, toponym density, statistical study of toponyms

Hankusz Éva
ORCID: 0000-0003-4777-8584
Debreceni Egyetem
szemak_eva@yahoo.com

Az *ëü* diftongus a korai ómagyar kor nyelvjárásaiban

BÁBA BARBARA

1. A korai ómagyar korban jelen lévő, diftongusokkal kapcsolatos nyelvjárási jelenségek leírása meglehetősen sok buktatót rejt magában. A korábbi hang- és nyelvjárástörténeti leírások elképzeléseinek felülvizsgálata ennek ellenére a jelenleg rendelkezésünkre álló nagy elemszámú korai ómagyar kori adatállomány birtokában és a legújabb nyelvtörténeti eredmények segítségével igencsak időszzerű. Vizsgálatomhoz forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam fel, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálva. (Az adatbázis jelenleg 55.000 rekordnyi adatot tartalmaz, a feldolgozott területeket lásd az 1. ábrán!) Ezt a névanyagot további, a szakirodalom által tárgyalt adatokkal egészítettem ki. A kronológiai és nyelvföldrajzi elemzésekhez csak azokat az adatokat használtam fel, amelyekről feltételezhető, hogy hangtani szembenállást (tehát *ëü* ~ *öü*, *ëü* ~ *ëj*, *ëü* ~ *iü* vagy *ëj* > *é* ~ *i*, *iü* > *i* ~ *ü*, *öü* > *ő* ~ *ü* kettősséget) tükröznek. A vizsgálatba bevont elemek száma így több mint 1300.

1. ábra. Az adatok jelenlegi feldolgozottsága a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisában (az adatolt vármegyéket fehér szín jelzi)

A hangtörténeti leírások szerint a magyar nyelvben a 11–12. században jelen lévő kiterjedt kettőshangzórendszer elemei többféle módon keletkezettek. Létrejöhetnek egyrészt a szótagzáró réshang vokalizálódásával (pl. **hâβ* > *hây*, BENKŐ 1957: 75, *Himrich* > *Imreü*, *fey* > *feü*, BÁRCZI 1958: 90), másrészt réshang intervokális helyzetben történő kiesésével (pl. **âγul* > *âul*, BENKŐ 1957: 75, ócsuvas **šiyüci*, **šiyiči*, **šiyçi* > 1327: *Zeuch*, Gy. 3: 138 > 1327: *Zuuch*, Gy. 3: 138, TESz., WOT.) és idegen nyelvekből való átvétellel (pl. lat. *Mauritius* > m. 1211: *Mauruz*, BÁRCZI 1958: 91, *Laurentius* >> m. *Leürënci*, BENKŐ 1957: 75) (vö. még E. ABAFFY 2003: 339, GERSTNER 2018: 123). Ezekhez járul még a török szóvégi *-k*, *-g*, *-q* hangokból (*γ*-n keresztül) (pl. tör. **bitik* > *bitiy* > *betü*, tör. **qumlaq* > *kumlay* > *komló*) és az idegen nyelvi *v*-ből (*β*-n keresztül) keletkezett *y*, *ü* (pl. *postav* > *posztaβ* > *posztaü*, E. ABAFFY 2003: 339).

Ahogy a fenti példák mutatják, e változások az *ëü* diftongus kapcsán is tetten érhetők. BÁRCZI GÉZA és E. ABAFFY ERZSÉBET azoknak a *β* és *γ* hangoknak a forrásáról is említést tesz, amelyekre az *ëü* diftongus *ü* félhangzója visszavezethető. Eszerint ezek egy része alapnyelvi *β*, másik része pedig olyan mássalhangzókból ered, amelyek intervokális helyzetben *β* (ur. **-p-*, **-m-* > ősm. **-β-*), illetve *γ* hangokká (ur. **-k-*, **-ŋ-* > ősm. **-γ-*) spirantizálódtak, és a tövégi vokálisok eltűnésével szóvégi helyzetbe kerültek (BÁRCZI 1958: 90, E. ABAFFY 2003: 339–340). Másrészt bekerülhettek ezek a hangok más nyelvekből való szóátvételekben, illetve azokban történt hanghelyettesítéssel.

2. A fent említett változások nyelvjárási különbséget is eredményezhettek a korai ómagyar korban. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy a szótagzáró *γ* a 11. században a magyar nyelvterület egyes részein még létező fonéma volt, máshol viszont diftongussá alakult, pl. 1055 (TA.): *ohut*, *azah*, *meneh*, illetve *gifnav*, *feu*, *fer teu* (BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 340). Ez a helyzet azonban egyetlen nyelvjárársban is fennállt a változás időszakában. A területi különbségek kialakulásához másrészt a diftongusok elemeinek egymásrahatása vagy a réshangok kétirányú vokalizálódása is hozzájárult, ennek eredményeképpen alakult ki ugyanis az *ëü* ~ *öü*, *ëü* ~ *ëi* és ritkán az *ëü* ~ *iü* kettősség is. A diftongusok eltérő irányú monoftongizációja (*ëi* > *é* ~ *i*, *iü* > *i* ~ *ü*, *öü* > *ö* ~ *ü*) szintén nyelvjárási különbségekhez vezetett (BENKŐ 1957: 76).¹

Az *ëü* diftongusból labializációval leggyakrabban *öü* keletkezett, például 1211: *Ereus* [erëüs] ~ 1380 k. *öröufch* [öröüs] (BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 341), majd az *öü* diftongus helyébe monoftongizáció révén *ö* ~ *ü* lépett, például MünchK. gabona *fof* ~ 1268: horhfw 'vízmosta árokfő' (E. ABAFFY 2003: 341), amely folyamat eredményeképpen az ómagyar korban megjelent nyelv-

¹ Hozzá kell tennünk ehhez ugyanakkor azt is, hogy a diftongusok eltérő irányú monoftongizációja jóval túlmutat az ómagyar koron, sőt némelyik változás ezek közül a mai nyelvjárásainkban is fellelhető különbséget eredményezett (BENKŐ 1957: 76).

vünkben az *ő* fonéma (BÁRCZI 1958: 94, 1967/2002: 172). BÁRCZI úgy véli, hogy az *öü* > *ő* változás a 13. században kezdődik, erre utal véleménye szerint az 1237-es *Tekero* és az 1285-ös *Senegetho pataka* adat (1958: 94, 1967/2002: 172), ugyanakkor megjegyzi, hogy még a 14. század második feléből is vannak adatok az *öü* diftongusos ejtésre (lásd erről később). BENKŐ a régi magyar diftongus-rendszer monoftongizációját illetően kronológiai határokként a 12. és a 14. század közötti időszakot jelöli meg (1957: 76).

A korábbi leírások szerint abban az esetben, ha az *ë* hang hasonítja magához az *ü* félhangzót, az *ëü* diftongus az *ü* delabializálódásával *ëi*-vé is alakulhat, majd annak monoftongizálódása révén az egyes nyelvjárásokban *é* ~ *i* szembenállás bontakozik ki, pl. 1233/1345: *Keseleu* > 1395 k.: *kezeylej* [keselyői] > 1342: *Ke-selefezek* (lásd még *besenyő*, *ünő*, *erdő*, *szőlő*, *fő*, BÁRCZI 1958: 95, E. ABAFFY 2003: 342). Így magyarázhatók az *-ő* igenévképző gyakori *-é* változatai, például GyulS. *eleeknek*, SchlSzj. *neze*, *eueze*, SermDom.: *eheze*, *zallas kerese*, DebrK.: *bewelkede* (1958: 95), s e változási folyamat eredményeképpen jönnek létre a *szülő* ~ *szüle* (> *szüle*)-féle variánsok is (E. ABAFFY 2003: 342). BÁRCZI szerint az *ëü* > *ëi* változás a 12–14. században lezajló folyamat, és ezt követi az *ëi* diftongus *é* ~ *i*-vé monoftongizálódása (1958: 95, 1967/2002: 172). Az ómagyar kor időszakára vonatkozó efféle kronológiai vélemények azonban alapos felülvizsgálatot igényelnek.

A hagyományos, lépésről lépésre bekövetkező hangváltozási folyamatokat fellelő leírások szerint az *ëü* diftongus *iü* (s végül *ü*) hanggá igen ritkán alakul, ekkor az *ë* hang hasonul az *ü*-höz. BÁRCZI és E. ABAFFY véleménye szerint az adatok arra mutatnak, hogy ilyenkor nyomatékcsere, vagyis *iü* > *üi* változás is történik. Így például a *kösöntyü* 'ékszer (nyaklánc, karkötő, csat)' (1395 k.: *kezentheu*, 1552: *kesentyüket*, 1560 k.: *kössöntyü*) vagy a *pörgettyü* (1473: *Pergethew*) esetében az *iü* diftongus *i* félhangzója palatalizálta az előtte álló *t*-t, az *ü* > *ü* változás pedig analogikusan következett be a korban monoftongizációval keletkező *ü*-k (lásd pl. *keselyü*, *keserü*) hatására (BÁRCZI 1958: 95, E. ABAFFY 2003: 342).

3.1. Az *ëü* diftongussal kapcsolatos hang- és nyelvjárástörténeti vizsgálatok számos helyesírás-történeti buktatót rejtenek magukban: leginkább az *ëü* > *öü* > *ő* ~ *ü* változási sor konkrét adatokkal való igazolása okoz gondot. Így például az *ëü* diftongus jelölésére a cancelláriai helyesírás első (a 11. századtól 1109-ig tartó, KNIEZSA 1952: 14) korszakában szolgáló *eu* betűkapcsolat a harmadik korszakban (a tatárjárástól az Anjou-kor végéig, KNIEZSA 1952: 38) már az *ő* hang jelölésére is használatos volt (KNIEZSA 1952: 15, 39). BÁRCZI úgy látja, hogy az *eu* betűkapcsolatot ráadásul a 13. századtól a rövid *ö* jelölésére is használni kezdték (BÁRCZI 1958: 94, KNIEZSA 1952: 53). KNIEZSA pedig úgy véli, hogy az *eu*, *ew* betűkapcsolatok *ö* hangértékben való használata a 13. század 70-es éveiben jelentkezik (1952: 53). Az ilyen pontos kronológiai minősítések azonban

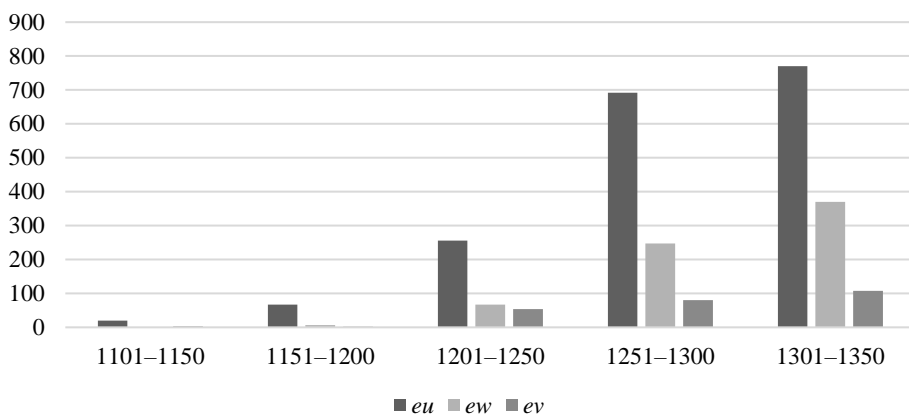
nyilvánvalóan a vizsgálatba vont adatoktól is nagymértékben függenek. Jól mutatja ennek a megállapításnak a bizonytalanságát, hogy a KNEZSA által ide sorolható adatok (kivéve esetleg az átiratban fennmaradt 1267/1271-es *Kerezthusfeulde*) éppen nem a 70-es évekből valók: 1269: *Banafeuld*, 1299: *Borueulg*, 1304: *Kezteulch* (1952: 53, 54).

Ugyancsak nagyon határozott kronológiai határokat jelöl meg KNEZSA az ilyen jelölésű adatok használati gyakoriságát illetően akkor, amikor azt írja, hogy azok előfordulása a 14. században egyre szaporodik, s ez az írásmód a 14. század 60-as éveiiig leginkább csak a *föld* és a *völgy* szavakban jelentkezik (1952: 53, vö. BÁRCZI 1958: 94). Az általam vizsgált adatállományban valóban a *föld* és *völgy* szavakban a leggyakoribb ez az írásmód, az *eu*-val szintén gyakran lejegyzett *örém*, *örény*, *örvény* szavak esetében ugyanis azok etimológiája alapján a későbbi, rövid *ö*-s továbbélés ellenére sem biztos a rövid *ö*-s olvasat (lásd ehhez TESz.).

Mindez BÁRCZI szerint arra utal, hogy ekkor már az *ëü* kettőshangzóból nagyrészt *ö* lett, vagyis éppen az *eu* betűkapcsolat *ö* hangértékben való használata jelzi azt, hogy az *eu* ekkor már nem jelölt diftongust (1958: 78, 94). KNEZSA úgy látja, hogy ugyancsak a változás lezajlását mutatja az, hogy a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában (tehát a tatárjárás utáni időszakban) a korábbi diftongusok helyén *o*-kat kezdenek írni (1952: 52, vö. BÁRCZI 1967/2002: 172). Az általam vizsgált állományban azonban mindössze néhány *o*-val írott adat szerepel *ö* hangértékben, pl. 1331: *Ekeemezo* Maiori, Gy. 3: 552, Küküllő vm., 1335: *Jeno*, Gy. 4: 524, Pest vm., 1359: *Reuyeno*, Gy. 4: 524, Pest vm., 1306: *Besseno*, Gy. 4: 605, Pilis vm.), s ezek jobbra a 14. századból valók.

Az *ëü* diftongust a 12. századtól már biztosan jelölhette az *eu* mellett az *ev* és az *ew* is.² Ha elfogadjuk fogódzóként azt a feltételezést, mely szerint az *eu* betűkapcsolat *ö* hangértékben való használata az *ëü* diftongus monoftongizálódásának lezajlását mutatja, a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában az *ev* és az *ew* — az *eu*-hoz hasonlóan — jelölhet *ö*, *ó* hangokat is, minthogy az *ëü* diftongus monoftongizálódása a korábbi megállapítások szerint ekkorra nagyjából már lezajlott (vö. KNEZSA 1952: 36, 39, 53, 78). Ez utóbbi kérdés lezárásától eltekintve, pusztán az *eu*, *ew*, *ev* betűkapcsolatok hangértéktől független gyakorisági viszonyait mutatja a 2. ábra az általam vizsgált adatállományban.

² KNEZSA szerint az *ëü* diftongust az *ev* már a kancelláriai helyesírás első korszakában is jelölhette, az *ëü* *ew*-vel való jelölése viszont valamivel későbbi, mint az *eu*-s és az *ev*-s jelölés, csak a kancelláriai helyesírás második korszakában, vagyis a 12. század elejétől jelentkezik (1952: 18, 103, 105).

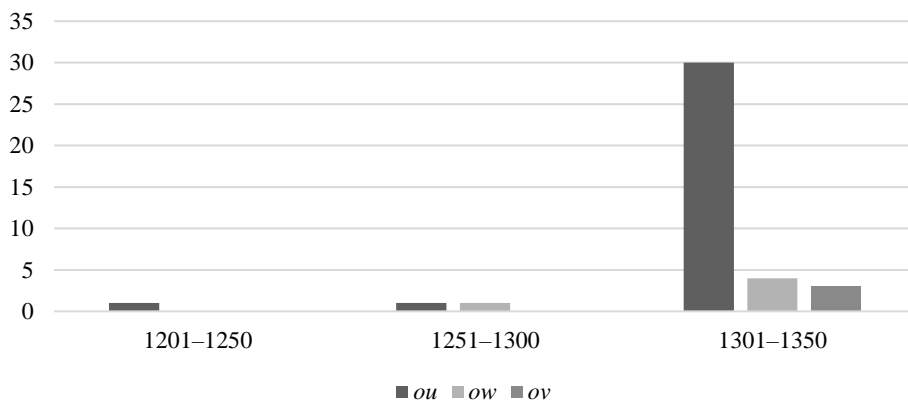

2. ábra. Az *eu*, *ew*, *ev* betűkapcsolatok használatának kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban

3.2. Az *ëü* > *öü* változás lezajlását ugyancsak igen kevés példán tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni. Talán *öü* hangértékűek a kancelláriai helyesírás második korszakából a következő, BÁRCZI által említett adatokban az *ou*, *ov* betűkapcsolatok: 1237: *Erous*, *Tekerov*, *Kerdou* (KNIEZSA 1952: 24, BÁRCZI 1958: 94). A kancelláriai helyesírás harmadik (a tatárjárástól az Anjou-kor végéig tartó) korszakában azonban KNIEZSA szerint már a hosszú *ō*-t is jelölheti az *ou*, *ow* betűkapcsolat (1952: 52), így — ha elfogadjuk a fenti megállapítást — kronológiai okok miatt a BÁRCZI szerint *öü*-ként olvasható *ou*, *ow* betűkapcsolatok hangértéke sem egyértelmű néhány, általa említett adatban (1268: *Gyrowbukur*, 1279: *Erdoufalva*, 1297: *Zeolous*, 1346: *Homorowtetow*, 1958: 94). Még kevésbé érthetünk egyet BÁRCZINAK azzal a vélekedésével, mely szerint az *öü* kimutatása azért is ütközik akadályokba, mert az *eu*, *ew* betűkapcsolatok az *ëü* mellett sokáig (a 16. század második feléig) az *öü*-t, sőt az *ō*-t is jelölik (1958: 94), az *öü* diftongus *eu*, *ew* betűkapcsolatokkal való jelölésére KNIEZSA munkájában nem is találunk utalást (1952).

BÁRCZI megjegyzi, hogy még a 14. század második feléből is vannak adatok az *öü* diftongusos ejtésre (pl. KönSzj.: *Bōw*, *Örōsch*, BesztSzj.: *vow*, *gyrow*, *gyrou fa*) (1958: 95, 1967/2002: 172). Hozzá kell tennünk azonban, hogy KNIEZSA véleménye szerint a Königsbergi Szójegyzék *ōw* betűkapcsolatai *ō* (*ö*) hangértékűek (1952: 95, 96), s a Besztercei Szójegyzék *ow*, *ou* jelölései kapcsán ugyancsak az *ō* hangértéket tartja valószínűnek (1952: 89, 91). Abban a kérdésben ráadásul, hogy az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok mikor állnak az egyes adatokban *öü* és *ō* hangértékben, még az a támpont sem áll a rendelkezésünkre, amely szerint amikortól az adott betűkapcsolat rövid *ö* hangot is jelölhet, már biztosan nem jelöl diftongust (lásd az *eu*, *ew*, *ev* kapcsán leírtakat). Mindezt figyelembe véve ezért

az általam vizsgált adatállományból mindössze az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok *öü* és *ő* hangértékben való gyakorisági viszonyait mutatom be (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. Az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok (palatális hangértékben való) használatának kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban³

4. Mindezeket a bizonytalanságokat szem előtt tartva az *ëü* diftongussal kapcsolatos feltételezéseket csak nagyon óvatosan és számos fogódzó bevonásával tudjuk megfogalmazni. A változások lezajlására tehát maguknak a történeti adatoknak és a helyesírás-történeti problémáknak a figyelembevétele mellett az egyes elemek etimológiája és későbbi továbbélése enged csak következtetni. Ezzel együtt is fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a diftongusos formák feltételezése az adott elemek esetében a valószínűség különböző fokán áll, s az egyes stádiumokat a helyesírási bizonytalanság és az adatok gyakori hiánya miatt ráadásul nem is minden esetben tudjuk kimutatni. Annál is inkább így van ez, mivel a hangváltozások bekövetkezése nem is feltétlenül fokozatosan, egy-egy képzési mozzanat egymást követő módosulásával történt meg (lásd ehhez KIS 2014: 103, 2019: 61, BÁBA 2021: 30–31).

4.1. A legnagyobb valószínűséggel abban az esetben feltételezhetjük a diftongusos formák egykori meglétét, ha az adott elem etimológiája erre mutat, a történeti adatok között van diftongusra utaló kettősbetűs lejegyzés, s az adott elem adatolható a későbbiekben hosszú magánhangzós formában.

4.1.1. Az *ëü* > (*öü* >) *ő* ~ *ú* változás kapcsán viszonylag nagy valószínűséggel gyaníthatunk diftongust az olyan helynevek adataiban, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot (a) akár szótagzáró, (b) akár

³ A 13. század előtti időszakból mindössze egy, kronológiailag igen bizonytalanul megítélhető adatban lelhető fel az *ou* betűkapcsolat ilyen hangértékben: 1113/1246/1410: *Zoulous* (Gy. 4: 471, Nyitra vm.).

intervokális helyzetben, illetve azokban az esetekben, c) ha a török szóvégi *-k*, *-g*, *-q* hangokból (γ -n keresztül), d) vagy az idegen nyelvi ν -ból hanghelyettesítéssel keletkezett az \ddot{u} . Mivel azonban annak megítélésére semmiféle fogódzónk nincsen, hogy az ilyen módon kialakult diftongusok vajon jelen lehettek-e még a helynévi adatainkban is, vagy a kettősbetűs lejegyzések pusztán helyesírási konzervativizmusnak tekinthetők, a jelen megállapítások is csak óvatos feltételezésként kezelhetők.

a) Előzmény: szótagzáró réshang. A pusztá *s z e m é l y n é v b ő l* (vö. 1254: *Beuu* szn., 1289: *Bev* szn., [1228]1238: *Bu* szn. ÁSz., FNESz.) magyar névadással keletkezett *Bő* (1156: *Beu*, Gy. 4: 361, Nyitra vm. ~ 1198 Pp./Pp.: *Buu*, Gy. 1: 714, Bodrog vm.) és az összetett személynévből keletkezett *Itebő* helynevekben (1333–1335/PR.: *Itebew* ~ 1240/1383: *Itebw*, Gy. 3: 316, Keve vm.) az egykori diftongus jelenlétét az azok alapjául végső soron szolgáló *bő* köznév etimológiája alapján feltételezhetjük, amely szerint a lexéma szótagzáró helyzetben eredetileg réshangot tartalmazhatott (*bő* < *beü* < **bey* < **bäy*, WOT.). Ugyanezen okból gyaníthatunk diftongust a régi magyar *Bő* személynév származékából (vö. 1236: *Bevnye* szn., FNESz.) alakult *Bőny* helynév (1349: *Beun*, KMHsz. 1: 66, Baranya vm. ~ 1300: *Buun*, Gy. 2: 583, Győr vm.) etimonjában is (FNESz. *Bő*, *Bőnyréta*l*ap*, *Alsóit*t*e*b*e*).

A közsót tartalmazó vagy közszoói előzményre visszavezethető helynevek kapcsán ugyancsak a közsavak etimonjai lehetnek a segítségünkre annak eldöntésében, hogy az adott elemről feltételezhetjük-e az egykori diftongusos ejtést. A diftongus előzményéül szolgáló szótagzáró helyzetbeli spiráns az etimon tövében következtethető ki például az ótörök eredetű *besenyő* (1214: *Beseneu*, KMHsz. 1: 54–55, Bars vm. ~ 1306: *Besseno*, Gy. 4: 605, Pilis vm.) esetében, ahol a magyarba került alapalak a **bešeney* lehetett (WOT., TESz.), vagy az ugyancsak ótörök eredetű *szőlő* lexémában, illetve ennek *szőlős* származékában (1295: *Seleumal*, Gy. 3: 42, Heves vm. ~ 1113/1246/1410: *Zoulous*, Gy. 4: 471, Nyitra vm. ~ 1312: *Selus*, Gy. 1: 478, Bars vm.), ahol a magyarba került alak valószínűleg a **šiläy*, **šidläy* vagy **šeley* volt (TESz., WOT.). Szintén a szótagzáró spiráns egykori feltételezhető jelenléte alapján gyaníthatjuk az ősi eredetű *fő* (1086: *Sesecfehe*,⁴ Gy. 2: 579, Győr vm. ~ 1270/1272: *Bykfev*, Gy. 1: 40, 82, 83, Abaúj vm. ~ 1335: *Karasofw*, Gy. 3: 489, Krassó vm.) elem kapcsán az egykori diftongusos ejtést, a *fő* ~ *feje* tőváltozatok ugyanis az ősmagyar **feγš* > óm. *feγ* alak különböző többeli helyzetekben való fejlődésének eredményei lehetnek (TESz.).

⁴ A TESz. szerint az eredeti szóvégi γ a TA. *fehe* alakjában még szerepel: ez alapján az 1086-os adatról is ugyanezt feltételezhetjük (vö. HOFFMANN 2010: 141, de lásd BÁRCZI 1951: 39, 117).

Az ide sorolható nevek jelentős hányadában a helynév alapjául szolgáló közszó melléknévi igenévképzős volta árulkodik a diftongus egykori lehetséges meglétéről. Az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző ugyanis több finnugor igenévképzői előzményből (**-k* és **-p*) alakult; amely alapnyelvi képzők az ősmagyar kor végére *-γ*, illetve *-β* hangalakúvá váltak (TESz. *erdő*, ZAICZ 2006), s az *-ű* igenévképző előzményei ugyancsak az ősmagyar kori *γ ~ β* hangok voltak (TESz. *keserű*).

Az *erdő* például (1272>1344: *Erdeufalua ~ 1279: Erdoufolua*, KMHsz. 1: 92, Abaúj vm. ~ 1331: *Feketwerdw*, Gy. 3: 325, Kolozs vm.) az *ered* igéből (TESz.), a *fertő* (1055: *Harmu ferteu*, Gy. 4: 432, Fejér vm. ~ 1317: *Fertow*, Gy. 4: 158, Moson vm. ~ 1317: *Ferthu*, Gy. 4: 158, Moson vm.) a **fert-* igetöből (TESz.), a *mező* (1330: *Nyrmezew*, Gy. 2: 176, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1347: *Belmezow*, KMHsz. 1: 51, Bihar vm. ~ 1331: *Ekeemezo Maiori*, Gy. 3: 552, Küküllő vm.) a *mez-* alapszóból (TESz., ZAICZ 2006), a *Körű* helynév (1326: *Kereu ~ 1245: Curu*, Heves vm., Gy. 3: 110) nagy valószínűség szerint a magyar **ker-* ~ **kőr-* igéből (JUHÁSZ 1979: 445–455),⁵ a *Szekcső* (1349: *Zekcheu, Zekchou ~ 1345: Zekchu*, KMHsz. 1: 253, Baranya vm.) a magyar *szökik* ige gyakorító képzős *szökös* származékából (FNESz.), a *Csergőd* (1336: *Chergewd ~ 1313: Chergoud*, Gy. 2: 137, erdélyi Fehér vármegye alsó része) a magyar *csörög* (~ *csurog*) ige folyamatos melléknévi igenevéből (FNESz.), a *keserű* (1318: *Kesereu*, Gy. 1: 633, Bihar vm. ~ 1284: *Keseru*, Gy. 1: 633, Bihar vm.) a *keser-* alapszóból alakult (TESz.).

Bizonyos elemekről névszóképzős voltuk alapján feltételezhetjük, hogy valaha diftongussal álltak, így például az *elő* (1326: *Eleu ~ 1344: Elo*, Gy. 4: 381, Nyitra vm.) származékszó szövégi (feltehetően névszóképző funkciójú) hangja valószínűleg finnugor **-m* előzményre, s talán abból kialakuló réshangra megy vissza (TESz., vö. BENKŐ 1980: 293, UEW. 72, ZAICZ 2006), a *felső* (1336: *Felseupanith*, Gy. 2: 532, Gömör vm. ~ 1326: *Fulswpalathka*, Gy. 3: 366, Kolozs vm.) származékszóban adatható *-ső* képző pedig legvalószínűbben az *-s* képzőből és az eredetileg ugyancsak réshangot tartalmazó *-ó/-ő* melléknévképzőből alakult (SZEGFÜ 1991: 209, TESz., ZAICZ 2006).

b) Előzmény: intervokális réshang. Szintén az egykori diftongus jelenlétére utalhatnak a pusztá személynévi eredetű *Gyűd* (1274: *Gvyudteluke*, Gy. 2: 164, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1273: *Geud ~ [1237–1240]: Guud*, Győr vm., Gy. 2: 600) és *Csősz* (1289/1291: *Cheuzteluk*, Gy. 1: 295, Baranya vm. ~ 1276: *Chuuz*, Gy. 2: 358, Fejér vm.) helynevek személynévi előzményei (vö. 1138/1329: *Geudí* szn., ennek töve a *Győ* szn., vö. 1138/1329: *Geu* szn.; 1307: *Cheuz* szn., FNESz.). Ezek a személynevek ugyanis olyan török eredetű közszavakra vezethetők vissza, amelyek intervokális helyzetben eredetileg réshangot tartalmazhattak. A *Gyűd* alapjául szolgáló személynév előzménye egy ótörök

⁵ Más feltevések szerint a helynév alapjául szolgáló személynév talán összefügg a régi török *Kürü* személynévvél és a *kür* 'bátor, merész' ótörök közszóval (vö. 1459: *Kwre* csn., FNESz.).

méltóságnévnek iráni változatán nyugvó, kazár közvetítésű *ǰewü*, *ǰewi* alakja lehetett (FNESz. *Máriagyűd, Algyő*, BERTA 1991: 26), a *Csősz* személynévi etimonja pedig a magyar *csősz* foglalkozásnévből származik, ami a magyarba a török nyelvekből került (vö. csag. *čavuš* 'törvényszolga, felügyelő, rendőri szolgál', oszm. *çavuş* 'tizedes, elómunkás, régi ajtónálló, a szultán rendelkezéseit kihirdető testőrtiszt', FNESz., nyugati ótörök **čäwiš* > m. *čäüš*, WOT.). A *Técső* helynév (1336: *Thechew* ~ 1308/XIV.: *Thecu*, Gy. 4: 128, Máramaros vm.) szintén pusztaszemélynévből alakult magyar névadással (vö. 1211: *Tecu* szn.), s az alapjául szolgáló személynév a régi magyar *Técs* személynévnek a kicsinyítő-becéző képzős származéka, az -ó/-ő kicsinyítő képző pedig ugyancsak a γ , β hangokra vezethető vissza (vö. 1219/1320: *Thecz* szn., FNESz., SZEGFÜ 1991: 204, ZAICZ 2006). Ez utóbbi példa azonban talán még az előzőeknél is hívebben illusztrálja azt a bizonytalanságot, amit a réshangok vokalizációjának kronológiai bizonytalansága teremt.

A közszt tartalmazó vagy közsztői előzményre visszavezethető helynevek körében ugyancsak előfordul, hogy a közszt eredetileg intervokális helyzetben réshangot tartalmazhatott. Így például *bölcs* közsztünk (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm. ~ 1323>1342: *Bulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm.) az ótörök **büyüci* alakra (WOT., TESz.), az ugyancsak ótörök eredetű *szűcs* (1327: *Zeuch* ~ *Zuuch*, Gy. 3: 138, Heves vm.) a **šiyüci*, **šiyiçi* vagy **šiyçi* alakra vezethető vissza (TESz., WOT.). Az ősi eredetű *kő* (1243/1335: *Leankeo*, Gy. 2: 461, Gömör vm. ~ 1193: *Hygiskeu*, Gy. 2: 208, 236, Esztergom vm. ~ 1325: *Solumkow*, Gy. 1: 662, Bihar vm. ~ 1300: *Bolduaku*, Gy. 1: 70, Abaúj vm.) kapcsán szintén joggal merül fel az egykori diftongusos ejtés lehetősége, mivel a finnugor alapalak valószínűleg a **kifbe* lehetett (TESz., UEW. 163).

c) Előzmény: török szóvégi -k, -g, -q. Bizonyos helynevek etimonjában a török szóvégi -k, -g, -q hangok alapján következtethetünk arra, hogy azok eredetileg diftongussal álltak, a török szóvégi -k, -g, -q hangokból (- γ keresztül) ugyanis *ü* hang, s ezáltal diftongus keletkezhetett. A *Jenő* helynév például (1282: *Ineu*, Gy. 4: 254, Nógrád vm. ~ 1335: *Jeno*, Gy. 4: 524, Pest vm. ~ 1324/1325: *Borusyenw*, Gy. 4: 640, Pilis vm.) az ómagyar *Jenő* törzsnévből származik, ami BERTA ÁRPÁD szerint eredetileg 'oldal(t lévő) törzs' jelentésű volt, és a köztörök eredetű **Yänäk* formából való, s a török szóvégi *-k spirantizációval - γ -vel került a magyarba (1991: 24, 26) (lásd még NÉMETH 1930: 261, FNESz.). Az *Üllő* helynév személynévi etimonja mögött ugyancsak egy törökségi *ilig* vagy *élig* 'uralkodó, fejedelem' jelentésű közszt feltételezhetünk (1332: *Illev* ~ 1318: *Vllw*, Gy. 4: 562, Pest vm.) (vö. 1252: *Yllw* szn., FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 44).

d) Előzmény: idegen nyelvi v. Az idegen nyelvi v-ből hanghelyettesítéssel keletkező *ü*-t csak néhány bizonytalan esetben feltételezhetjük. A *kőrís* ~ régi

népnyelvi *kőrös* fanévből alakult *Kőrös* helynév (1307: *Keurus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm. ~ 1298/1350: *Kurus*, Gy. 3: 153, 187, Hont vm.) ótörök **kevrīč* alakból való eredeztetése például utalhat az idegen nyelvi *v* hangnak a magyarban *ü*-vé való alakulására (FNESz., WOT.). A *Pelsőc* j ö v e v é n y h e l y n é v k a p c s á n v i z s o n t a s z l á v e t i m o n *v*-je arra enged ugyan következtetni, hogy az adatokban meglévő kettősbetűs jelölés tükrözhet diftongusos ejtést (1258/1336/1430: *Pleseuch*, Gömör vm. ~ 1243/1335: *Plesuch*, Gömör vm., Gy. 2: 532) (vö. szb.-hv. *Plišivac* hn., blg. *Плешивец* hn., szlk. *Plešivec*, FNESz.), azoknak a szláv eredetű helyneveknek a mintájára azonban, amelyek esetében a szláv *-ovъci* helynévképzőnek a magyarban *-óc (-olc)* formák felelnek meg (KENYHERCZ 2014: 206), a *Pelsőc* helynévben is feltehetjük a szláv helynévformánsnak a magyarban *-őc*-ként való megjelenését.

4.1.2. Az *ëü* > (*ëi*) > *i* ~ *é* változást szintén leginkább az olyan helynevek adataiban feltételezhetjük, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot (a) akár szótagzáró, (b) akár intervokális helyzetben. Előfordul ugyanakkor az is, hogy (c) a diftongus idegen nyelvi átvétellel került a magyarba.

a) Előzmény: szótagzáró réshang. A szótagzáró réshang vokalizálódásával keletkező diftongust *s* annak (*ëi*) > *i* ~ *é*-vé való alakulását a közszoói eredetű vagy közszoót tartalmazó helynevek adataiban gyaníthatjuk igen gyakran. Ezekben az adatokban azonban a szótagzáró helyzet révén az *ëi* diftongusos és a birtokos személyjeles formák (vö. KOROMPAY 1991: 273–274) elkülönítése még a szövegkörnyezet figyelembevételével is nehézkes. Ha pedig az egyes közszoók továbbélését próbáljuk fogódzóként használni a kérdés tisztázásában, azt tapasztaljuk, hogy azok a korai ómagyar korban és akár napjainkban is adathatók hosszú magánhangzós formában, tehát a diftongusos ejtést ennek a szempontnak a figyelembevételével sem zárhatjuk ki.

A korai ómagyar kori kettősbetűs lejegyzések *s* a diftongusból feltehetően kialakuló hosszú magánhangzós formák ómagyar kori és későbbi jelenléte miatt felvetődhet az egykori *ëi* diftongusos ejtés (és persze a birtokos személyjeles forma is) például az olyan török eredetű elemek esetében, mint a *besenyő* (1214: *Beseneu*, KMHsz. 1: 54–55, Bars vm. ~ 1211: *Beseneytu*, BÁRCZI 1958: 95 ~ 1209 P.: *Bescene*, Gy. 1: 435, Bars vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és a *szőlő* (1295: *Seleumal*, Gy. 3: 42, Heves vm. ~ 1336: *Kukenius zeley*, BÁRCZI 1958: 95 ~ 1320: *Pouszelehelye*, OklSz., vö. 1410: *Hasartoszelee*, OklSz., *szélé*, Kupuszina, FKnt.) (etimológiáját lásd fentebb). Az ősi eredetű *fő* kapcsán pedig nemcsak a birtokos személyjeles *feje*, hanem a *fej* olvasat is valószínűsíthető az esetleg felmerülő *ëi* diftongusos olvasat mellett. Ez utóbbi elképzelést erősítik mégis a korai és a kései ómagyar korban egyaránt adatható, diftongusos előzményre utaló *é-ző* formák (1270/1272: *Bykfev*, Abaúj vm. ~ 1347: *Fulniresfey*, Doboka

vm. ~ 1231: Sciluasfee, 1254: Sidfy, 1318: Chormosnasfee, 1440 k.: heriosvelgfe, 1467: Lygethfee, 1555: fee, OklSz.) (etimológiáját lásd fentebb).

A melléknévi igenévképzős *erdő* (1261/1271: Fueneserdeuzatona, Gy. 3: 39, 118, Heves vm. ~ 1261/1323: Feueneserdeyzatuna, Gy. 3: 118, Heves vm. ~ 1329/1332/1343: Palataerde, Gy. 1: 835, 849, Csanád vm. ~ 1278/XVIII.: Erdizadkezi, Gy. 1: 180, Arad vm., vö. *erdé*, Lészped, Moldva–Dunántúl, FKNT.) (etimológiáját lásd fentebb), *fertő* (1055: Harmu ferteu, Gy. 4: 432, Fejér vm. ~ 1327: Zoochfertey, pisc., OklSz. 242 ~ 1281: Ferte, Gy. 4: 537, Pest vm.) (etimológiáját lásd fentebb), *keserű* (1318: Kesereu, Gy. 1: 633, Bihar vm. ~ 1228: Keserey, BÁRCZI 1958: 95, vö. 1464: Kewsere, OklSz.) (etimológiáját lásd fentebb), *Lövő* (1319: Lewew, Gy. 1: 786, Borsod vm. ~ 1323/1446: Luwey, Gy. 1: 786, Borsod vm., vö. 1421: Lewe, 1463: Lewe, 1488: Wadlewe, OklSz.) (a magyar *lő* ige folyamatos melléknévi igenevéből, FNESz.) és *mező* (1330: Nyrtmezew, Gy. 2: 176, erdélyi Fehér vármegye alsó része ~ 1206: cuhnamezei, OklSz. 654, 1231/1397: Cukynmezey, OklSz. 654 ~ 1331/1347: Spanmeze, Gy. 2: 511, Gömör vm., vö. *mezé*, Lészped–Dunántúl, Kupuszina,⁶ FKNT.) (etimológiáját lásd fentebb) esetében ugyancsak a kettősbetűs lejegyzések és a későbbi, *é*-zű továbbélések alapján merülhet fel az egykori *ĕj* diftongus jelenlétének a gyanúja.

A névszóképzős *felső* (1336: Felseupanith, Gy. 2: 532, Gömör vm. ~ 1256/1284//1572: Felsytethey, Gy. 1: 675, Bihar vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és *fekete* (1268: Feketeuholm, Gy. 1: 828, Brassó vm. ~ 1086/12. sz.: Feketeydi, BENKŐ 1957: 76 ~ [1292–1297]: Fekethy, Gy. 1: 302, Baranya vm.) (*-te* ~ *-tő* eleme egy *-t* + *-é* ~ *-ő* elemekből álló névszóképzőbokor, TESz., ZAICZ 2006)⁷ kapcsán ugyancsak a hosszú magánhangzós, *i*-zű formák utalhatnak az egykori *ĕj* diftongusos ejtésre.

b) Előzmény: intervokális réshang. Réshang intervokális helyzetben történő kiesésével alakulhatott a *bölcs* közsavunk *ĕj* > *ĕj* diftongusos formája (1327: Beulch, Gy. 1: 71, Abaúj vm. ~ 1280: Beylch, Gy. 4: 258, Nógrád vm.) (etimológiáját lásd fentebb).

c) Előzmény: idegen nyelvi diftongus. A személynévi eredetű *Ellős* ~ *Ellés* esetében (1330: Elleus, Gy. 1: 895, Csongrád vm. ~ 1326>1349: Ellesfalua, Gy. 1: 177, Arad vm.) az idegen nyelvből való átvétellel nyelvünkbe kerülő

⁶ A kupuszinai *é*-zű formák kialakulásához azonban az is hozzájárulhatott, hogy a település nyelvváltozatából „még a közelmúltban is hiányoztak a labiális palatális magánhangzók” (FODOR 2001: 330).

⁷ BÁRCZI a *fekete* közszo kapcsán felveti, hogy mivel annak *ĕj*-re utaló adatai régebbiek és gyakoribbak is, mint az *ĕj*-sek, azok nem az *ĕj* delabializációja eredményeképpen, hanem az ősmagyar szóvégi *γ* kétirányú (*ĕj*-s és *i*-s) fejlődésével jöttek létre. Ezt a feltételezést azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló adatokkal nem tudjuk igazolni, mivel a néhány korai, *ĕj*-re utaló vagy arra visszavezethető adat után (1055: *fekete*, 1086/XII–XIII. sz.: *Feketeydi*, 1211: *Fekethereh*) (1958: 95) a 13. század közepétől már kiegyenlítették az arányok.

diftongust feltételezhetjük, a helynév alapjául szolgáló személynév (vö. 1327: *El-leus* szn., 1219/1550: *Echileus* szn.) előzménye ugyanis feltételezhetően a latin *Achilleus* személynév (FNESz. *Üllés, Elyüs*).

4.1.3. Az *ëü* > *iü* változást ugyancsak azokban az esetekben feltételezhetjük, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ, β, ν* vagy esetleg *χ* hangot.

A szótagzáró réshang vokalizálódásával kialakuló *ëü*-s, majd *iü*-s diftongusos ejtést a közszó tartalmazó helynevek körében a *fő* (1270/1272: *Byk-fev*, Gy. 1: 40, 82, 83, *Abaúj* vm. ~ 1331: *Zigethfju*, Gy. 2: 441, *Fejér* vm. ~ 1335: *Karasofw*, Gy. 3: 489, *Krassó* vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és a *fekete* adatai mutatják (1268: *Feketeuholm*, Gy. 1: 828, *Brassó* vm. ~ 1269/1270: *Feketyuholm*, Gy. 1: 828, *Brassó* vm. ~ 1269/1272/1355: *Feketuholm*, Gy. 1: 828, *Brassó* vm.) (etimológiáját lásd fentebb).

4.2. Kevésbé lehetünk meggyőződve a diftongus korai ómagyar kori jelenlétéről azokban az esetekben, amelyekben az adott elem etimológiája nem mutatja meggyőzően a diftongusos ejtés előzményét, és a diftongus egykori jelenléte legfeljebb csak a kettősbetűs lejegyzés, valamint az adott elem későbbi, hosszú magánhangzós továbbélése alapján feltételezhető.

Így van ez például a személynévi eredetű, puszta személynévből keletkező *Gőd* (1266/1269: *Geud*, Moson vm. ~ [1267 k.]: *Guud*, Moson vm., Gy. 4: 149) (vö. 1211: *Gud, Gueud* szn., FNESz. *Göd*), *Décs* (1263: *Kusdeuch*, Gy. 4: 371, *Nyitra* vm. ~ 1349: *Dywch*, Gy. 4: 371, *Nyitra* vm.) (vö. 1270–1290: *Deech*, szn., FNESz. *Décskelecsény*), *Sőreg* (1272: *Seurug*, Gy. 4: 461, *Nyitra* vm. ~ 1250: *Sureg*, Gy. 2: 548, *Gömör* vm.) (a m. *sőreg* 'a tokfélék családjába tartozó hal' főnévből keletkezhetett, valószínűleg személynévi használaton keresztül, FNESz. *Sőregpuszta*), *Gyömrő* ([1271]: *Gem(er)ey*, Pest vm. ~ 1279: *Gemereu*, Gy. 4: 520, Pest vm.) (FNESz. *Gömör*) és *Tényő* (1233: *Teney* ~ 1233: *Teneu* ~ [1237–1240]: *Thuno*, Gy. 2: 638, *Győr* vm.) (vö. 1276/1327: *Theneu* szn., FNESz.) esetében.⁸

A szláv helynévre visszamenő *Lédec* (1253: *Leuduch* ~ *Leduch*, Gy. 1: 457, *Bars* vm.) (vö. szlk. *Ladice*, a tövében az ósszl. **lędo* 'irtványföld' rejlik, FNESz., TÓTH 2001: 212) etimológiája alapján ugyancsak nem lehetünk biztosak abban, hogy a kettősbetűs lejegyzések diftongusos formákat tükröznek.

A helynevekben közszóként adatható *fenyő* etimológiája szintén nem utal egyértelműen a korai ómagyar kori diftongusos ejtésre (1075/+1124/

⁸ Igaz ugyan, hogy ebben az esetben az *ey*-nal való lejegyzés az eredeti diftongusos forma megletéről árulkodhat, hiszen az valószínű, hogy az *ëi* diftongus az *ëü*-ből, s nem monoftongusból keletkezett (vö. BÁRCZI 1958: 88). Felmerülhet persze, hogy az 1233-as oklevélben két helyen előforduló *Teney* esetleg *-i* képzős forma lenne, a szórványadat szövegkörnyezete („Homines quidem de villa *Teney* conquerentur...”, P. 1: 719, „Item laudamus, quod dictus abbas non cogat homines de villa *Teney* gravem currum vini ducere vel defferre...”, P. 1: 720) azonban ezt a lehetőséget nem zárja ki.

+1217: *Feniosaunicza*, Gy. 1: 413, 443, 482, Bars vm. ~ 1299/1369/1571: *fenyw*, Gy. 2: 102, 159, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1328: *Feneumal*, Gy. 4: 585, Pilis vm.), a szó eredetét illetően ugyanis csak annyit tudunk, hogy a származékszó alapszava feltehetően ősi örökség a finnugor korból, s a szóvégi magánhangzó valószínűleg képzőelem (TESz., UEW. 416). A *Gesztögy* helynév kapcsán (1209 P.: *Gesteuge*, Bars vm. ~ 1323: *Kestog*, Bars vm., Gy. 1: 444), amely a *Geszt* helynévvel tartozhat össze etimológiailag, s az annak alapjául szolgáló *geszt* 'gyümölcs fás héja' főnév *-gy* helynévképzős származéka lehet (TÓTH 2001: 198), az *-ő* elem eredetét illetően ugyancsak nincsenek jelenleg ismereteink.

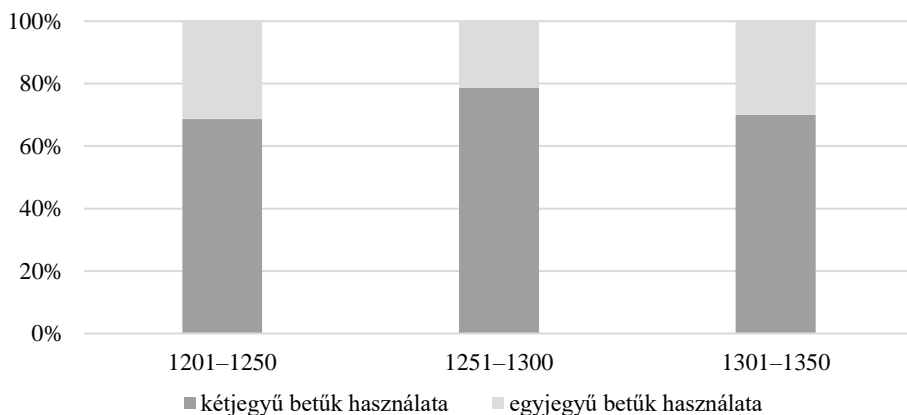
4.3. A diftongus egykori meglétét abban az esetben feltételezhetjük a legkisebb bizonyossággal, ha az adott elem etimológiája ismeretlen, például *Cserő* (1325/1347: *Cherukezy* ~ 1337: *Cherewkuzy*, Gy. 3: 77, Heves vm.), *Elbő* (1226: *Elbeu* ~ 1221: *Elbu*, Komárom vm., Gy. 3: 446), *gyepű* (1349: *Zoltangypew*, Gy. 2: 202, erdélyi Fehér vármegye felső része ~ 1326: *Gepuserdeu*, Gy. 2: 44, 89, Doboka vm.) (TESz.), *Gyírő* (1268/1347: *gyrewbukur* ~ *gyrowbukur*, Gy. 3: 458, Komárom vm.) vagy bizonytalan, például *Csökmő* (1332–1337/PR.: *Chekmo* ~ [1330 k.]: *Chukmew*, Gy. 1: 505, Békés vm.) (FNESz.), *Gönyű* (1222: *Gueneu* ~ 1225: *Gynu*, Gy. 2: 587, Győr vm.) (személynévi eredetű, lásd 1138/1329: *Gune* szn., vagy szláv eredetű, vö. le. *Gniewy* [többes sz.] hn., FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 15), *Gödöllő* (1352: *Gudulleu* ~ 1352: *Gudullo*, Gy. 4: 518, Pest vm.) (talán a magyar *gödölye* 'kecskegida' főnévből keletkezett, vö. *Gödölle* csn., lásd még régi magyar *gödölő* 'valamilyen tulajdonságáért vagy tettéért megvetést érdemlő ember', vö. FNESz.), *Győröd* (1325>1416: *Gyurud*, Gy. 1: 446, Bars vm. ~ 1343: *Gewrud*, KMHsz. 1: 118, Bars vm.) (a régi magyar *Győr* szn. *-d* képzős származéka, ehhez vö. 1213: *Jeur* szn., 1221: *Geur* szn.; más feltevések szerint a *Győr* hn. a *gyűr* 'domb, bucka' főnévvel tartozik össze, FNESz. *Felsőgyőröd*, *Győr*), *Küküllő* (1321/1325: *Kykeleu*, Gy. 3: 556, Küküllő vm. ~ 1318: *Kukullou*, Gy. 3: 556, Küküllő vm. ~ 1309: *Maiori Kukullo*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér vm. alsó része) (KISS LAJOS szerint török eredetű, s az átvett névalak **Kükäläy* lehetett, FNESz.; BALÁZS JÁNOS és BENKŐ LORÁND azonban a *kökény* közszóból magyarázza, illetve BENKŐ felveti a *kék* szavunk *kök* változatából való magyarázat lehetőségét is, BALÁZS 1989: 67–68, BENKŐ 2002: 60–61), *Tápió* (1341: *Tapey* ~ 1275/1281: *Tapeu*, Pest vm., Gy. 4: 498) (talán összetartozik a *Tápé* helynévvel; a *Tápé* helynév legrégebb alakja **Tápây* lehetett, KISS LAJOS szerint török személynévből alakult magyar névadással, vö. régi török *tapay uduy* 'szolgálat, tisztelet', ujj. *tapay* 'ua.', FNESz.).

5. BENKŐ LORÁND nyelvjárástörténeti összefoglalójában nem jelöli ki az itt elemzett változások területi gócait, pusztán a nyelvjárási különbségek meglétéről tesz említést (1957: 75–77). És bár a jelenleg rendelkezésünkre álló nagy mennyiségű adat több korai ómagyar kori nyelvjárási szembenállás leírásában bír

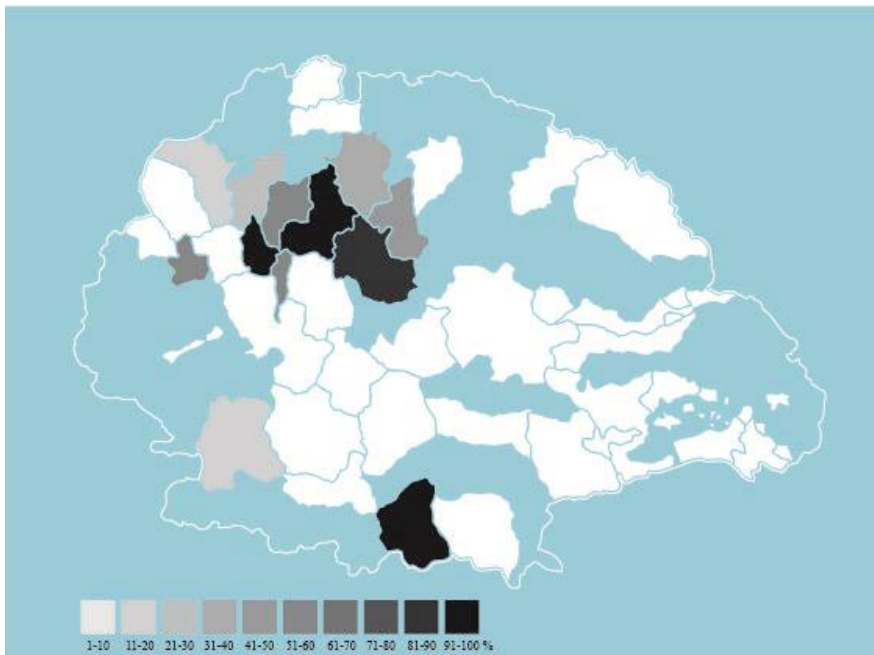
nagy jelentőséggel, a fent részletezett helyesírási buktatók ebben az esetben még ennek ellenére is komoly korlátok közé szorítják az elemzést.

A területi elterjedtség vizsgálatakor — melynek során az adatokat az 1200-as évektől kezdődően vetítettem térképre — a számos helyesírástörténeti akadály miatt annak bemutatására szorítkoztam csupán, hogy a fent részletezett szembenállásokat mutató elemekben a kétjegyű betűk (*eu, ev, ew, eo, ou, ov, ow, ey, iu, yu, yw*) és az egyértelműen monoftongusra utaló lejegyzések (*u, uu, uv, v, w, o, i, y, e*) milyen aránybeli különbségeket mutatnak az egyes területeken. (A valószínűleg ugyancsak területi különbségeket mutató *ëü ~ öü* vizsgálata a helyesírási bizonytalanságok, az *ëj ~ ej* és az *ëü ~ iü* kettősség vizsgálata pedig az adatok csekély száma miatt nem vezetett volna releváns eredményhez.) Az elemzésbe csak azokat az adatpárokat vontam be, amelyekben a legnagyobb valószínűséggel feltételezhetjük az egykori diftongusos ejtést. A vizsgálat eredményeinek értékelésekor természetesen mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy — amint azt fentebb kifejtettem — a helyesírás konzervativizmusa következtében a kettősbetűk az idő előrehaladtával diftongust és monoftongust egyaránt jelölhettek.

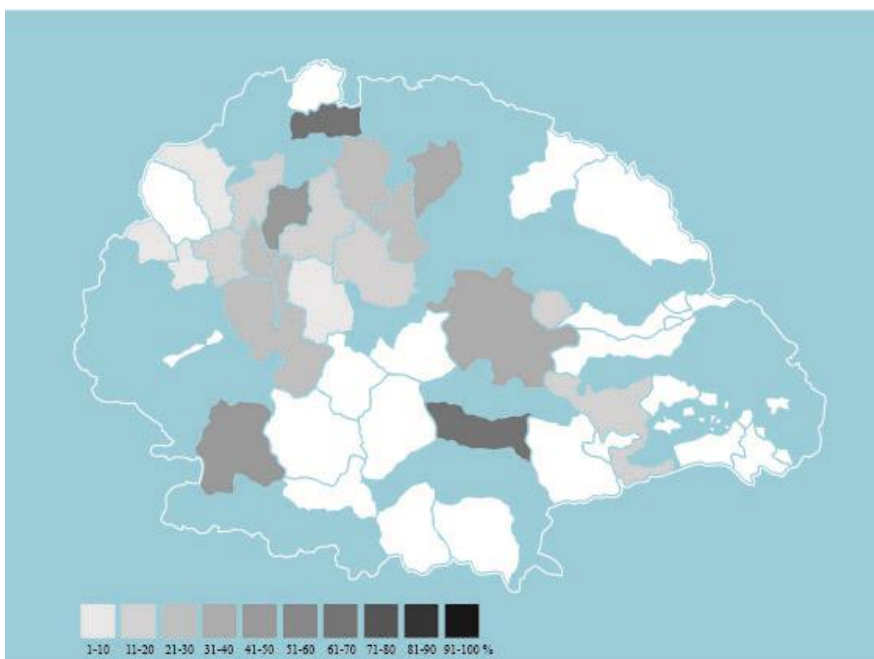
Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az adatok relatív gyakorisági viszonyainak térképre vetítése lehetővé teszi bizonyos óvatos következtetések levonását. Igaz ugyan, hogy a félévszázados intervallumokban az egyes adatok arányának stagnálását látjuk (lásd a 4. ábrát), ez azonban minden valószínűség szerint azzal is összefüggésben áll, hogy a terjedő monoftongusos ejtést a lejegyzett formák sokáig nem tükrözik. Másrészt területi szempontból viszont az egyértelműen monoftongusos írásmód fokozatos terjedését tapasztaljuk. Ezt mutatják az alábbi relatív gyakorisági térképek (lásd az 5., 6., 7. ábrát), amelyeken az egyértelműen monoftongusos írásmódú alakoknak a kettősbetűkkel lejegyzett adatokkal szembeni százalékos arányát láthatjuk.

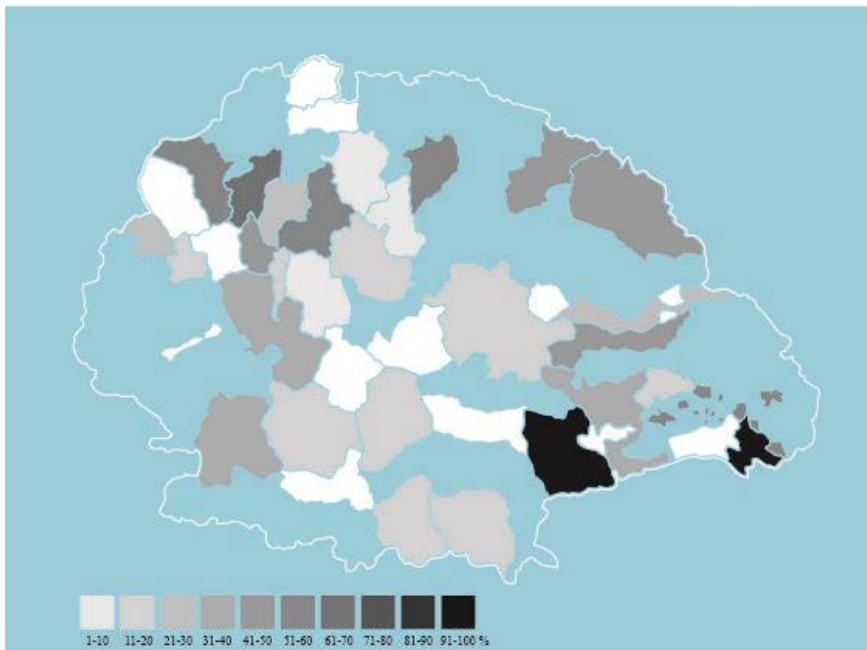
4. ábra. A szembenállást mutató adatok lejegyzési gyakorisági viszonyai

5. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1201–1250

6. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1251–1300

7. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1301–1350

6. Az *ëü* diftongus vizsgálatával kapcsolatos eredményeket számos tényező — az *ëü* keletkezésének heterogenitása és az azzal kapcsolatos későbbi változások szerteágazó volta, valamint a helyesírási és etimológiai bizonytalanságok sokasága — teszi viszonylagossá. Ezeknek az ügyeknek a szétszálazása azonban annál is inkább megkerülhetetlen, mert az *ëü* diftongus változási folyamatai számos más, korai ómagyar kori hangtani jelenséggel és nyelvjárási kettősséggel mutatnak összefüggést. Az *ë ~ ö* szembenállás például többek között a diftongusból alakult *ö* hangot tartalmazó nevek (pl. *Töttös*, *Göc*) példái miatt elválaszthatatlan az *ëü* kettőshangzó sajátosságaitól. Az *l* kiesése révén fellépő megoszlások tárgyalása ugyancsak nem nélkülözheti az *ëü* diftongussal kapcsolatos eredményeket az olyan elemek (például a *völgy* és *föld* szavak) kapcsán, amelyekben a kettősbetűs jelölés hangértékének meghatározása nagyban függ attól, hogy a szóban forgó adat *l*-ező-e vagy sem. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az itt elemzett sajátosság a bizonyos esetekben bekövetkező *ëü > iü* változás révén az *i ~ ü* szembenállással is szorosan összefonódik.

A vizsgálat során fellépő számos bizonytalanságot mindvégig szem előtt tartva az *ëü* diftongussal kapcsolatos változási sajátosságok minél gazdagabb adatállományon keresztül történő leírását tűztem ki célul tehát annak érdekében, hogy ne csak magának a jelenségnek a sajátosságait ismerjük meg minél alaposabban, hanem a hozzá kapcsolódó egyéb nyelvjárási hangtani szembenállásokra is

tisztábban ráláthassunk. A jelenség leírásában arra igyekeztem leginkább rámutatni, hogy az arról alkotott korábbi elképzeléseinket milyen nagy mértékben differenciálja a nagy mennyiségű adatállomány etimológiai és helyesírás-történeti szempontból igen részletező vizsgálata. Ezt azzal együtt is hasznosnak gondolom, hogy a gazdag adatállomány elemzése ellenére bizonyos változási és váltakozási tendenciák (pl. az *ëü* ~ *öü*, az *ëü* ~ *ëi* és az *ëü* ~ *iü* kettősség) területi viszonyairól aligha bővíthetett a tudásunk, hiszen éppen a vizsgálat által vált egyértelműen igazolhatóvá, hogy azok milyen ritkán mutatkoznak meg a korai ómagyar kori adatokban.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BÁBA BARBARA 2021. A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke. *Magyar Nyelv* 117: 23–37.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BALÁZS JÁNOS 1989. Régi magyar földrajzinevtípusok (Levédia – Lőd, Küküllő – Somló). In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 65–68.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–34.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1979. A Körü-féle helynevek kérdése. *Magyar Nyelv* 75: 445–455.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- MEZŐ ANDRÁS 1990. Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. *Magyar Nyelv* 86: 223–228.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyiregyháza.
- NÉMETH GYULA 1930. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- P. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. 1–12/B*. Budapest, Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek-rend, 1902–1916.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk., *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.

ZAICZ GÁBOR 2006. *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Problems Related to the *ëÿ* Diphthong in Dialects of the Early Old Hungarian Era

The description of dialectal dualities related to the *ëÿ* diphthong in the early Old Hungarian Era involves numerous challenges. The results of the study are made more arbitrary, for example, by the heterogeneity of the genesis of *ëÿ*, the diversity of its subsequent changes, and the multitude of orthographic and etymological uncertainties present. Yet, the review of former ideas expressed in descriptions based on historical phonology and historical dialectology is absolutely timely based on the extensive dataset from the early Old Hungarian Era available today and the most recent findings in historical linguistics. When describing this phenomenon, my key objective was to point out to what extent the detailed analysis of a large amount of data from the perspectives of etymology and orthographic history influences our previous knowledge and ideas.

Keywords: historical dialectology, historical phonology, diphthongs

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

Nyelvjárási jellemzők megjelenése boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban*

VARGA MÓNIKA

1. Bevezetés

Az alábbi problémafelvető tanulmány 18. századi boszorkányperes tanúvallomásokban vizsgálja a szövegrögzítés jellemzőit, különös tekintettel arra, hogy mely területi, nyelvjárási jellemzők kaphattak teret a feldolgozott jegyzőkönyvekben. A korabeli tanúvallomások a beszélt nyelvhez közel álló, abból merítő szövegtípusnak számítanak (PUSZTAI 1999, a szinkrón jegyzőkönyvezéssel való összehasonlításban lásd VARGA 2018), nyelvjárási forrásértékük azonban vizsgálatokat igényel. A kutatásnak több tágabb célja is van, az egyik a szövegtípus felől közelítve a lejegyzői profilok meghatározása, egyúttal néhány adalékkal szolgálva a területi jellemzők megjelenéséhez. A másik távlati cél pedig a történeti dialektológia felől a középmagyar korszak írott forrásaiból kimutatható nyelvjárási sajátosságok, dinamikus állapotok feltárása, kapcsolódva az újabb és az azokat megelőző kutatásokhoz. A vizsgálat e kezdeti szakaszában és a forrás kéziratosságból adódóan bizonyos módszertani szempontokat érdemes előzetesen tisztázni: ilyen a hangjelölés változatossága, a tanúvallomások lejegyzőinek szerepe, az iratok másolt jellege és a szövegváltozatok kérdésköre.

Jelen elemzés szűkebb célja az egyes forrásokból kitapintani a rendszeresnek tekinthető jelenségeket, az ezt követő összehasonlító elemzéssel pedig következtetni a vizsgálat lehetőségeire és korlátaira. A problémafelvetés tehát egyelőre a következőképpen fogalmazható meg: egyáltalán mely nyelvjárási variánsokra van példa; melyek általánosabbak és melyek ritkábbak egy adott területen; mi lehet az oka a hiányoknak (azért nincs például lejegyezve egy a korszakra feltételezett variáns, mert nem hangzott el, vagy tudatosan kerültek, esetleg a megkülönböztetés igénye, képessége hiányzott-e). E kérdéseket úgy próbálom megválaszolni, hogy egy meghatározott területről, Zala megyéből, több lejegyzőtől

* A kutatás a Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetében zajló NKFI FK 135186. számú munkálat (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) anyagait felhasználva készült.

származó kéziratok sajátosságait hasonlítom össze, majd további forrásokat vonok be az áttekintésbe.

2. Nyelvjáráskutatás a történetiségben: néhány előzetes eredmény

Mint ismeretes, a középmagyar korszak területi sajátosságairól átfogó leírás — a szinkrón régiókhoz hasonló részletességgel legalábbis (lásd JUHÁSZ 2001) — egyelőre nem készült, ugyanakkor számos részeredmény született. Ezeket a — PAPP LÁSZLÓ kifejezésével élve — „mozaikköveket” (1957: 174) egyrészt a különbözőféle szövegtípusok szerint, másrészt a kézirat vs. nyomtatvány megkülönböztetéssel vethetjük majd össze.

Mielőtt a vizsgált forráscsoportra rátérnénk, érdemes röviden felidézni a középmagyar kori nyelvjárásokkal kapcsolatos megállapításokat, illetve azokat a jelenségeket, amelyeket a korszakban már érdemes tekintetbe venni, jellemzően a korszak misszilisei alapján. Nem nyilvánvaló például, hogy minden ma ismert nyelvjárási régió sajátosságai kimutathatók az egyes szövegek alapján; a 16. századi szövegekből már azonosították a jelenlegi elemzés szempontjából releváns nyugat-dunántúli, valamint a dél-dunántúli, a palóc és az északkeleti régió alapjait (BENKŐ 1957: 44–46, újabban idézi KOCSIS 2020: 158). Ezzel együtt az is kutatási eredménynek tekinthető, hogy egy adott variáns területi sajátosságnak számít-e, hiszen a korszakban nem volt még köznyelv, így az egyes nyelvjárások álltak egymással szemben (bizonyos normatörekvések alakulásával párhuzamosan, lásd PAPP 1959: 8–10, NÉMETH 2004, KOCSIS 2020: 163).

A 16. századi dunántúli forrásokban különösen relevánsak a labializáció esetei (első szótagban, illetve hangsúlytalan szótagokban, felső- és középső nyelvállásfok szerint egyaránt, BENKŐ 1957: 88, JUHÁSZ 2018: 334, KOCSIS 2020: 163), valamint a zártságot tekintve az *i*-zés (leginkább a nyugat-dunántúli, északnyugat-dunántúli és északi területeken, BENKŐ 1957: 89), a nyíltabbá válás ellentétes tendenciájának részeként *é*-zű alakok megjelenésével. Az *a* ~ *o* hangok esetében a zártabbá válás tendenciája jellemezte a nyugati országrészt, ideértve az *á* utáni *o*-zást is (BENKŐ 1957: 91). A mássalhangzókat tekintve a palatalizáció és depalatalizáció tendenciáira kell utalni, amint látni fogjuk, főként az *l* és *n* hangok kapcsán (ezek forrása részben a koartikulációval, részben pedig az etimológiával összefüggésben ragadható meg, BENKŐ 1957: 99, E. ABAFFY 2003: 597–598). Az ejtészváltozatok egy része morfológiai variánsokban is kimutatható (ilyenek például a zártabbá válás mikrorendszerei az úgynevezett ablatívuszi toldalékokban, lásd SZENTGYÖRGYI 2013).

Érdemes előrebocsátani, hogy több olyan jelenség, váltakozás is vizsgálható még, amelyre ezúttal az anyag nem adott lehetőséget: ilyen a magánhangzókat tekintve a diftongusok kérdésköre, a mássalhangzók esetében a zöngéesség és zöngétlenedés, illetőleg a hiátus megjelenése és betöltése (lásd újabban KOCSIS 2020: 165–169 és az ottani hivatkozások).

3. Boszorkányperes tanúvallomások és lejegyzőik

Az egyes szövegek elemzése előtt szükséges röviden kitérni a boszorkányperes tanúvallomás mint szövegtípus néhány — a vizsgálat szempontjából releváns — jellemzőjére, valamint áttekinteni a boszorkányperes nyelvjárási sajátosságai-
val foglalkozó kutatási előzményeket, főként azokat, amelyek módszertani meg-
fontolásokhoz vezetnek.

3.1. A szövegtípusról

A 16–18. század során keletkezett boszorkányperes tanúvallomások a felépítést és nyelvhasználatot tekintve egyaránt önálló, speciális szövegtípusként értelmezhetők. A legáltalánosabb meghatározásként a tanúvallomás szóbeli, majd írásban rögzített beszámoló az adott ügyhöz kapcsolódó tapasztalatokról az előzetes bizonyítási eljárás, azaz a cselekmény felderítésének részeként. A boszorkányság vádja igencsak összetettnek és változatosnak bizonyult a korszakban, ezért számos gyanúsítást tartott körülmény bizonyító erejűvé is válhatott a hatóság szemében, ez pedig kihatott a jegyzőkönyvezésre. Olyan információk is rögzülhettek az iratokban, amelyeket manapság kihagynának (vagy a korszak más büntetőügyei kapcsán kihagyhattak), méghozzá olyan formában, amelyet napjainkban nem tartanának elfogadhatónak (VARGA 2018, 2019). A lejegyzők által rögzített, részletes tanúvallomások számos pragmatikai sajátosságot őrizhettek meg az elhangzottakból (a jelenség szintjén legalábbis, vö. VARGA 2019).

Lényeges jellemzője ugyanakkor a szövegtípusnak a több téren is — ilyen a tanúk száma, attitűdje, a felidézett történetek száma, részletessége, a gyanúsítás inkább explicit vagy inkább implicit módja, a felidézett diskurzusok megjelenésének módja stb. — megfigyelhető változatosság. A szövegekből kiindulva magukat a jegyzőkönyveket sem egyetlen séma szerint rögzítették, az élőbeszédből merítő nyelvhasználat mellett nem nélkülözik a korabeli hatóság hivatalosabb nyelvhasználatát sem (jóllehet a jogi-hivatali formulák sem terjedtek ki a szövegalkotás minden aspektusára, vö. VARGA 2019).

Elsősorban a 18. századból származó boszorkányperes kéziratok alapján készültek a területiség kérdéskörére irányuló elemzések (lásd még BERENTE 2021). Ez a források elérhetősége mellett azzal indokolható, hogy a magyar nyelvű boszorkányperes jegyzőkönyveket tekintve a 18. század számít leginkább reprezentatívnak a perek mennyisége, terjedelme és területi eloszlása szempontjából egyaránt, a tanúvallomások maguk pedig általában részletesebbek, kifejtettebbek, mint a korábbi évszázadokban.

A jegyzőkönyvek nyelvhasználatának számos ponton megfigyelhető kevert-sége és az egyes forrásokból kirajzolódó változatosság egyaránt indokoltá teszi a lejegyzők szövegrögzítő tevékenységének kutatását (más területeken is, lásd többek között GRUND 2007, 2011, HILTUNEN–PEIKOLA 2007, HILTUNEN 2010).

A lejegyzés maga többlépcsős folyamatnak mutatkozott, ezek korai szakaszai azonban kevésbé érthetők el számunkra. Az egyes forráskiadásokban piszkozatnak minősített iratok jellemzően többszörösen összetett, grammatikailag bonyolultan megformált mondatokból állnak; az egyes lapok alján (a szöveg közvetlen folytatására figyelmeztető) őrszók szerepelnek, sőt másolásra utaló hibákat is lehet igazolni (VARGA 2019, 2020, 2022). Alapvetően tehát akár többször is lemásolt kéziratokból végezhető el a lejegyző kezek, illetőleg a hozzájuk kötődő közbeavatkozások azonosítása (más forrásokhoz hasonlóan, kódexek kéziratjai alapján: HAADER 2014, 2018, magánlevelek alapján KOCSIS 2018, 2020).

A szövegalkotás mintázataira és a lejegyzők azonosítására térve, az ezt megelőző eseti vizsgálatok alapján a tanúvallomások kéziratában a nagybetűzés, az elválasztás, a rövidítések kevésbé, a tagolás, központosítás pedig még kevésbé bizonyult felhasználhatónak (VARGA 2022, a korszak missziliseiben lásd KOCSIS 2020). Egyes szövegváltozatok alapján a tágan értelmezett javítások, módosítások arra engedtek ugyan következtetni, hogy a kéziratok készítőjének és másolójának lehettek a nyelvhasználatot idealizáló törekvései a grammatika és a szókincs terén is, ezeket azonban nem érvényesítette következetesen, így a motívációi sem tekinthetők egyértelműnek (VARGA 2019, 2020).

A hangjelölés megkülönböztető, egyénítő szerepe az eddigi tanulmányok alapján a grafémák formájával, illetve az írás összképével együtt értékelhető (VARGA 2021, 2022, a korszak magánlevelezésére hasonlóan megszorításokkal alkalmazható a hangjelölés mint identifikáló szempont, vö. KOCSIS 2018, 2020). A 18. századi boszorkányperek jellemző fonéma–graféma megfelelései ugyanis kötöttebbek, mint az ómagyar forrásokban (KOROMPAY 2003: 580–582), sőt akár a 16. századi és a középmagyar kori magánlevelekhez képest is kisebb ingadozást mutatnak.

3.2. Lejegyzők, lejegyzés és nyelvjárási sajátosságok: problémafelvetés

A fonéma–graféma megfelelések meghatározása az egyes kéziratokban természeténél fogva felhívja a figyelmet a nyelvhasználat területi vonatkozásaira. A jegyzőkönyvek általában nemcsak a megyét, hanem azt a települést is feltüntetik, ahol az adott tanúkihallgatás zajlott (gyakran a boszorkánysággal vádolt személy és a tanúk lakhelyén vagy annak közelében). Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy az egyes iratokból milyen nyelvjárási jelenségeket lehet feltárni, s hogy az adatolt variánsok mennyire jól reprezentálják azt a nyelvjárást, amely az adott településre vagy szűkebb területre jellemző lehetett a korszakban. A szegedi boszorkányperek lejegyzői esetében például főként „negatív eredményekkel” lehetett az egyes kezeket a dél-alföldi régióhoz kapcsolni, azaz az iratokból azonosított sajátosságok nem mondtak ellent a terület meghatározó jellemzőinek (vö. BERENTE 2021), de nem is képviselték markánsan a Szeged környéki nyelvjárást.

Jóllehet a lejegyzés alapvetően hangzás után készült (ha nem is diktálásként elképzelve, mint például a 16. századi levelek és hivatalosabb iratok esetében; lásd PAPP 1957, 1959, 1963), s az egyes jegyzőkönyvek több átdolgozás, illetve másolás eredményeként maradtak fenn, ez utóbbi fázishoz viszont nem volt szükséges hallani a beszámolókat. Minél rendezettebb a szöveg, annál inkább felmerül, hogy mennyit őrzött meg az elhangzottakból, elsősorban a hangjelölést tekintve (lásd ehhez PAPP megjegyzését: „bizonyos esetekben számolnunk kell az emlékek torzításával, azzal, hogy még a biztosan lokalizálható írások sem tükrözik híven a valóságos ejtőmódot”, 1959: 19).

Nyitott kérdés tehát, hogy az egyes tanúk nyelvhasználatát, ejtési variánsait látjuk-e egy adott iratban, vagy pedig kizárólag a lejegyző sajátosságaira lehet következtetni belőlük. Ha az utóbbit lehet igazolni, akkor sem nyilvánvaló, hogy a választás tudatosan történik-e, valamiféle spontán normatörekvést feltételezve (vö. NÉMETH 2004, az ablatívuszi toldalékok realizációi alapján SZENTGYÖRGYI 2013), vagy többé-kevésbé szabad váltakozás figyelhető meg (vö. a diktált misztilisek kapcsán DEME: „nem azért érvényesül a kéz nyelvhasználata, mert irodalmibb, hanem csak azért, mert abban van a toll”, 1959: 84).

Az egyes ejtővariánsokat aszerint is érdemes értékelni, hogy a kérdésekben és a válaszokban azonos vagy eltérő realizációk fordulnak-e elő. A tanúknak feltett kérdéseket és a válaszokat nem feltétlenül ugyanaz a kéz rögzítette; a hatósági személyek az úgynevezett deutrális pontumokat korábban is elkészíthették általános, főként a vádlott előéletét firtató kérdésekkel vagy épp feljelentések alapján konkrét esetekről beszámoltatva. Ha egységes képet mutat a jegyzőkönyv, akkor is kérdéses, hogy a lejegyzőnek vagy a kihallgatás más résztvevőinek a nyelvhasználatát tükrözi-e, hiszen nem feltétlenül élesen különbözött a kettő egymástól.

A lejegyző azonosítása tehát áttételesean értelmezhető a boszorkányperes jegyzőkönyvek esetében. Nem törvényszerű, hogy a kéziratban fel van tüntetve a neve (jellemzően a szolgabíró és az esküdt szerepel a jegyzőkönyvben, a szöveget ők maguk is rögzítik). A nemzetközi gyakorlatban arra is van példa, hogy az aláírás pusztán jelenlétről és nem tényleges közreműködésről árulkodik (angol nyelvű iratokról lásd KYTŐ–WALKER–GRUND 2011: 42 és passim). Ha két jegyzőkönyv ugyanannak a hatósági személynek az aláírását tartalmazza, akkor sem kétségtelen, hogy mindkettőben egyformán működött közre. Tekintve, hogy a kéziratok nem rendelkeznek rövid tétel- vagy lapszámokkal, amelyek által egyszerűen meg lehetne őket különböztetni (levéltári jelzeteik pedig általában túl hosszúak ehhez), a továbbiakban a boszorkánysággal vádolt személyek megnevezésén keresztül (is) fogok utalni az egyes jegyzőkönyvekre. Az 1756-ban, Zala megyében, Surdi György esetében tartott kihallgatás¹ során a tanúk válaszait

¹ A feldolgozott kéziratok listáját és lelőhelyét a tanulmány irodalomjegyzéke tartalmazza.

— az aláírás és a vallomások írásképét összevetve — nagy valószínűséggel a szolgabíró, Salamon Ferenc írta, míg Bocskai Anna kihallgatásakor (1753) ugyan-ez a kéz csak a hivatalos formulát jegyezte. Az ottani esküdt, Csákányi János neve további iratokon is szerepel, az azokban megfigyelhető kézírás duktusa azonban jelentősen különbözik attól, ami Bocskai Anna jegyzőkönyvében látható, emellett az utóbbi irat nyelvjárási szempontból is mutat eltéréseket (lásd az 5.1. pontban).

A kutatás jelenlegi szakaszában a területi kötöttségű variánsokat, realizációkat a lejegyző és a tanú közös produktumának, közösségi nyelvhasználati-nyelvjárási jellemzőnek tekinthetjük, amennyiben nem találunk erre vonatkozóan további támpontokat. Két irányból közelíthetjük meg azt a kérdést, hogy milyen ejtésbeli sajátosságok kerültek be a jegyzőkönyvekbe: egyrészt azok a jelenségek szerepelnek az egyes iratokban, amelyek eléggé semlegesek voltak ahhoz, hogy ne akadjanak fenn az írás szűrőjén (azaz nem tűntek fel a lejegyzőnek), másrészt azok, amelyeket valamilyen elkerülni próbált variáns helyettesítésére alkalmazhatott. Hozzá kell tennünk, hogy előzetesen nem, csak az adott forrásból kiindulva lehet óvatos következtetéseket levonni arra nézve, melyik szempont motíválhatta az egyes jellemzők megjelenését.

4. A módszer és a vizsgált anyag

Elemzésem elsődlegesen a boszorkányperes tanúvallomások kézírataiból indul ki (összesen több mint 140 fóliónyi szöveget feldolgozva). Ezt részben az indokolja, hogy a kiválasztott iratok jellemzően nem betűhű, hanem modernizált, „rekonstruált” vagy egységesített közlésben érhetők el, ezekből azonban nem lehet adekvát képet kapni a forrás hangjelöléséről (újabban lásd például JUHÁSZ 2016: 185). Ráadásul gyakran nemcsak ezen a téren módosítják a szövegeket a közreadók (vö. SZENTGYÖRGYI 2013, BERENTE 2019a, VARGA 2019, 2022). A betűhű szövegközlés többé-kevésbé alkalmas a területi, beszélt nyelvi jellemzők azonosítására kontrollforrásként (vö. Schram Ferenc kiadása alapján a hangjelölést tekintve BERENTE 2019b), viszont gyakran nem derülnek ki belőle a jegyzőkönyveken belüli kézváltások, emellett bizonyos — bevett és indokolt — egyszerűsítések is megfigyelhetők a jelölésben (a $s \sim \int$, a $sz \sim \beta$ változatok, a gy különböző grafémái, valamint egyes ékezetek esetében).

A kéziratból történő feltáráshoz célszerű volt betűhű átiratot készíteni a szövegekből, de legalább is a vizsgált jelenségekből: ezáltal olyan rálátásunk nyílhat az adott iratokra, amilyen máshogyan kevésbé érhető el (a kódexirodalom kapcsán lásd HAADER 2014). Kézírástól függően olyan olvasati problémákat is felvet az átirás, amelyek a területiség szempontjából lényegesek lehetnek a történeti anyagban: *é*-t vagy *í*-t látunk-e az adott szöveghelyen, mennyire különíthetők el az *a* és az *o* grafémák és így tovább. Bizonyos, még a szinkroniában is érvényes

opozíciók meglétét szintén nem tudjuk igazolni a kéziratok alapján, ilyen például az $a \sim \acute{a}$ (néhány kivételtől eltekintve, BENKŐ 1957: 91–92, JUHÁSZ 2018: 314, lásd még KOCSIS 2018, 2020), illetve az $\ddot{a} \sim e \sim \ddot{e}$ esetében. A korszakban nem általános az e ezen változatának jelölése (KOCSIS 2018: 126, JUHÁSZ 2018: 326–328), gyakran az \ddot{o} -zéssel való szembenállásban ad \ddot{e} -t kikövetkeztetett olvasatként a szakirodalom olyankor is, ha az külön jelölést nem kap (például PAPP 1957, 1959: 12–14, 60, hanghű olvasatok esetében is ez a gyakorlat, JUHÁSZ 2018: 333–334, 2019: 199).

Jelen tanulmánynak nem célja a hangjelölést tekintve interpretálni a választott szövegeket (sem fonetikai, sem fonológiai szempontból, vö. JUHÁSZ 2016: 186). Az elemzés során a kiejtés rekonstruálása helyett jelenleg inkább annak a megállapítására törekedhetünk, hogy melyek azok a sajátosságok, amelyeket rendszeresen jelöltek a lejegyzők az egyes forrásokban (és így a tanúvallomás szövegtípusában). Megfigyelhetők például bizonyos hurokkal jelölt e -k (e') többek között a Zala megyei tanúvallomásokban (lásd még a szegedi kéziratok alapján BERENTE 2019b: 34, 2021; Bihar megyei források alapján VARGA 2022). Hangértékük azonban nem nyilvánvaló, mivel egy adott szónak a különféle realizációi (*Fate'ns* ~ *Fatens*) is jelen lehetnek a szövegben, felvetve bizonyos szabad váltokozást is, legalábbis a jelölést tekintve (lásd még 5.3.).

Ha sikerül is visszatérő, a mai vagy akár egykorú források alapján speciális jelenségeket azonosítani, kutatást igényel, hogy azok elsősorban hangjelölési sajátosságok-e, illetve az ejtésmóddal is összefüggésben lehetnek-e, és ezen belül területi kötöttségűek-e, vagy sem. Egy 1715-ből, Esztárról származó jegyzőkönyvben (HBmL IV Bihar megyei L. A 6/b. 2. 1715.) például olyan lexémákban szerepel *ly*, amelyek esetében ez nem tűnik indokoltnak: *szályabúl*, *ralyta*, *felye*, *hily*, *ilyel* 'éjjel', ugyanakkor előfordul például *jo*, *Téjben*, *szajabul* is, tehát a lejegyző mindkét grafémát használta. A tanúk beszámolóit a kérdőpontokétól eltérő kéz jegyzi. A választás motivációja egyelőre kérdéses marad, mivel a jegyzőkönyv kérdéseiben, valamint a megyéből származó más kéziratokban eddig nem merült fel hasonló megoldás (egyelőre máshol sem).

A hosszúként jelzett mássalhangzók intervokális helyzetben utalhattak a tényleges hosszú ejtésre (*világossan*, *bizonyossan*), akár az ország több területén is (vö. KOCSIS 2020: 168 és az ottani hivatkozások), szóvégi helyzetben azonban ez az írásbeliség sajátossága (pl. *ell*, *sött* stb., már a kódexirodalomban is, vö. E. ABAFFY 2003: 314–315). A magánhangzók hosszúságának jelölése ugyancsak lehet az írás sajátossága (pl. *vólna*, *szóvál*, *szüretkor* stb.), ráadásul egyes kezeknél az ékezet formája miatt sem mindig nyilvánvaló a magánhangzó időtartama (pl. az \ddot{o} és \ddot{u} grafémák esetében, lásd néhány lentebbi szövegben is).

A betűhű átírásokból kigyűjtött variánsok értékelése összevetéseken, szembesítéseken keresztül lehetséges. A dialektológiában bevett gyakorlat az úgynevezett

etalon relációk — jelenkori köznyelvi vs. nyelvemlékes elem — szerinti leírás (újabban lásd JUHÁSZ 2019: 199). A mai sztenderddel való összevetés a variánsok azonosításához is szükségszerű. Ha viszont más forrást nem veszünk figyelembe az elemzés során, azzal elhárítjuk azt a kérdést, hogy az eltérések ténylegesen a területi vagy pedig a társadalmi, esetleg az időbeli háttérrel magyarázhatók-e.

További kiindulópontot kínál a jelenkori, közelmúltbeli nyelvjárási régiók leírásával (lásd JUHÁSZ 2001) való megfeleltetés (utóbb például BERENTE 2019a, 2021). A nyelvjárási sajátosságok lokalizálására azonban ez a módszer korlátozottan alkalmas (az ómagyar korszakkal kapcsolatban lásd BÁBA 2018: 90–91). Nem nyilvánvaló ugyanis, hogy ugyanazok a sajátosságok jellemezték-e az egyes régiókat a 18. században, mint később; a variánsok egy részének jelölése pedig nem kérhető számon az írott anyagon. Szintén feltárást igényel, hogy egy-egy variáns használata mennyire kiterjedt a tárgyalt időszakban (hiszen annál kevésbé meghatározó a szűkebb régióra nézve).

A 16–18. század más forrásaival való összehasonlítás lenne a leginkább kézenfekvő, azonban egyelőre nem készült olyan átfogó leírás, amely általános viszonyítási alapot kínálna; ehhez különböző források feldolgozását, illetőleg a szakirodalmi eredmények összegzését kell elvégezni a korszakból származó más élőnyelvközeli vagy épp formálisabb szövegekre vonatkozóan (szépirodalom, lásd BENKŐ 1957, JUHÁSZ 2018: 333–336, 2019; magánlevelezés, lásd DEME 1959, PAPP 1959, E. ABÁFFY 1969, újabban KOCSIS 2015, 2018, 2020; tanácsi jegyzőkönyvek és egyéb hivatali iratok PAPP 1957, 1959, 1963; NÉMETH 2004, illetőleg a szegedi boszorkányperek, BERENTE 2019a, 2021). Ekkor is figyelemmel kell lenni arra, hogy bizonyos lexikálisan kötött variánsok adatolhatók-e, ahogy azt is szem előtt kell tartani, hogy milyen variációt „enged meg” egyik vagy másik regiszter. A kéziratok és a nyomtatványok eltérő mértékben engedhetnek teret a nyelvjárásiasságnak (lásd például KOROMPAY 2018: 92–95, JUHÁSZ 2018: 315, 2019: 199).

A jelenlegi eseti vizsgálathoz a kéziratok mellett a Történeti magánéleti korpusz betűhű szöveggözléseit is felhasználtam (a továbbiakban TMK, leírását lásd DÖMÖTÖR és mtsai 2017, NOVÁK és mtsai 2018), hogy képet kapjak a korszak néhány morfofonológiai variációjának területi, társadalmi, időbeli beágyazottságáról.

5. Elemzések

A vizsgált anyag megközelítése három szakaszban történik. Elsőként a TMK-ban végzett keresések eredményeit foglalom össze, olyan variánsokat tárgyalva, amelyek rendszerességüknél fogva nem bizonyultak területi kötöttségűnek, inkább társadalmi és korszakos sajátosságnak. Ezt követően a Zala megyei kéziratokat elemzem, négy szövegre helyezve a hangsúlyt. Ezután szélesebb kontextusba

helyezem a részeredményeket azáltal, hogy összevetem azokat más területekről — Sopron, Somogy, Tolna Pozsony, Bihar, valamint Jász-Nagykun-Szolnok megyékből — származó kéziratokkal, a realizációk közötti hasonlóságokat és eltéréseket keresve (azzal együtt, hogy a megyék és a régiók feltételezett határai természetesen csak közvetett módon vetíthetők egymásra).

5.1. Területi, társadalmi, időbeli beágyazottság

A TMK boszorkányperes része főként Schram Ferenc betűhű forrásközlését tartalmazza, a morfológiai elemzésnek köszönhetően a szótőre vagy a köznyelvi forma egy részére történő keresés során a különféle írásváltozatokat tartalmazó eredeti szövegrészek is kinyerhetők (a perek szövegtípusán belül, illetőleg a levelekkel összevetve is). Ha számos területen sikerül igazolni az adott variánsok közötti váltakozást, akkor a szövegtípuson keresztül a társadalmi, valamint — ha például a magánlevelekre is jellemző — az időbeli beágyazottságra is következtethetünk, mint az alábbi példák esetében (lásd még VARGA 2021).

A labiális vs. illabiális változatokat tekintve lexikai kötöttségű az *üzen* mellett az *izen*, valamint az *idő* mellett *üdő*, számos területen (Pozsony és Abaúj-Torna megyétől Csongrádig, Beregtől Somogyig és Sopronig) rendszeresen váltakozva. A 16. század után is érvényesnek tekinthető: „a labiális jelenségek közül talán az *üdő* a legmakacsabb” (DEME 1959: 88). Ezzel szemben a *mível* illabiális formában általános a teljes korpuszban.

A zártság vs. nyíltság szempontjából rendszeresen adathozható a *holt* 'halt' változat, ahogyan a *mast* 'most', a *szerént*, az *eránt*, a *gyanó* 'gyanú' is. A zártabbá válást tekintve a *halt* rendszeresen *holt*-ként realizálódik az északi, keleti, déli és nyugati megyékben egyaránt. Az igekötős találatok a területi helyett inkább grammatikai kötöttségre engednek következtetni, ugyanis múlt időben gyakori és széles körben használatos változat, melléknévi igenévként és melléknévként pedig elsődleges a *(meg)holt* forma.

A nyíltabb *mast* variáns ugyan viszonylag ritka (az 1270 fölötti peres találatból 127 adat), viszont Nyitrától Csongrádig, illetve Bihartól Sopron, Vas és Zala megyéig megtalálható, csak néhány példát idézve: *meg ijedtél mast kutyátul szakadt* (Bosz. 91., Csongrád, 1740), és *mastis niomorult vele* (Bosz. 128., Győr megye, 1677); *De mast megh nem tudom* (Bosz. 400., Vas, 1767).

A *szerint* és a *szerént*, valamint az *iránt* ~ *eránt* (~ *aránt*) szintén széleskörűen használatos az északi és déli, valamint a keleti és nyugati területeken, viszont egy-egy forráson belül is váltakozik, például: *természet szerént valo munkajatul megh fosztatik – virszerint valo nennjenek* (Bosz. 30., Bihar megye, 1717), *nevezet szerint vallya megh – személlye szerént látta Vörös Péternét* (Bosz. 285. Sopron megye, 1740), *mind a nagy lárma iránt – nyavajája éránt magához hivassa* (Bosz. 328. Szabolcs-Szatmár, 1751). A *gyanú* ~ *gyanús* ~ *gyanúság* zártabb

realizációja Bihar és Zemplén megyében általánosabb, de szinte az összes megyéből adatható legalább variánsként, például: *tellyes gyanósága vagyon – halaltott gyanúság felüle közönsigessen* (Bosz. 87., Csongrád megye, 1739).

A tanúvallomásokban gyakran előforduló *hite* a zártság és a labializáció szempontjából is többféle realizációval található meg: egyik jellegzetes, zártabb realizációja a *hiti* (Bihar, Borsod, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Csongrád, Veszprém stb.), valamint a *hüti* (Bihar, Borsod, Vas, Zala, Sopron); ahogy a felsorolásból látszik, egy-egy területen váltakozva is. Zalában emellett a *hütö* forma is megjelenik (4 találatban, egy szövegen belül: Bosz. 418, Kiskomárom, 1740.); a kihallgatás kérdőpontjai ezúttal nem tartalmazzák a „hite után vallja meg” típusú formulát, így ebben az esetben nincs összehasonlítási alapunk arra nézve, hogy a hatóság másik variánszt preferált-e (vö. a Bosz. 415. kérdőpontjaiban a labiális *hüti*, míg a válaszokban *hiti* szerepelt). A birtokos személyjelezés egyes alakjai — a többes szám harmadik személyű nyíltabb magánhangzós forma, például *testek* ’testük’, *rájok* ’rájuk’, *velek* ’velük’, illetőleg az egyes szám harmadik személyű zártabb magánhangzós *barátit* ’barátait’, *lelkit* ’lelkét’ típus — általánosan (sőt szinte kizárólagosan) használt változatoknak bizonyultak nemcsak a tanúvallomásokban, hanem a levelekben is.

Egyes hangjelölési, ejtési variánsok tehát — amelyek egy-egy lexémához is jellegzetesen kapcsolódnak — számos régióból kimutathatók. A társadalmi beágyazottságot tekintve úgy tűnik, hogy a lejegyzők nagy része nem került a felsorolt variánsokat. A magánlevelekkel való összevetés ugyanakkor ennél is általánosabb használatra enged következtetni, inkább történeti, mint területi variációra. Ennek megerősítése további kutatást igényel az élőnyelvközeli regiszteren kívüli források, például nyomtatványok bevonásával.

5.2. Területi és lejegyzési sajátosságok Zala megyei kéziratokban

Az alábbiakban olyan jegyzőkönyvekről lesz szó, amelyeket a helyszín, illetve a hatósági személyek kötnek össze (a források fennmaradása nem magától értetődő és nem kiegyensúlyozott, így a hasonló párhuzamok keresése nem mindig eredményes). Az utóbbi szempont alapvetően az egyező kezek azonosítását célozza meg, ez azonban nem problémamentes a vizsgált anyagban. Előfordul például, hogy nincsenek aláírások a hatóság részéről, így teljesen ismeretlen a lejegyző is. Más esetekben, mint már jeleztem, a kérdéseket és a válaszokat eltérő kezek jegyzik — feltehetőleg az aláírásoknak megfelelően —, ilyen Magyar Kata kihallgatása, ahol a kérdések keze Sidi Pálhoz tartozik (Katona Ferenc jegyzőkönyvét egészében ő jegyzi), a válaszok azonban egészen más írásmódra utalnak, és a másik aláírásához hasonlítanak, Komáromy Istvánéhoz. Ugyanő felbukkan Bősze Kata jegyzőkönyvén is, Csákányi Jánossal egyetemben — a tanúvallomások írásképe inkább Komáromy aláírásához hasonlít —, azonban nem nyilván-

való az egyezés a másik szöveg kezével (az egy kézíráson belüli eltérések külső körülményekből is adódhatnak). Csákányi János szintén megjelenik egy további szövegben, Somogyi Ilona ügye kapcsán; ott csak az ő aláírása szerepel, azonban a vallomás kezével való egyezés nem vehető teljesen bizonyosra.

Bősze Kata és Gáll Ilona jegyzőkönyveit a közös helyszín (Pölöske) kapcsolja össze. Az utóbbi ügyében az aláírások alapján Sohár János jegyezhetette le a tanúkihallgatást (az iratot a szövegváltozatok közötti módosítások szempontjából már részletesen tárgyaltam, lásd VARGA 2019, 2020).²

A kéziratokból kirajzolódó jelenségeket elsőként egy áttekintő táblázatban mutatom be, a legtöbb helyen előforduló sajátosságokkal kezdve (előbb a magánhangzók, majd a mássalhangzók szempontjából). Az egyes jegyzőkönyvekben rendszeresen előforduló variánsokat +, a mindössze néhány lexémához kötött előfordulásokat ~, a hiányt pedig „-” jelöli (Magyar Kata irata esetében a kérdést és a választ az eltérő kezek miatt külön rövidítéssel jelzem):

perbe fogott személy:	Katona Ferenc	Magyar Kata	Bősze Kata	Gáll Ilona
helyszín:	Rózsásszeg	Alsólendva	Pölöske	Pölöske
hatósági személy:	Sidi Pál	k: Sidi Pál, v: Komáromy István	Csákányi János/ Komáromy István	Sohár János
jelenségek:				
ablatívusz zártabb mgh.	+	k – v: +	+	+
nyíltabbá válás	+	v: +	+	+
á utáni o-zás	+/~	–	+/~	+/~
zártabbá válás	+/~	k, v: +	+/~	+/~
hangsúlyos ö-zés	+/~	+ ~	+	+
asszociatív ö-zés	–	v: + ~	+	–
labializáció (<i>i > ü</i>)	+ ~	–	–	– (k: ~)
illabializáció	–	–	+/~	+/~
depalatalizáció	+	+ ~	+/~	+/~
-nyi	–	–	–	+

1. táblázat. Hangjelölési és területi jellemzők
Zala megyei tanúvallomások kézírataiban

Az 1. táblázat alapján megfigyelhetők egyezések a hangjelölési variánsokat tekintve, ezek közül a hangsúlyos ö-zés tűnik a leginkább területi kötöttségűnek:

² Az utóbbi irat betűhű szövegközlése elérhető a TMK-ból, a lekérdező felületen — a fejlécbe beírva a forrás rövidítését és tételszámát (Bosz. 415.) — a teljes szöveg megjeleníthető.

lőletne’, *Sórtvélessei*, *Lölködett*, *lőlette*. Az asszociatív *ő*-zés két tárgyalt forrásban jelenik meg, Alsólendván és Pölösken (Bősze Kata iratában például: *Eöcső, öszvő, löltő, közlöttő, gyötröttő*). (A magánhangzók tekintetében a nyiltabbá válás, illetve a morfofonológia területéről az ablatívuszi határozóragok egyöntetű zártabb magánhangzós variánsainak a használata általános, a hivatalosabb szövegrészekben is megtalálható, például *reqvistiojából*.)

Az *á* utáni *o*-zás kevés lexémát érint, de egy iratot kivéve jellemzi a forrásokat (*szolgálottya, vártotva, Uránok*; Magyar Kata jegyzőkönyvében egy törölt *házokhoz* szerepel, máshol is lehetne, de nem jelenik meg, vö. *halállal, fogságban, Szomszédgyának*).

Kevésbé markáns a zártabbá válás, csak néhány lexémát érint a forrásokban (*mellül* ’mellől’, *miutátul, miheit* ’méheit’). A felső nyelvvállású hangok labializációja kevésbé jellemző.

A mássalhangzókat tekintve legalább néhány lexémát illetően általános a depalatalizáció, azon belül az *l*-ezés (*szeme ’llébe ’n, némelleket, nyavalogván, Körtvél*), illetve az *n*-ezés (*boszorkánsága, boßorkán, tarisznában, tenészését, fenegetvén*), jóllehet mindkét pölöskei szövegben vannak ellenpéldák, azaz *ly*-ező és *ny*-ező változatok (*személy, Boszorkány, fenyegetéssel*). A toldalékolás hajlamosíthatja a lexémákat a depalatalizációra, a vizsgált forrásokban azonban ez nem érvényesül következetesen. A főnévi igenév képzőjének palatális *-nyi* változata a négy szövegből mindössze Gáll Ilona jegyzőkönyvéből adatható (*szinnyi, gyomlálnyi, ugatnyi, szollanyi, zimborálnyi* stb., míg a másik pölöskei szövegben *Ásni, lopogatni*, a többi iratban pedig *menni, fizetni, lenni* stb. szerepel).

A terület egyik sajátossága, az explozív *gy* és *ty* az ezúttal feldolgozott zalai jegyzőkönyvek közül mindössze egy (az 1. táblázatban nem szereplő) kéziratra jellemző: *Kaczorlaktyán, Zöllérgye ’zsellérje’, férgye* (emellett a *jön* is jellemzőbb *győvén, győsztő* ’jöszte’, *gyüitt* változatban). Ez utóbbi irat Kaczorlacról származik, a kihallgatást végző hatósági személyek aláírása nem szerepel egyik lapon sem, a lejegyző nem azonosítható, ugyanis az irat duktusa különbözik azoktól a kezektől, amelyekhez valószínűleg sikerült nevet társítani.

Az egyik hatósági személy, Csákányi János a tárgyalt Bősze Kata irata mellett Somogyi Ilona és Bocskai Anna jegyzőkönyvében is szerepel, az íráskép alapján azonban nem nyilvánvaló a kézazonosság. Az írássajátosságok közül a mássalhangzók intervokális nyúlása alig van jelölve, szemben a másik két irattal (ellenpélda a *szollétotta*). A hangjelölési, illetve nyelvjárási sajátosságokat tekintve van hasonlóság az iratok között, de közel sem teljes az egyezés. Bocskai Anna irata nem tartalmaz *á* utáni *o*-zást, például az *által* esetében (míg a másik két irat igen). A főnévi igenév képzője két egymást követő adatban váltakozik (*kenyegetni* és *kötöznyi*), ezen a téren a másik két irat sem mutat egyezést. A depalatalizációt tekintve megfigyelhetők *l*-ező és *n*-ező változatok (*Személ, valamel, nyavalákkal*,

Boßorkánságával), ahogy a másik két szövegben is (a *fenyeg*et azonban hármuk közül csak Bocskai Anna iratában szerepel így, a másik kettőben *feneget* használatos). Somogy Ilona iratával egyezve a labiális *üdü, üdüvel* változatok szerepelnek, míg Bösze Kata iratában az illabiális *idü* szerepel.

A három jegyzőkönyvben változatosak a hangjelölési, nyelvjárási jegyek, így nem nyilvánvaló, hogy egy kézhez tartoznak-e. Bocskai Anna kihallgatási iratában Salamon Ferenc is közreműködött, de csak egy rövid, hivatalos záróformula köthető hozzá, míg az esztregnyi Surdi György ügyében a tanúvallomásokat rögzítette; a különbség a nyelvjárási jellemzőkben is kimutatható, az utóbbi kéznél van példa *á* utáni *o*-zásra (*kaßálotlan, utánno, fájdolmakban, bádgodot, lábávol*).

A Pölöskéről származó két iratból ugyancsak valamelyest eltérő képet kapunk a nyelvjárási jelenségekről, ilyen az asszociatív *ö*-zés megléte Bösze Kata kihallgatásában és hiánya Gáll Ilona jegyzőkönyvében. Ahogy már jeleztem, az egyik kéz nem jelöl palatalizációt a főnévi igenév képzőjénél, a másik kéz (feltehetően Sohár Jánosé, Gáll Ilona jegyzőkönyve) esetében viszont általános a *lennyi*-típus; a két forrás alapján nem nyilvánvaló, melyik tükrözi az ejtést. A már említett kapornaki (Somogyi Ilona), kacorlaki (Bali Örzse), illetve hetési (Mihály György) kihallgatási szövegben ugyancsak a *-nyi* változat szerepel.

A jelenkori (vagy közelmúltbeli) nyugat-dunántúli, azon belül zalai csoportra érvényes sajátosságokkal (vö. JUHÁSZ 2001: 263–266) szembeesítve az eredményeket, viszonylag kevés meghatározó jelenséget lehetett az írott, történeti anyagból feltárni. Ilyen a labiális *ö*-zés (hangsúlyos helyzetben, illetve két iratban az asszociatív *ö*-zés is megjelent), az *l*-ezés; az ablatívuszi toldalékok zártabb magánhangzós változata is, ez azonban egyúttal a forráscsoportra jellemző variáns a korszakban. Megfigyelhető volt még a területre azóta is jellemző *á* utáni *o*-zás, az expozív *gy, ty*, valamint az *n*-ezés is. A magánhangzók rövidülése, diftongusok, zárt és nyílt *e* az írott jelleg miatt nem igazolható. A kéziratokból azonosított jelenségekről feltételezhetjük azt, hogy azok a lejegyzők szövegalkotási (spontán, dinamikus) normájának is részei lehettek, legalábbis nem kerültek őket. A részeredményeket érdemes a 18. századon belül maradvá tágabb összefüggésben, más területekről származó források tükrében is megvizsgálni.

5.3. Területi és lejegyzési sajátosságok további kéziratok bevonásával

Az alábbiakban összevetem a Zala megyéből származó iratok alapján feltárt jellemzőket egyrészt olyan forrásokkal, amelyek területileg viszonylag közelebb állnak az eddig tárgyalt szövegekhez (a Dunántúlról: Sopron, Somogy és Tolna megyékből származnak), másrészt az északi, északkeleti területekről (Pozsony, Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megyékből) származókkal. A dunántúli csoport esetében azt várhatjuk, hogy viszonylag hasonló nyelvjárási képet mutatnak, mint

a már tárgyalt Zala megyei jegyzőkönyvek, míg az északi, északkeleti iratokból feltehetőleg eltérő variánsok is adatolhatók.

Előzetesen egy újabb áttekintő táblázatban foglaltam össze az eredményeket. A Zala megyébe tartozó négy szöveget — Katona Ferenc, Magyar Kata, Bősze Kata és Gáll Ilona jegyzőkönyveit — összekapcsoltam, jelezve, mely variánsok előfordulása nem egységes a területen. A további iratok adatai a perbe fogott személyek szerint: Molnár Ilona (Somogy, Kisszakácsi, 1743), Maszath Örzse (Tolna, Simontornya, 1759), Bán Györgyné (Sopron, Lédec, 1737), Morvay Jutka (Pozsony, Szenc, 1728), Marosi Pálné (Bihar, Várad, 1766) és Sőrés Istvánné (Jász-Nagykun-Szolnok, Kunmadaras, 1747). A táblázatban a névvel történő utalások terjedelmi okokból rövidítve szerepelnek.³

	KF, MK, BK, GI	MI	MÖ	BGy	MJ	MP	SI
jelenségek:							
nyíltabbá válás	++	+	+	+	+	+	~
á utáni o	+/-	+	~	?	+	-	~
zártabbá válás	+/~	+	+	+	+	+ ~	~
í-zés	~	-	-	+	+	+/~	-
ö-zés	+/~	+ ~	+~	+	+/~	-	-
asszoc. ö	+/-	-	-	+	-	-	-
i > ü	-/~	+	-	+	-	+	-
ü > i	+/~	-	~	~	+ ~	-	~
l, n	+ ~	~	~	+/-	+	-/~	-
-nyi	+/-	+	-	+	+	-	-
expl. gy, ty	-	+~	-	+~	-	-	-

2. táblázat. Hangjelölési és területi jellemzők
különbféle régiókból származó kéziratok alapján

Azzal, hogy több terület jelenségeit szembesítettük egymással, összetettebb kép alakult ki a hangjelölési, nyelvjárási sajátosságokról, hiszen még kevesebb az olyan jellemző, amely minden vizsgált szövegben megtalálható. A korszak sajátosságai közül a nyíltabbá válás általános, ahogy az ablatívuszi toldalékok zártabb magánhangzós változata is egységes.⁴

³ A vizsgált anyagból három irat betűhű szövegközlése bárki számára elérhető a TMK-ból teljes szöveggént megjelenítve is (tételszámai: Bán Györgyné Bosz. 259., Molnár Ilona Bosz. 221., Maszath Örzse Bosz. 363.).

⁴ Érdeemes azonban utalni arra, hogy egy Jászberényből, illetve Ceglédéről származó szövegben — jelzete: JNSZML, Jászberény, Hiv.Tud., 1707, 2. cs. No. 55 — középső nyelvállásfokúként

A területileg kötöttebb jellemzőkre térve Kunmadaras mellett a Bihar megyei szöveget is alapvetően az *ö*-zés hiánya jellemzi, ahogy a szenci szövegben is korlátozott használatú, tekintve, hogy a *lött, köll, föl, fönt* változatok az olyan területeken is megjelenhetnek, amelyek összességében illabiálisak (E. ABAFFY 1963: 19, újabban KOCSIS 2020: 170). A dunántúli forrásokban ezzel szemben rendszeresebb a labiális variáns, legalábbis hangsúlyos, illetve szó belseji helyzetben (Sopron: *Örsebet, ősmerczett, köllene, Förgyhez* 'férjhez', *lökköm, lölissek*; Tolna: *Örzse*, Somogy: *követközný, Gergölytül, Gergölynek, köllöt*). A toldalékokban realizálódó asszociatív vagy illeszkedéses *ö*-zés ugyanakkor az észak-nyugati régióhoz kapcsolódik (Sopron: *küldöttö elölö, tülö, füstöltö, ötött* 'ötet', *ütöttö*).

A felső nyelvválású hangokhoz kapcsolódó labializáció megosztja a forrásokat: Sopron és Somogy megyében mutatható ki (a tipikus *üdő* mellett ilyen a *küvölöttem*). A bihari iratban ugyancsak nem példátlan a labiális forma: *füzetek* 'fizetek', *füzetz* (ellenpélda: *ing*). Az illabiális megoldások más területeken a középső nyelvválásfokra jellemzők hangsúlytalan helyzetben: *Eördegség, tömlecz, töbszer* (Pozsony, Szenc), illetőleg hangsúlyosban: *fertelmes* (JNSz. Kunmadaras).

A magánhangzók zártabbá válása többé-kevésbé közös sajátossága a szövegeknek, azonban csak néhány lexémához kötődve figyelhető meg a további területeken is (Bihar: *újom, lábamot, Nyúlakot*; Somogy: *felüle* 'felöle', *Kokassa*; Tolna: *hajult*, Sopron: *Vosárnap*).

Az *i*-zés még inkább megosztja a forrásokat, elsősorban észak–déli irányban: Pozsony (*ille* 'tű' 'életű', *vite* 'ni, ibren, nízövel, irte) és Sopron (*Nimet, livő, tikozy-lanyi, szemillye, vigyitek*) megyékben bizonyult rendszeresebbnek. A kunmadarasi szövegben ritka és váltakozik (*nikié*, de vö. *nékiek*), a bihari jegyzőkönyvre az *i* nyíltabbá válása jellemző (*tekéntett*, de vö. *nyomorik*).

A mássalhangzókat tekintve a legfeltűnőbb sajátosság a depalatalizációval ellentétes tendencia volt a Sopron megyei, lédeci iratban, ahol az *n* palatalizációja legalábbis kifejezetten jellemző, ahogy a *-nyi* képzőváltozat is (*Soprony, Ispánytül, kenyegetett, kalánnyal, mostanyi, fonyva*, illetve *élnyi, mennyi, lennyi, szaladnyi, esküdnyi, ragadnyi, huszny* 'húzni'). A tendencia ugyanakkor az *l*-re nem terjed ki, ott a depalatalizáció figyelhető meg (*tűzhelen, helére, nyavalájából*). Az explozív *gy*-zésre és *ty*-zésre ugyanitt van néhány példa: *Fergyhez, Förgyhez* 'férjhez', ahogy Somogyban is: *várgy* (a többi forrásban hasonló változatként a *gyön* adatolható).

A kéziratok elemzése és a korpuszbeli keresések egyaránt megerősítették azt, hogy a zártabb és a nyíltabb ejtés a vizsgált forráscsoportban kevésbé lehet egyénítő vagy területileg meghatározó. A felső nyelvválású magánhangzók labializá-

fordul elő (*szemtöl*, olyannyira, hogy a *-stul/-stül* képző realizációja is nyíltabbá válik, *Annyos-tol*).

ciós tendenciáit tekintve hasonló a tapasztalat a 16. századi nyugat-dunántúli levélíró deákok azonosítását illetően (KOC SIS 2020: 179). Az *i*-zés, az *ö*-zés (különböző fonotaktikai helyzetekben), valamint a palatalizáció és a depalatalizáció már a 18. században is markánsabban jellemezhető egy-egy régiót. A 2. táblázat részeredményeit összevetve a Zala, Somogy, Sopron, valamint Pozsony megyei irat jó néhány területi jellegzetességet tartalmaz, míg a Tolna, Bihar, valamint Jász-Nagykun-Szolnok megyei jegyzőkönyvek semlegesebbnek látszanak. Fontos hangsúlyozni, hogy egy-egy irat alapján nem tehetünk általános megállapításokat, az egyes részterületek további elérhető forrásait is be kell vonni a későbbi vizsgálatba.

A nyelvjárásiasság és a regiszterek kérdéskörét tekintve a korszak hivatalosabb vagy éppen irodalmi regiszterbe tartozó szövegeiben kerülendőnek számít az *i*-zés (BENKŐ 1957: 88–90, JUHÁSZ 2018: 334). A boszorkányperes jegyzőkönyvek esetében ez a tendencia nem egyöntetűen érvényesül, ugyanis nemcsak az itt tárgyalt Pozsony és Sopron megyei, hanem más források alapján is van példa az *i*-ző alakok rendszeres használatára (lásd még Bihar megyei, Bakonszegről és Esztárról származó kéziratok alapján VARGA 2022).

Kitekintésként érdemes kitérni a hangjelölés vs. írássajátosság kérdésköre kapcsán arra, hogy különböző területről származó forrásokban megfigyelhetők *e* fölötti [ʼ]-ok. Kérdés, hogy zárt *ë* ejtésére következtethetünk-e az érintett kéziratokból; ugyanazok az elemek egyszer [ʼ]-os, másszor anélküli *e*-vel jelölve egyaránt megtalálhatók (például: *ezen*, *fatens*, *ellene*). A tanulmány kereteit túlfeszítené a kvantitatív elemzés (a jelölt és jelöletlen variánsok arányainak meghatározása az egyes forrásokban), beleértve azokat a környezeteket, ahol az etimológia alapján lehetséges a zárt *ë*-vel ejtés, az iratokban viszont nem jelenik meg ténylegesen jelölt módon. A hangérték rekonstruálására emiatt nem vállalkozom; az adatokat (a teljesség igénye nélkül) az alábbi táblázatban közlöm.

<i>e</i> graféma /terület	hangsúlyos/ egy szótagú	szó belseji, szóvégi	toldalékbeli
Zala, Esztregnye	<i>me'nt</i> , <i>me'gh</i> , <i>ne'm</i> , <i>me'nvén</i> , <i>se'm</i>	<i>Eβtre'ghnyei</i> , <i>izene't</i> ,	<i>izente'</i>
Zala, Rózsásszeg	<i>e'o</i> , <i>e'l</i> , <i>ne'</i> , <i>de'</i> , <i>ve'tettem</i> , <i>ne'm</i> , <i>se'm</i> , <i>Ne'me'sség</i> , <i>e'mlékezik</i> , <i>sze'mfájásnok</i> <i>sze'm</i>	<i>nyelve'llik</i> , <i>Ne'me'sség</i> , <i>leg-</i> <i>keve'sebbet</i> , <i>el-</i> <i>lene'</i> , <i>öszve'</i> , <i>szeme'mive'l</i> , <i>ige'n</i> , <i>benne'</i> <i>hane'm</i> , <i>gyere'</i>	<i>Ismérie'</i> , <i>Rosás-</i> <i>szegbe'n</i> , <i>Fe-</i> <i>rencze't</i> , <i>sze-</i> <i>méllébe'n</i> , <i>szokotte'</i> , <i>el-</i> <i>lene'</i> , <i>idejébe'n</i> , <i>kire'</i> , <i>valakive'l</i>

Zala, Pölöske	<i>ne'vezett, de', je'lentvén, fe'lé, ne'm, ke'llett, be', te', Te'stis, e'gy, ne'm, me'gh, me'l, e'resztett, e'lötte, e'gyszer, me'nt</i>	<i>vise'lt, eze'n, hide'gh, fate'ns, ide', fele'lt, fele'lvén, öszve', mive'l, Iste'n, légye'n, közön- sége'ssen, hane'm, tize'n, közönsége's, ime', neve'zett, Joanne's</i>	<i>mesterségéve'l, gyötörte', észre', lenne', éhe'n ['ihon'], menne', szegötette', mellyre', el- lene', fejje'l, Es- kütte'k, tekerve', hire, elmennye'n</i>
Somogy, Kisszakácsi	<i>Ne'm, me'gh, e', me'nvén, ne'm, le'nnyi, se'm, me'nt</i>	<i>Fate'ns, Conve'ntionatus, Ite'm, Hencze'nét, föröszte'né</i>	
Pozsony, Szenc	<i>Sze'mpcz, se'qven- tib' [=us], Te'stis, Se'cundus, ne'm, ne've'zett, me'gh, fe'nnye'ghe'te' 'tt, te'sti, e'fféle', e'lott, fe'löle', ie'get, fe'lül, fe'nye'ghe'tte' , me'gh, me'gein, me'nt, e'll, ke'ze'y, he'gybe'n, ve'tt, ve'le'k, ve'ghibe', he'lhezte'tett, ße'm, nékj, e'stem</i>	<i>Andre'as, e'st, pce'dente's, irre'qvisite', Sempthe'j, ille'tű, tömlé'cze'zte'tett, őßve', Fate'ns, e'fféle', Vite'ni, kisse'bbe', ne- veze'tt, véte'tvén, eze'n, bete'ge'dvén, téve'n, keöze'le'bb, Pörse'nte'k, veßeke'desért, köle's, cse'le'kednj, lövés, minémű, szedéskor, me'nte'k, ide'in, fe'lele'tit, Péte'rt, fate'nshe'z, fe'nye'gheti</i>	<i>nézve', előtte', Eörde'nge'sség he't, Lége'n, kine'k, Em- bere'k, fe'löle', vette', eßten- döve'l, szölleje', he'gybe'n, ve'le'k, em- léte'tt, elle'nne', mellye'tt, be'löle', enne'k, veßise', ne'veze't, töm- lecze'be'n, rétre', kettöne'k, Pör- sözve', ereßtene', késér- tette', sempthe'j, veßtése'</i>

JNSZ, Kun-mada- ras	<i>ne'm, me'nt, le'nni, ke'rni, de', be', ne', me'g, Ve'rette, Fé'rjem, me'nvénn, me'nni</i>	<i>elle'ne', elle'n, őszve', Enge'm, Fate'ns, hane'm, Sőrésné', me'rem, mediante'</i>	<i>elle'ne', léße'n, illetle'n, Ezeke'nn, Vé- gezte', Samu- elne', légye'n, Verte', menve'n, Jánosne'nn</i>
---------------------------	--	---	---

3. táblázat. A hurkos *e'* jelölése különféle területekről származó kéziratokban

Egyes kezek inkább az egy szótagú, hangsúlyos, illetve szó belseji helyzetben szerepeltetik a hurkos *e'*-ket, toldalékban kevésbé vagy egyáltalán nem (Kisszakácsi, Esztregnye), mások azonban ez utóbbi fonotaktikai helyzetben is használják. A kérdés összetettségét érzékeltetheti, hogy a hat kéziratból mindössze egyben, a szenciben szerepel rendszeresen egyszerre a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagokban, beleértve a toldalékokat is, például: *tömle'cze'zte'tett, Eörde'nge's-séghe't, be'löle'* (a Kunmadarasról származó szövegben csak az *elle'ne'* ilyen). A többi iratban egyszeres jelölések szerepelnek, azok sem mindig egyformán, vö. *sze'm – szeme'* (Rózsásszeg), *me'nt – elmennye'n, ne'vezett – neve'zett* (Pölöske). A tárgyalt iratok közül szintén a Pozsony megyeinek a jellegzetessége az, hogy hosszú magánhangzó esetén is megjelenik hurkos jelölés az ékezet mellett (*vé'te'nj, lé'vé'n, né'kj, né'lkul*). Tekintve, hogy az *é* eleve zártabb ejtésű, az utóbbi példák megkérdőjelezzik, hogy van-e tényleges funkcionális megkülönböztető szerepe a jelölésnek.

A latin nyelvű formulákban ugyancsak megtalálható a hurkos *e'*: *Se'cundus, Te'stis, Andre'as, irre'qvisite'* (Szenc), *Conve'ntionatus, Ite'm* (Kisszakácsi), *Te'stis, Joanne's* (Pölöske). Amellett, hogy ezek az elemek egyértelműen a hatósági személyektől származnak, valószínűleg nem olvasták fel őket. A hurkos *e'* jelölése tehát egyrészt nem általános az egyes területeken, másrészt a szövegeken belül sem, megkülönböztető szerepe pedig bizonytalan, ahogy az is, hogy a lejegyzői norma része volt-e (vagy a korszak más szövegtípusaiban is előforduló írássajátságának tekinthető).

6. Összegzés

Problémafelvető esettanulmányomban 18. századi boszorkányperes tanúvallomások kéziratait vizsgáltam a területi–nyelvjárási jellemzők megjelenése szempontjából. A tágabb célkitűzésekkel összefüggésben a lejegyzői profilok meghatározásához inkább negatív eredményekkel sikerült hozzájárulni. A névvel azonosítható személyek más-más tendenciákat követtek a különböző jegyzőkönyvekben (például az *e'* jelölését tekintve a kérdésekben és a tanúk beszámolójában). Nem teljesen egyező hangjelölési kép rajzolódott ki akkor sem, amikor

az aláírások alapján egy-egy hatósági személy több iratban is közreműködhetett; ahogy az egyazon területről származó két jegyzőkönyv esetében sem egyformán rögzítették a hangjelölési, nyelvjárási sajátosságokat. A jelenségek felől nézve rugalmasság, váltakozás mutatkozott abban a tekintetben, hogy például az *á* utáni *o*-zás (Zala, Somogy és Pozsony megyei iratok alapján) vagy az explozív *gy*, *ty* (Zala, Somogy és Sopron megyei iratok szerint) belekerülhetett-e a jegyzőkönyvekbe: egy-egy variáns hiánya nem csak azzal magyarázható, hogy szándékosan került az a lejegyző.

Az elemzés szűkebb célja az volt, hogy a források összevetésével feltárjam, milyen hangjelölési, ejtési sajátosságok rögzítése lehetett rendszeres az egyes jegyzőkönyvekben és így a szövegtípusban, és ezek mennyire meghatározók az adott területen. A tanúvallomásokra jellemző változatosság ezúttal is megmutatkozik, mind az egyazon területről, különböző kezekről származó jegyzőkönyveket tekintve, mind pedig a közös hatósági személyek közreműködésére utaló, de feltehetően eltérő kezek által készült iratok szempontjából.

A további területekhez köthető kihallgatási szövegek bevonása, valamint a Történeti magánéleti korpuszban végzett keresések igazolták azt, hogy bizonyos jelenségek már a 18. században is jobban reprezentáltak egy-egy területet, mint mások. Meghatározónak bizonyult az *i*-zés a Sopron, Pozsony és Bihar megyei iratok esetében, illetőleg az *ö*-zés különböző fonotaktikai helyzetekben a dunántúli területeken, míg a zártabb és nyíltabb ejtés és a labiális *üdü* vagy az illabiális *izen* változatok a nyelvterület viszonylag nagy részén megjelenhettek szabad váltakozást mutatva (a variáció pontosabb feltérképezése kvantitatív elemzést is igényel a későbbiekben).

Összességében a korszakon belüli források összehasonlítása új eredményeket hozott a jelenkori köznyelvi, illetőleg közelmúltbeli nyelvjárási régiók leírásához képest. Jelen esettanulmány részeredményei tekintetbe vehetők a kutatás elmélyítéséhez további kéziratok, valamint más szövegtípusok, regiszterek bevonásával.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1969. *XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról*. Nyelvtudományi Értekezések 62. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.
- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások* 56: 89–102.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BERENTE ANIKÓ 2019a. *A szegedi boszorkányperek új kiadásáról*. In: HAADER LEA–JUHÁSZ DEZSŐ–KOROMPAY KLÁRA–SZENTGYÖRGYI RUDOLF–TERBE ERIKA–C. VLADÁR

- ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet 3.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 48–53.
- BERENTE ANIKÓ 2019b. Észak-magyarországi és nyugat-dunántúli boszorkányperek beszélt nyelvi adatai. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 33–46.
- BERENTE ANIKÓ 2021. *A szegedi boszorkányperek (1726–1744) jegyzői. Történeti dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálat.* PhD-értkezés. Kézirat. Szeged.
- Bihar vármegye pere Békési Erzsébet Marosi Pálné és fia Marosi Pál ellen. OSzK, Kézirattár, Fol. Hung. 973., Várad, 1766. (11 fólió)
- DEME LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez.* Nyelvtudományi Értekezések 20. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE–GUGÁN KATALIN–NOVÁK ATTILA–VARGA MÓNIKA 2017. Kiutérés a morfológiai labirintusból — korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények 113:* 85–110.
- GRUND, PETER 2007. From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82(2): 119–150.
- GRUND, PETER 2011. Scribes and scribal practices. In: KYTÖ, MERJA–GRUND, PETER–WALKER, TERRY szerk., *Testifying to Language and Life in Early Modern England.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 147–181.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA–TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Eötvös Collegium. 87–103.
- HAADER LEA 2018. Tükröt tartó korrektúrák. In: BOROS ISTVÁN–TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Litteris vincimur 1. Scriptorium.* Budapest, Szent István Társulat. 17–31.
- HILTUNEN, RISTO 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: TANSKANEN, SHANA-KAISA és mtsai szerk., *Discourses in interaction.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 61–80.
- HILTUNEN, RISTO–PEIKOLA, MATTI 2007. Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 43–68.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei: A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében. In: BENŐ ATTILA–SZABÓ T. CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 183–190.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2019. A fiatal Balassi nyelvjárásáról. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 195–208.

- KOCSIS ZSUZSANNA 2015. Nyelvjárási jegyek szerepéről a missziliskutatásban. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK. 73–78.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2018. *Misszilisek scriptorainak identifikálási lehetőségei*. PhD értekezés. Kézirat. Budapest. URL: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/43455> (2022. 01. 30.)
- KOCSIS ZSUZSANNA 2020. *Kora újkori levélnokok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 697–704.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 90–95.
- Kunmadaras mezőváros vizsgálata Sörös Istvánné ellen indított perben JNSzML Kunmadaras város jegyzőkönyve 1737–1751. 1747. p. 68–75. (8 fólió)
- KYTŐ, MERJA–GRUND, PETER–WALKER, TERRY 2011. *Testifying to language and life in early modern England*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárási, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NOVÁK, ATTILA–GUGÁN, KATALIN–VARGA, MÓNKA–DÖMÖTÖR, ADRIENNE 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- PAP LÁSZLÓ 1957. Adataink XVI. századi literátusaink működéséhez. *Magyar Nyelv* 53: 177–187.
- PAP LÁSZLÓ 1959. *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAP LÁSZLÓ 1963. A nyugati nyelvjárásterület XVI. század végi nyelvi viszonyaihoz. *Magyar Nyelv* 59: 18–25.
- Pozsony vármegye, az Esterházy család semptei úriszékének pere Morvay Judit ellen, Szenc, 1728. MOL, P 199, Dominium Sempthe Capsa XXII. Fasc. 2. (15 fólió)
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- Somogy vármegye pere Molnár Ilona ellen, Kisszakácsi, 1743. MNL SoML, Kaposvár (7 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/74308SoMe2cSF1221_compressed.pdf (2021. 03. 01.)
- Sopron vármegye pere Bán Györgyné (Németh Erzsébet) ellen, MOL Eszterházy cs. hercegi ág L. P. 157. 6. Series III. Nr. 26. (18 fólió)
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változásai a középmagyar kori boszorkányperekben. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 7. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 151–168.
- Tolna vármegye törvényszékén Gergely Jánosné Maszath Erzsébet boszorkánypere, Simontornya, 1759., MNL ToML, Szekszárd (5 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75903ToSe2cSF2363_compressed.pdf (2021. 03. 01.)

- Történeti magánéleti korpusz: <http://tmk.nytud.hu/> (2021.04. 21.)
- VARGA MÓNKA 2018. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv 114*: 185–200.
- VARGA MÓNKA 2019. *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/50349/dissz_Varga_Mónika_nyelvtud.pdf?sequence=1&%3BisAllowed=y
- VARGA MÓNKA 2020. Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben. In: BOROS ISTVÁN szerk., *Fideliter servanda 2. Scriptorium konferencia, Panonhalma, 2018. május 7–8*. Budapest, Szent István Társulat. 283–301.
- VARGA MÓNKA 2021. „*Sorok igen sokak*” — 18. századi boszorkányperes kéziratok írásbeli-lejegyzői kontextusa. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2021. dec. 7. ülésén.
- VARGA MÓNKA 2022. Adalékok a lejegyzői diskurzusztratégiák feltárásához boszorkányperekben. In: BOROS ISTVÁN szerk., *3. Scriptorium konferencia, Eger 2019. május*. Budapest, Szent István Társulat. 273–288.
- Vizsgálat Surdi György ügyében a Nagykanizsa melletti Eszteregnyén, 1756. MNL OL, Budapest (4 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75603ZaNe2cTGP105_compressed.pdf (2021. 03. 01.)
- Zala vármegye kapornaki járásának pere Bocskay Anna ellen, Kapornak, 1753. MNL ZaML, Zalaegerszeg (3 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75306ZaZe2cTGP103_compressed.pdf (2021. 03.01.)
- Zala vármegye pere a boszorkánysággal vádolt Bakos Istvánné Bankics Erzsébet nagykutas lakos ellen, Nagykutas, 1764. MNL ZaML, Zalaegerszeg (8 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/76405ZaNe2cTGP108_compressed.pdf (2021. 03.01.)
- Zala vármegye pere a boszorkánysággal vádolt Cziráki Istvánné Gál Ilona ügyében, Pölöske, 1740. MNL OL, P 623. Acta Criminalia. 190. N., Budapest (15 fólió); változata: ZML Zalaegerszeg, IV. 1ab. 3. doboz 147.
- Zala vármegye pere a boszorkánysággal vádolt Katona Ferenc ellen, Rózsásszeg, 1766. MNL ZaML, Zalaegerszeg (4 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/76601ZaZe2cTGP110_compressed.pdf (2021. 03. 01.)
- Zala vármegye vizsgálata a boszorkánysággal vádolt Mihály György ellen, Hetés, 1731. MNL ZaML, Zalaegerszeg (6 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/73110ZaCe2cTGP097_compressed.pdf (2021. 03. 01.)
- Zala Vármegye vizsgálata a boszorkánysággal vádolt Varga Tamásné Varga Bali Erzsébet ellen 1720. MNL ZaML, Zalaegerszeg (12 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72000ZaNe2cTGP092_compressed.pdf (2021. 03. 01.)
- Zala vármegye pere Bősze Katalin ellen lopás, káromkodás és boszorkányság vádjával, Pölöske, 1765. MNL ZaML, Zalaegerszeg (9 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/76501ZaPe2cTGP109_compressed.pdf (2021. 03. 01.)
- Zala vármegye pere Papp alias Pala Ferencné, Somogyi Ilona ellen, Kapornak, 1757. MNL ZaML, Zalaegerszeg (9 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75709ZaZe2cTGP106_compressed.pdf (2021. 03. 01.)

Zala vármegye pere Magyar Katalin ellen, Alsólendva, 1760. MNL ZaML, Zalaegerszeg (13 fólió) https://boszorkanykorok.hu/src/docs/76012ZaAe2cTGP107_compressed.pdf (2021. 03. 01.)

On the appearance of dialectal features in manuscripts of witchcraft records

The present paper explores the scribal context in witness depositions of Hungarian witch trials, focusing on the appearance of dialectal features in the manuscripts. Witness depositions of the Middle Hungarian period proved to be speech-based or speech related texts, however, it is not self-evident that the records also can be considered as particularly dialectal sources of the past. It also requires investigation whether the variants reflect the language use of the witnesses themselves or the scribes. The present study deals with these questions analysing records from a narrower region and then extending the findings to a broader context (with comparison with other regions). Data came from close reading of manuscripts and queries of some morphological and lexically bounded phonological variants from the Old and Middle Hungarian corpus of informal language use. I will also argue that some of the studied variants were rather socially and historically than regionally embedded during the period.

Keywords: historical dialectology, Middle Hungarian period, morphological and phonological variation, witness depositions of witch trials, social and historical embedding

Varga Mónika
ORCID: 0000-0002-5389-2167
Nyelvtudományi Kutatóközpont
Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, Budapest
varga.monika@nytud.hu

A III. Egri szójegyzék és a 18. századi magyar zsványnyelvi glosszáriumok kapcsolatai

KIS TAMÁS

1. Az I. Egri szójegyzék 2020-ban fellelt első (EgriSzj.I-1.) és harmadik (EgriSzj.I-3.) példányának (KIS 2020a) köszönhetően nemcsak az ismert 18. századi zsványnyelvi emlékeink száma növekedett, de a korábban önállóaknak vélt Piarista és Egri szójegyzékek közötti kapcsolatra is fény derült, minek köszönhetően a korábban számontartott öt független glosszárium¹ helyett ma három 1775–1782 között keletkezett zsványnyelvi szójegyzékcsoporthoz beszélünk: a Miskolci szójegyzékről (MiskSzj.), a négy példányból álló Egri szójegyzékekről (EgriSzj.) és a három példányt magában foglaló Böszörményi szójegyzékekről (BöszSzj.). (A szójegyzékek rövid áttekintését lásd KIS 2020b: 195–199.)

Az Egri és a Böszörményi szójegyzékcsoporthoz belül a szójegyzékpéldányok egymáshoz való viszonya, a másolás iránya, keletkezési sorrendjük stb. tisztázottnak tekinthető, azonban a Miskolci, az Egri és a Böszörményi szójegyzékek (szójegyzékcsoporthoz) közötti kapcsolat mindmáig feltáratlan. Egyedül azt tudjuk adatokkal alátámasztva bizonyítani, hogy az egymástól függetlenül keletkezettnek tűnő MiskSzj. és EgriSzj. készítői ismerték egymás gyűjteményeit.² Annak lehetősége is felvetődött, hogy a BöszSzj. összeállítója felhasználta az EgriSzj. és esetleg a MiskSzj. egy Böszörménybe került másolatát (KIS 2020b: 201). Az EgriSzj. és a BöszSzj. összefüggéseit vizsgálva annyi már korábban is kiderült, hogy egy-két nyom (például a *kajzer* és a *tisztartó* szó megléte) a EgriSzj.II. egy előzményétől vagy másolatától továbbvezet az I. Böszörményi szójegyzékhez. Rendkívül feltűnő a két glosszárium szókészletének majdnem teljes egyezése, ráadásul az BöszSzj.I.-ben különbségként mutatkozó négy szó is (*Meg topánkásodott, Ruhi, Kútazni, Nyalavi nyelv*) mind megmagyarázható a

¹ Miskolci szójegyzék, Piarista szójegyzék, Zsvány Szók, Hajdúsági (más néven Jablonczay-féle) szójegyzék (és ennek nagy számú másolatai és közzétételei), Egri szójegyzék (vö. Kis 2011).

² Almásy József 1775. december 6-án ezt írta Vécsey László egri püspöki fiskálisnak Miskolcra küldött levelében: „az adnectalt [‘mellékelt’] Vocabulat kedvesen veszük, melyet ha együve Kapcsolunk az nálunk le irot Szavakkal, majd közel egy Nyelv telik belüle ezel.” (MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/1. csomó).

EgriSzj.II.-ben és az BöszSzj.I.-ben meglevő más szavakkal, amelyekről az adatközlőknek ezek eszükbe juthattak (KIS 2020a: 280).

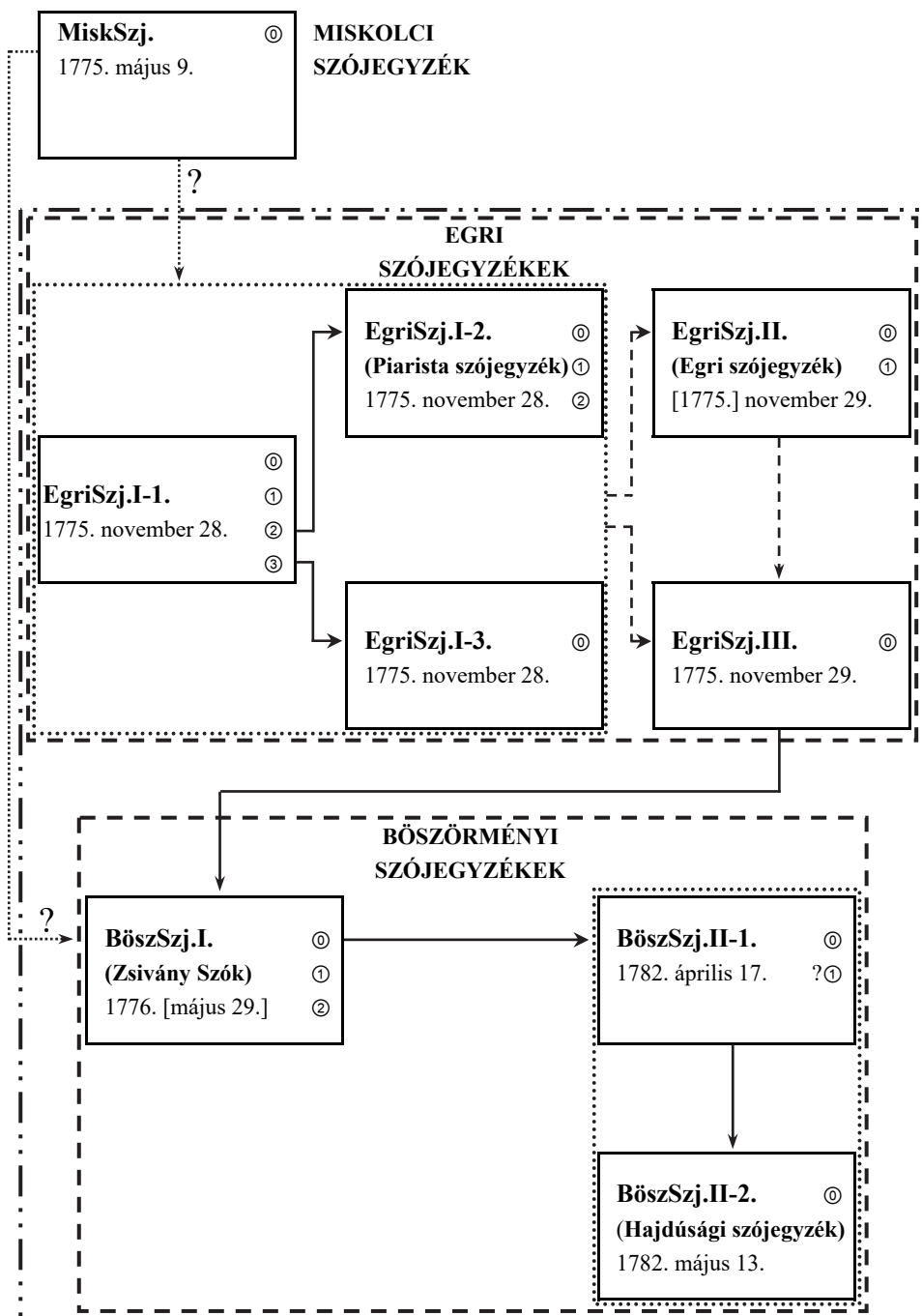
2. Azt az EgriSzj. és a BöszSzj. viszonyát illető alapvető kérdést, hogy van-e kapcsolat a két szójegyzékcsoport között, igazából már az előbbi bekezdésben elmondottak alapján is megválaszoltnak vehetjük, hiszen ha két szójegyzék négy, illetve öt szó kivételével ugyanazokat a lexémákat tartalmazza (nem egyszer azonos sorrendben), akkor igen nehéz lenne vitatni, hogy rendkívül szorosan összefüggenek, azaz szinte teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a pár hónappal korábban keletkezett EgriSzj.-et felhasználták, sőt alapul használták a BöszSzj. elkészítéséhez. Megválaszolando kérdés maradt azonban a felhasználás mikéntje (az Egerben gyűjtött anyagot ellenőrizték-e Böszörményben, kikérdezték-e a Hajdúkerület törvényszéke által fogva tartott vásári tolvajoktól így állítva össze az ottani zsványnyelvi szójegyzéket), és az sem tisztázódott egészen mostanáig, hogy az 1775-ös egri szójegyzékek közül vajon melyikkel van szorosabb kapcsolatban az 1776-os böszörményi.

Egy a kecskeméti levéltárban a közelmúltban fellelt újabb zsványnyelvi szójegyzéknek köszönhetően azonban ezek a kérdések is megoldódtak: kiderült, hogy a Zsvány Szók néven is ismert I. Böszörményi szójegyzék apró eltérésektől eltekintve pontos másolata ennek az újabb, eddig nem ismert, nem publikált egri zsványnyelvi glosszáriumnak, a III. Egri szójegyzéknek.

Ebben a cikkben a 2021 végén előkerült III. Egri szójegyzéket mutatom be, és egyúttal szólok mind a EgriSzj.III.-nek az Egri szójegyzékeken belüli helyzetéről, mind pedig arról, hogy e szójegyzék miként módosítja eddigi tudásunkat a 18. századi zsványnyelvi glosszáriumok kapcsolatairól. (A zsványnyelvi szójegyzékek összefoglaló áttekintését lásd az 1. ábrán a 129. oldalon.)

3. A EgriSzj.III. nem tekinthető napjainkig lappangó szlengemléknek, hiszen bizonyára számos történész, helytörténész, néprajzos szakember találkozott már vele a kecskeméti levéltárban kutatva, azonban a nyelvészek között teljességgel ismeretlen volt. Tudtommal eddig sem egészében, sem részleteiben nem publikálták, sőt annak sem találtam nyomát, hogy egyáltalán a létezését megemlítette volna valaki. KÜRTI LÁSZLÓ a Felső-Kiskunság betyárjairól írva idéz ugyan a EgriSzj.III.-et is tartalmazó feljegyzésből, de a szójegyzéket vagy belőle példákat nem említ, pusztán arról értesülhetünk, hogy a „banda működésének volt még egy jellegzetessége: a tolvajnyelv, valamint a speciális csak általuk értett szavak használata” (KÜRTI 2006: 375, vö. KÜRTI 2019: 349).

A III. Egri szójegyzék a már ismert Egri szójegyzékek csoportjába tartozik, annak önálló darabja. Eredetije — hasonlóan az EgriSzj. többi példányához — 1775-ben keletkezett egy vásári tolvajok ellen indított per során, azonban az itt bemutatandó példánya nem a 18. századi eredeti irat, hanem annak egy, a 19–20. század fordulója táján fennmaradt másolata, amit SZILÁDY KÁROLY feljegyzései őriztek meg számunkra.

1. ábra. Zsiványnyelvi szójegyzékek. (A számok az adott példány módosításait jelzik:
 ◎: alapváltozat (lejegyzés), ①–③: 1–3. javítás, kiegészítés)

3.1. SZILÁDY KÁROLY (1865–1934) kecskeméti levéltárnok, múzeum- és könyvtárigazgató volt. 1897-ben lépett levéltárosként a város szolgálatába, fő feladatául az évtizedek alatt felgyülemlett könyvek nyilvántartásba vételét és kezelését kapta. 1901-től 1911-ig (az önálló könyvtár megalakulásáig, amelynek első vezetője lett) az egy intézményként működő levéltár, múzeum és könyvtár igazgatójaként dolgozott (LISZTES 1990, PÉTERNÉ–SZABÓ–SZÉKELYNÉ 1992: 234–235).

SZILÁDY — bár erre vonatkozó adatokat nem találtam — levéltárosi éve alatt (1897–1910), de lehet, hogy egészen 1934-ig³ feljegyzéseket készített a Kecskemét város történetéhez kapcsolódó régi iratokból. Ezek az eredeti jegyzőkönyvekből és egyéb forrásokból kimásolt anyagok több kötetbe kötve Kecskeméten a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárában található „Szilády Károly levéltárnok, könyvtáros kecskeméti vonatkozású feljegyzései” cím alatt (jelzete: MNL BKML XV. 22.).

SZILÁDY „Másolatainak egy kötete az 1656-1664. évi jegyzőkönyvek anyagából készült. A kiváló történeti érzékkel rendelkező [!] könyvtáros igen szerencsésen emelte ki azokat a témákat, amelyek a város lakosait és annak vezetői[t] leginkább foglalkoztatták ezekben az években. (...) Lényegesen terjedelmesebb, két kötetet kitevő anyag az a további másolata, amit a XVII-XIX. század közötti jegyzőkönyvekből, levelekből és egyéb dokumentumokból gyűjtött össze” (IVÁNYOSI-SZABÓ 1996: 20).

3.2. Az egykori levéltáros-könyvtáros kuriozitás iránti érzékét mutatja, hogy gyűjtésébe belekerült egy Egerben készült törvényszéki irat is, amely egy vásári tolvaj vallomását és egy a tolvajok nyelvét bemutató szójegyzéket tartalmaz. A margóra írott megnevezés szerint a „XXVIII. Tolvaj élet és nyelv” címet viselő másolat a „dr. Szilády Károly jegyzetei: Adatok Kecskemét város történetéhez I.” feliratú kötetben található (MNL BKML XV. 22., 1. kötet, 146–153).

A SZILÁDY által lemásolt irat az Egerben 1775. szeptember 29-én elfogott Kovács János (Ferenc) 1775. november 29-i keltezésű vallomása: „Extractus fassionis Joannis Kováts, alias Francisci Kováts captivi asylantis Agriae propter furtum anno 1775. die 29-a 7-bris [Septembris] in nundinis intercepti; anno eodem 1775. die 29-a Novembris coram figura incl.[itae] Sedis D[omi]nalis Ep[iscop]atus Agriensis Agriae celebratae, elicita.”⁴ (146).

³ Az Elektronikus Levéltári Portálon elérhető fondjegyzék szerint SZILÁDY feljegyzései 1890–1899 között készültek (<https://www.eleveltar.hu/kereses?selectedTab=structure>). Ha ez az adat pontos, akkor már levéltárnoki állásának elfoglalása előtt is jegyzetelte a megítélése szerint történeti értékkel bíró adatokat a levéltárban.

⁴ Kivonat Kovács János, másképpen Kovács Ferenc oltalomkereső fogoly, akit Egerben tolvajlás miatt 1775. szeptember 29-én a vásáron fogtak el, ugyanabban az évben 1775. november 29-én az Egri Püspökség Egerben tartott tekintetes Úriszékének színe előtt felvett vallomásából. (A latin szöveg magyarra fordításáért M. NAGY ILONÁNAK szeretnék köszönetet mondani.)

A Szent Mihály napi vásárban elkövetett lopások miatt vád alá helyezett Kovács Jánosnak két másik vallomása is ismeretes az egri földesúri bíraskodás úriszéki iratai között,⁵ de a SZILÁDY révén Kecskeméten megőrződött irat nem azonos ezek egyikével sem, leginkább a terjedelmesebbik egri vallomás⁶ megszerkesztett összefoglalásának tűnik, mint címe mondja: annak „extractus”-a, kivonata.

SZILÁDY — egy levéltárostól eléggé meglepő módon — nem adja meg másolata pontos forrását, a „XXVIII. Tolvaj élet és nyelv” fejezet végén (153) csak ennyit közöl: „Fenyítő iratok 1782.” A kecskeméti levéltárban átnéztem az 1775–1776. és az 1782. évek fenyítőperes anyagát a Koháry család Kecskemét városi úriszékének iratai között (MNL BKML IV.1517.b. 9–11. és 14–15. doboz), azonban nem sikerült rábukkannom a dokumentum eredetijére, így a vallomást és a zsványnyelvi szójegyzéket csak a SZILÁDY által (véltetőleg 1900–1910 táján) készített modern másolatból ismerhetjük. Fontos azonban megjegyezni, hogy a EgriSzj.III. másolat volta nem befolyásolja a szójegyzék szlengtörténeti felhasználhatóságát, ugyanis „Szilády Károly másolataiban általában gondosan követi az eredeti írásmódot. Rögzíti a szövegolvasattal kapcsolatos bizonytalanságokat is” (IVÁNYOSI-SZABÓ 1996: 20).

4.1. A III. Egri szójegyzék Kecskeméten fennmaradt példánya SZILÁDY „XXVIII. Tolvaj élet és nyelv” címet kapott bejegyzésének utolsó két lapján, a 152–153. oldalon olvasható. Tördelése eltér az EgriSzj.-ből (ugyanígy a Misk-Szj.-ből és a BöszSzj.-ből) ismert tagolástól: míg a 18. században a lejegyzők szótárszerűen írták a sorokat (egy sorban egy zsványnyelvi szó és annak jelentésmegadása áll), SZILÁDY margótól margóig írta a szöveget, minek következtében két-három szótári egység⁷ is egy sorba került, igaz ugyan, hogy az egyes szótári egységeket gondolatjelekkel és a szótári egységek végére kitett pontokkal tagolta.

A szöveg másolása során SZILÁDY kis mértékben módosíthatta a bő száz évvel korábbi iratok helyesírását, egyféle egységesítést (normalizálást) hajtott végre. Ennek egyik nyoma, hogy a zsványnyelvi szavak első betűjét következetesen nagybetűkkel írta, a szótári egységeken belüli, az eredetiben (különösen a főnevek esetében) feltételezhetőleg használt nagy kezdőbetűket viszont kisbetűkre

⁵ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/1. iratcsomó és MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó = BFL IV. 1223. e. 13. doboz, 1552. iratcsomó. Ezek között az iratok között található az egri levéltárban az EgriSzj.I-1. és az EgriSzj.I-3.

⁶ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁷ *Szótári egység*-ként a szójegyzékeknek azokat az „elemi részecskéit” (vö. ÚJVÁRY 1962: 7), „kváziszócikkeit” említem, amelyek lexikográfiai értelemben megfeleltethetők a szótári szócikkeknek: egy (ritkábban több) zsványnyelvi szót és annak (azoknak) értelmezését tartalmazzák jól azonosítható, a többi hasonló szótári egységtől világosan elkülönülő (a 18. században önálló sorokba írott) formában.

cserélte. Az is jól látható, hogy SZILÁDY a 18. századi szójegyzékekben tapasztaltnál sokkal következetesebben alkalmazta az egybe- és különírást. A saját írásgyakorlatához való közelítés mutatkozik meg a zsványnyelvi glosszáriumokban következetesen *tisztartó*-nak írt szó *tiszttartó*-ként való lejegyzésében is.

Biztosan azonosítható másolási hiba csak három van a szövegben (*Zagyj* ∅: *Gagyj*, *Csoltovay* ∅: *Czoltovajj*, továbbá a 38. szótári egység értelmezésének végéről hiányzik a *nélkül* szó), de ezekről — mivel a EgriSzj.III. fellelt példánya másolat — nem tudhatjuk, hogy a hiba a EgriSzj.III. 1775-ös eredetijének lejegyzésekor keletkezett-e, vagy a huszadik századi másoló tévesztett (én magam ez utóbbira gyanakszom).

Mivel a SZILÁDY-féle lejegyzés eredetije nem áll rendelkezésünkre, a másolat hitelességének megállapítása csak közvetve lehetséges: egyrészt összevethetjük az I. és a II. Egri szójegyzék adataival, de még megbízhatóbb eredményre jutunk, ha a Kecskeméten fellelt glosszáriumot az I. Böszörményi szójegyzékhez hasonlítjuk, aminek első, javítások előtti változata nem más, mint a EgriSzj.III. egy példányának 18. századi másolata. A két szójegyzék összevetése alapján (a BöszSzj. és az EgriSzj. közötti kapcsolat részleteiről a 140–143. oldalon bővebben írok) kijelenthetjük — különösen 7.1. pontban a 140–141. lapon elmondottakat figyelembe véve —, hogy a SZILÁDY által lejegyzett szöveg, ha a betűhűség követelményeinek bizonyára nem is mindenben felel meg (ezt az eredeti szójegyzék megtalálásáig nem tudhatjuk meg), összességében pontos másolatnak tűnik, amire — különösen a szókincsvizsgálat szempontjából — bátran támaszkodhatunk.

4.2. A EgriSzj.III. az egri szójegyzékcsoport többi tagjához hasonlóan valamivel több, mint hetven adatot tartalmaz: a glosszárium 75 szótári egységében (melyeket az argószavak és értelmezésük közé tett egyenlőségjelek alapján azonosíthatunk) 76 zsványnyelvi kifejezés található. A szótári egységek számához képest többletként jelentkező lexéma a 20. szótári egységben az értelmezés részeként megadott *mester* szó, amit a EgriSzj.III.-ben látható lejegyzés alapján (*Rút ember = hóhér, mester*) ugyan nem kellene zsványnyelvi szónak tekintennünk, én azonban az BöszSzj.I. (a EgriSzj.III. 1776-os böszörményi másolata) és a EgriSzj.II. tanúsága alapján⁸ indokoltnak tartom, hogy ezt a szótári egységet így értelmezzük: *Rút ember, mester = hóhér*. Tudjuk, hogy a *mester* 'hóhér, ítéletvégrehajtó' jelentésben nemcsak a zsványnyelv szava⁹ — például a 18.

⁸ Vö. BöszSzj.I.: *Rút ember – Hóhér, Mester – Idem* ['ugyanaz'], EgriSzj.II.: *Mester*, v[agy] *Rút Ember – Hóhér*.

⁹ Az EWUng. (969) 1589-ből Körmenről, a SzT. (9: 156) 1672-ből Kolozsvárról hozza rá az első adatot; vö. ném. *der rote Meister* (tkp. 'a vörös mester'); fr. *maître des hautes oeuvres* (tkp. 'a magas munkák mestere'); ol. *maestro di giustizia* (tkp. 'az igazság[szolgáltatás] mestere'): 'hóhér' (TESz. 2: 905).

századi (törvényszéki) iratokban is rendre felbukkan a *hóhér* szinonimájaként¹⁰ —, ám mivel a legtöbb zsványnyelvi glosszárrium (a BöszSzj. és a EgriSzj.II. mellett az EgriSzj.I. is) a vásári tolvajok kifejezéseként tartalmazza, joggal fel-tételezhetjük, hogy a EgriSzj.III.-ben is az.

4.3. A szójegyzék elején álló leírás (cím) szerint a EgriSzj.III.-et 1775. november 29-én jegyezték le. Ez az időpont megegyezik a EgriSzj.II. dátumával, annyi eltéréssel, hogy míg a EgriSzj.II. címéből¹¹ hiányzó 1775. évet csak a közelmúlt kutatásai derítették ki (KIS 2020a: 278–279), a EgriSzj.III.-ben ez az adat kiírva is szerepel.

A keletkezés dátuma mellett a EgriSzj.III. közli a gyűjtemény „adatközlőit” is, akik Kovács János és Veszprémy István vásári tolvajok voltak. Kettejük szerepe a szójegyzék létrejöttében nem egyértelmű. Kovács Jánosról, a püspöki menedéket kérő, bűntársaira pedig igen készségesen és részletesen valló fogolyról (aki bérnálási névként a Ferenc nevet kapta, családneve pedig apja után Nyirok volt) tudjuk, hogy az ő segítségével állították össze az EgriSzj.I.-et.¹² Veszprémy, alias Somogyi (Somody) Istvánról viszont csak annyi maradt fenn a periratokban a zsványnyelvvvel kapcsolatosan, hogy mind az élettársa (cafkája), mind a maga vallomása szerint beszélte a zsványnyelvet.¹³ Az adathiány ellenére természetesen az a legvalószínűbb, hogy Veszprémyt is faggatták a „nyalavi nyelv” szavai felől, ugyanis — ha erről közvetlen információink nincsenek is — több nyelvi-filológiai adat látszik azt bizonyítani (KIS 2020a: 279–280), hogy a EgriSzj.II. készítésekor egy már meglévő zsványnyelvi lista (leginkább az EgriSzj.I.) szavait kérdezték ki egy (vagy több) másik vádlottól, legvalószínűbben a Kovács Jánossal együtt elfogott és elítélt bűntársától, Veszprémy Pistától (KIS 2020a: 279). A két zsvány közötti „munkamegosztás” valószínűleg hasonló volt a EgriSzj.III. esetében is, ezért került bele ennek címébe Kovács János mellé Veszprémy Pista neve is mutatva, hogy a szójegyzék a két vásári tolvaj „köz-

¹⁰ A *mester*-t ’hóhér’ jelentésben lásd pl. 1704: Gödöllő (HORVÁTH 2007: 134), 1722: Gyula (IMPLOM 1962: 106, vö. TESZ. 2: 905, IMPLOM 1971: 351), 1750: [Hajdú]Szoboszló (NAGY 1997: 32, 34), 1754: [Kiskun]Halas (NAGY SZEDER 1936: 279).

¹¹ EgriSzj.II.: *Dictionarium Novum in Sede Dominali Episcopali Agriae Die 29 Novemb[ris] conscriptu[m] a latronib[us] interceptis, adhuc in latrocinio Suo existentib[us] excogitatu[m]* ’Új szótár, amelyet az egri érseki székhelyen november 29-én írtak össze, [és] amelyet elfogott rablók észeltek ki, akik eddig rablóbandájukban éltek’ (KIS 2020a: 278, vö. HEINLEIN 1908: 268).

¹² Az EgriSzj.I-1. borítóján a következő leírás látható: *Lingva idiotica furum Complurium in una societate et ingenti banda constitutor[um] per Captivum Ep[iscop]alem Joannem Kovács asylantem elicita. 28. 9br[is] 775.* ’Egy társaságba és hatalmas bandába szerveződött jó néhány tolvaj közönséges nyelve, melyet Kovács János püspöki menedéket kérő fogoly árult el. 1775. november 28-án’ (KIS 2020a: 277; vö. SCHRAM 1962: 107).

¹³ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/7. iratcsomó, 7. oldal, MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó, 3. oldal.

remüködése” által, per Joannem Kovács & Stephanum Veszpremi alias Somody készült.

5. A III. Egri szójegyzék szövege betűhű átírásban a következő:

[152]

Vocabula solis conjuratis furibus vulgo zshivány
dictis cognita, ac per Joannem Kovács & Stephanum
Veszpremi alias Somody captivos Eppatus¹⁴ Agriensis
coram ita¹⁵ Sede Dnāli¹⁶ ejusdem Eppatus¹⁷ aō¹⁸ 1775. die
29^a 9=bris¹⁹ Agriae celebrata recensita.²⁰

Zshivány szavak:

[1]²¹ Fejes = tiszt, úr. — [2] Kutya = hajdú. — [3] Rikkancs = kácsa —
[4] Sógor = német. — [5] Tisztartó = második személy fő zshivá-
nyok közt. — [6] Ördög = lakat. — [7] Fázik = fél. — [8] Lobo=
gó = keszkenyő. — [9] Topánka = bor, pálinka. — [10] Megtopán-
kosodott = megrészezedett. — [11] Füstölő = pipa. — [12] Szuszt
hordó²² = kondás. — [13] Zagyi²³ = arany. — [14] Nagy víz = sokaság
a vásárban. — [15] Kis víz = kevés ember a vásárban. —
[16] Zshivány = tolvaj. — [17] Perge = kocsi. — [18] Leves = pénz, ezüst.
[19] Komnyik = orgazda. — [20] Rút ember = hóhér, mester.²⁴ —
[21] Kanafuria²⁵ = akasztófa. — [22] Megruhizták = megverték,

¹⁴ = *Episcopatus*

¹⁵ = *inclita*

¹⁶ = *Dominali*

¹⁷ = *Episcopatus*

¹⁸ = *anno*

¹⁹ = *Novembris*

²⁰ Szavak, amelyeket egyedül az összeesküdött tolvajok, közönségesen zshiványok ismernek, és [amelyeket] Kovács Jánostól és Veszprémi, másképpen Somody Istvántól, az Egri Püspökség foglyaitól ugyanazon Püspökség 1775. november 29-én tartott tekintetes Úriszékének színe előtt jegyeztek fel. (A latin szöveg magyarra fordítását M. NAGY ILONÁNAK köszönöm.)

²¹ A szögletes zárójelben álló számok az egyenlőségjelek által azonosítható szótári egységeket jelölik, amelyek a SZILÁDY-féle másolat eredetijében feltételezhetőleg önálló sorokban álltak.

²² Az EgriSzj. többi négy példányában: *Sus hordó* vagy *Sushordó*.

²³ ᵛ: *Gagyi*. — Mivel a EgriSzj.III. ezen példánya másolat, nem tudhatjuk, hogy a hiba a EgriSzj.III. 1775-ös eredetijének lejegyzésekor keletkezett-e, vagy a másoló SZILÁDY KÁROLY tévesztett.

²⁴ Ez a szótári egység így értelmezendő: *Rút ember, mester = hóhér*. (Lásd a 132–133. oldalon írottakat.)

²⁵ Talán másolási hiba a *Kanaforia* helyett. A többi szójegyzékben kivétel nélkül *o*-val, *ó*-val fordul elő ez a szó. — Mivel a EgriSzj.III. ezen példánya másolat, nem tudhatjuk, hogy a hiba (amennyiben valóban hiba) a EgriSzj.III. 1775-ös eredetijének lejegyzésekor keletkezett-e, vagy a másoló SZILÁDY KÁROLY tévesztett.

csapták. — [23] Ruhi = csapás. — [24] Pucziha = ruha. — [25] Jordán = zsidó. — [26] Czafka = kurva. — [27] Balik = az ura. — [28] Kozákolni = vásárban az embereket öfzveszorítani. — [29] Nyalavi = az új zsványok között legjobb zsvány. — [30] Szuszogó = disznó. — [31] Kuksi = vásár. — [32] Czoff = forint. — [33] Vágván = bicsak. — [34] Csoltovay²⁶ = fizess — [35] Csaogó = kutya. — [36] Honterozz = tagadd. — [37] Ne haduvaj = ne kiáltsd ki. — [38] Parás = pénz zsebben erszény²⁷

[153]

[39] Kigyó a derekán = gyüsző pénzzel. — [40] Paribo = mente. — [41] Gyertyáz = vigyáz. — [42] Feltévő = kalap. — [43] Felrántó = csizma. — [44] Lábra való = nadrág. — [45] Rajzolni = lopni. — [46] Kapkodás = szúrdolmány, kankó. — [47] Pozdorja = gatyá, gyolcs vászon. — [48] Csengető = zsebben való óra. — [49] Postérom = tömlöcz. — [50] Kasznya = szoknya. — [51] Füle = ló. — [52] Buga = ökör, tehén. — [53] Leternyeg = kópönyeg. — [54] Szörös = bunda. — [55] Koporsó = láda. — [56] Szlepicska = katona. — [57] Olvasó = bilincs. — [58] Piarista = pulyka. — [59] Banya = lúd. — [60] Kaparó = tyúk. — [61] Delivator = bicskás, tolvaj. — [62] Kajzer = zsványok kis birája. — [63] Kút = zseb. — [64] Kutazni = zsebből lopni. — [65] Nyalavi nyelv = ezen zsvány nyelv. — [66] Mindennapi = kenyér. [67] Profiterium = vármegye kenyere. — [68] Pufra innya = hitelben innya. — [69] Singyula = kurva. — [70] Pledi = szaladj. — [71] Megkapatuválnak = megfognak. — [72] Sok gyertya ég utánad = sokan vigyáznak utánad. — [73] Sógor felrántó = stibli. — [74] Sogor lábra való = plundra. — [75] Sógor kapkodás = német kabát.

6. A EgriSzj.III. viszonyát a másik két egri szójegyzékhez megbízhatóan tisztázni nem lehet. Ennek legfőbb oka az, hogy a EgriSzj.III. nem az I. vagy a II. Egri szójegyzék közvetlen másolata, még ha nagy számban vannak is olyan hasonlóságok közöttük, amelyek a EgriSzj.III.-et összekapcsolják a másik két glosszáriummal. A legfontosabb kapcsolódási pont, hogy szókészletük közel azonos, azaz a három egri szójegyzék mindegyike — bár eltérő sorrendben — néhány lexéma meglététől vagy hiányától eltekintve ugyanazokat a kifejezéseket tartalmazza.

²⁶ *o: Czoltovajj.* Vö. BöszSzj.I. *Czoltovájj.* — Mivel a EgriSzj.III. ezen példánya másolat, nem tudhatjuk, hogy a hiba a EgriSzj.III. 1775-ös eredetijének lejegyzésekor keletkezett-e, vagy a másoló SZILÁDY KÁROLY tévesztett.

²⁷ *o: Parás = pénz zsebben erszény nélkül.* Vö. BöszSzj.I. *Parás – Pénz ZSeb[ben] Erszény nélkül.*

Feltételezésem szerint a három szójegyzék egy közös eredetű, de az ismétlődő kihallgatások során módosuló, bővülő és eltérő módon használt, akár több, részleges vagy teljes másolatban is létezett gyűjtemény alapján készült. A szójegyzékek keletkezési sorrendje több jel szerint megegyezik számozásuk sorrendjével, és annak is vannak nyomai, hogy a már elkészült szójegyzékeket (vagy még inkább azok közvetlen előzményeit, piszkozatait) szintén forgatták az utánuk következők összeállítása során.

6.1. A zsványnyelvet megismerni kívánó egri földesúri törvényszék egy vagy több képviselője először valószínűleg a vásári tolvajoktól hallott szavakat jegyezte fel, rákérdezett ezek jelentésére, majd módszeresen gyűjtve a „nyalavinylvi” kifejezéseket jegyzeteket készített. Ezek a jegyzetek akár több lapból, cédulából is állhattak; ez megmagyarázná, hogy a különböző szójegyzékekben ugyanazok a szavak miért következnek eltérő sorrendben, de ugyanakkor miért találunk megegyező sorrendet egyes több szóból álló (az I. és a II. Egri szójegyzékeket összehasonlítva 2–11 szótári egységre terjedő) blokkokon belül. A zsványiszavak gyűjtésében először és elsősorban a készségesen együttműködő Kovács János lehetett a hatóság segítségére, ő szolgáltathatta az Egri szójegyzékek szóanyagának legnagyobb részét. Bizonyára nem véletlen, hogy az EgriSzj.I. mindhárom példányában öt említik adatközlőként, aki a „hatalmas bandába szerveződött” tolvajok „közönséges nyelvét” elárulta (lásd a 12. lábjegyzetben).

A felgyűlt jegyzetkből, cédulákból először az I. Egri szójegyzékek első kéziratát (EgriSzj.I-1.) készítették el. Ezt a példányt piszkozatként is használták, és a lejegyzéssel egyidőben megejtett javítások után még legalább három alkalommal módosították. Az EgriSzj.I-1.-ről két másolat készült, az egyik a második javítás után (ez lett az Egerből a piarista levéltárba került EgriSzj.I-2.), majd az utolsó javítások után az EgriSzj.I-1.-et letisztázták, és így született meg az EgriSzj.I-3. (vö. KIS 2020a: 277–278). Az EgriSzj.I. első és harmadik példányát a Kovács János és Veszprémy István elleni per anyagához csatolták, ezek jelenleg is itt találhatóak az egri levéltárban. Az EgriSzj.I. mindhárom példánya 1775. november 28-i keltezésű.

6.2. Az EgriSzj.I.-hez készített jegyzeteket, azaz a Kovács Jánostól gyűjtött szavakat ellenőrzés és kiegészítés céljából legalább még egy másik vásári tolvajtól, gyaníthatóan Veszprémy Istvántól is kikérdezték. Ebből az így valamicskét bővített, módosított anyagból állították össze az egy nappal későbbre, 1775. november 29-re dátumozott II. Egri szójegyzéket.

A EgriSzj.II.-nek az EgriSzj.I.-hez képest megfigyelhető eltérései jelentős részben „szerkesztési” jellegűek, egyébként az EgriSzj.I. három példánya és a EgriSzj.II. között majdnem teljes egyezést találunk, pusztán a szavak sorrendje tér el, bár — mint már említettem — több terjedelmes blokkon belül még ez a

sorrend is azonos.²⁸ A EgriSzj.II. készítőjének kérdései láthatóan nem a zsvány-nyelvi szavakra („Hogy mondjátok egymás között azt, hogy lopni?”), hanem a már ismert zsványyszavak jelentésére irányultak („Mit jelent az, hogy *rajzolni*?”). Ez magyarázza a szavak lejegyzésében az EgriSzj.I.-hez képest fordított zsványyszó-értelmezés sorrendet, és egyes jelentésmegadások is erre utalnak: *Czafka – Feleségem*. (A birtokos személyragnak a szóba kerülését leginkább egy efféle kérdésre adott válaszként képzelhetjük el: „Mi az, hogy *cafka*? – Feleségem”). Ebből a kikérdezési módszerből következik, hogy a zsványyszavak jelentésének megadása az EgriSzj.I.-hez képest módosult, bővült, vagy éppen a kikérdezett zsványnyelvi szó mellé egy újabb szinonima került. A EgriSzj.II. és az EgriSzj.I. között jól látható nyelvjárási eltérések is vannak. Minden különbség ellenére azonban a EgriSzj.II.-ben mindössze 7 olyan szó tűnik fel, amely nem található meg az EgriSzj.I. kifejezései között,²⁹ az a 3 szó pedig, amelyik csak az EgriSzj.I.-ben fordul elő, olyan szavak származéka, amelyek mindkét szójegyzékben szerepelnek.³⁰ (A két szójegyzék különbségeiről bővebben, adatokkal lásd KIS 2020a: 279–280.)

6.3. A EgriSzj.II.-kel megegyezően 1775. november 29-i dátumozású EgriSzj.III.-et is valószínűleg ugyanabból a jegyzetanyagból állították össze, mint az előző két egri glosszáriumot, ezért a benne található zsványnyelvi szókészlet alig tér el az előzőkétől: az EgriSzj.I.-ben 2, a EgriSzj.II.-ben 3 olyan szó van, ami nem található meg a EgriSzj.III.-ben, míg fordítva a EgriSzj.III.-nek 10 kifejezése hiányzik az EgriSzj.I.-ből és 8 a EgriSzj.II.-ből. A EgriSzj.III. többletei a hiányokkal szembeállítva (10 : 2 és 8 : 3) azt mutatják, hogy ez a szójegyzék társaival szoros összefüggésben, de azoknál valamivel később készült. Az összes egri zsványnyelvi glosszárium közös eredetére mutat az a tény is, hogy a EgriSzj.III.-ben csak 6 olyan kifejezés van (*Ruhi, Kutazni, Sok gyertya ég utánad, Sógor felrántó, Sógor lábra való, Sógor kapkodás*),³¹ amelyek a korábbi egri szójegyzékek egyikében sincsenek meg.

²⁸ Az egyezést mutató 9 blokkban összesen 38 zsványyszó található. A blokkok többsége (5 darab) kétszavas, de van 1 háromszavas, valamint — ami jóval erősebb kapcsolódást bizonyít a két szójegyzék között — 2 hétszavas és 1 tizenegy szavas blokk is.

²⁹ EgriSzj.II. *Kis víz a' városban, Tisztartó – Szekeres Tolvaj a' lopot jószágot hordó, Suszogó, Handéroz, Kofa, Lakatos, Masodik Tiszt – Tisztartó*.

³⁰ EgriSzj.I. *Topánka > Topánkaskodni, Kut > Kutas, Nyalavi > Nyalavinnyelynek*.

³¹ Az is lényeges azonban, hogy e hat kifejezés mindegyike olyan zsványnyelvi szavak származéka, amelyek mindhárom egri szójegyzékben megtalálhatók, és nyilvánvalóan ezekről jutottak eszébe a EgriSzj.III. valamelyik adatközlőjének (EgriSzj.III. *Megruhizták*, EgriSzj.I. *Meg ruhiztak, Kut, Gyertyáz, Sógor, Főlrántó, Lábra való, Kapkodás*). A szójegyzék végén álló négy kifejezés (*Sok gyertya ég utánad, Sógor felrántó, Sógor lábra való, Sógor kapkodás*) bizonyára a EgriSzj.III. elkészülte után, utólag lett beírva, bár ez a szójegyzék másolat volta miatt nem állapítható meg teljes bizonyossággal, de mindenképpen valószínűsíthető. Efféle pótlások a EgriSzj.II. és az BöszSzj.I. végén is megfigyelhetők.

A EgriSzj.III.-nek az I. és a II. Egri szójegyzékkel való kapcsolatát vizsgálva azt láthatjuk, hogy a EgriSzj.III.-et mintha valamivel szorosabb szálak fűznék a EgriSzj.II.-hez (amit elkészülésük sorrendje miatt eleve feltételezhetünk is), bár a szavak csoportokba (blokkokba) rendeződését összehasonlítva az figyelhető meg, hogy a EgriSzj.III. kicsivel nagyobb hasonlóságot mutat az EgriSzj.I.-kel. Míg a EgriSzj.III.-ben 9 olyan 2-5 szóból álló blokk³² (és ezekben 31 szó) van, amelyekben belül a zsványnyelvi szavak ugyanabban sorrendben követik egymást, mint a EgriSzj.II. nekik megfelelő részében, addig a EgriSzj.III.-et az EgriSzj.I.-hez hasonlítva 10 azonos sorrendű, 2-6 szóból álló blokkot³³ (37 szót) találunk, melyekhez talán még 2 olyan blokkot is hozzászámolhatunk, amelyekben két-két szó egymás mellett, de fordított sorrendben áll. Ezek a különbségek nem tűnnek érdeminek még akkor sem, ha a két szónyi blokkokat véletlen egybeeséseknek minősítjük, és csak a 3-6 szavas blokkokat vesszük figyelembe (különös tekintettel arra, hogy 1 három szót és 3 öt szót tartalmazó blokk mindhárom szójegyzékben megtalálható). Nagyobb az eltérés viszont, ha nem a blokkokban felsorolt szavak számát nézzük (29 az EgriSzj.I.-hez és 27 a EgriSzj.II.-hez képest), hanem a terjedelmesebb, 5-6 szavas blokkok arányát, ami 5 : 3 az EgriSzj.I. javára. Ez utóbbi adat alapján gondolom úgy, hogy a szavak csoportjait tekintve a EgriSzj.III. egy kicsivel közelebb áll az EgriSzj.I.-hez.

Ezzel ellentétben — és ez talán fontosabb is a glosszáriumok összefüggései szempontjából — inkább a II. és a III. Egri szójegyzéket összekötő erősebb szálakra következtethetünk abból, hogy a EgriSzj.III.-ben a EgriSzj.II.-hez hasonlóan az argószavak állnak elől, és őket követi köznyelvi jelentésük, szemben az EgriSzj.I. szótári egységeiben alkalmazott megoldással, a (mint a javításokból látható, tudatosan választott) értelmezés–zsványzó sorrendű elrendezéssel.

Szintén a EgriSzj.II. és a EgriSzj.III. közelebbi viszonyát mutatják bizonyos szókészlet, szóhasználati egyezések. Olyan zsványzó például, amely csak az I. és a III. szójegyzékben fordul elő, mindössze 1 van (*Nyalavi nyelv*), ellenben a II. és a III. Egri szójegyzék 5 olyan lexémát is tartalmaz, amelyek az EgriSzj.I.-ből hiányoznak (*Tisztartó – második személy fő zsványok közt, Kis víz, Szuszogó, Honterozz, Rút ember*). Valamivel szorosabb kapcsolat látható talán a EgriSzj.II. és a EgriSzj.III. között akkor is, ha a szótári egységek kisebb eltéréseit vetjük össze, bár tény, hogy közel hasonló számban akadnak ezek között is olyanok, amelyek inkább az EgriSzj.I.-hez kapcsolják a EgriSzj.III.-et³⁴ igazol-

³² Ebből a 9 blokkból kétszavas 2, háromszavas 4, ötszavas 3.

³³ A 10 blokkból kétszavas 4, háromszavas 1, ötszavas 4, hatszavas 1.

³⁴ Az EgriSzj.I.-ben találhatókkal az alábbi kifejezések mutatnak egyezést: EgriSzj.I. *Singyulya* : EgriSzj.III. *Singyula* (vö. EgriSzj.II. *Szingyula*); EgriSzj.I. *Kigyó van a' derekán* : EgriSzj.III. *Kigyó a derekán* (EgriSzj.II.: *Kigyó*); EgriSzj.I. *Ne haduvállj* : EgriSzj.III. *Ne haduvaj* (EgriSzj.II. *Ki hajdovállja*).

va a három szójegyzék összeszővődését. A zsványnyelvi szavak alakváltozatait és a zsványszavak értelmezéseit összehasonlítva nem igazán találunk számottevő különbséget.³⁵ Talán a EgriSzej.II. felé billentik azonban a mérleg nyelvét az egyes szójegyzékek lejegyzőinek nyelvjárási háttérű eltérései, ugyanis egyetlen olyan dialektális különbséget sem találtam, amelyik a EgriSzej.II.-et nem, csak az I. és a III. Egri szójegyzéket jellemzi, ellenben olyan, ami csak a EgriSzej.II.-ben és a EgriSzej.III.-ben fordul elő, több is kerül: EgriSzej.II. *Pufra Innya* : EgriSzej.III. *Pufra innya* (EgriSzej.I. *Pufra inni*); EgriSzej.II. *Komnyik* : EgriSzej.III. *Komnyik* (EgriSzej.I. *Komnik*); EgriSzej.II. *Vágván* : EgriSzej.III. *Vágván* (EgriSzej.I. *Vagvány*);³⁶ EgriSzej.II. *Czafka* EgriSzej.III. *Czafka* (EgriSzej.I. *Czofkának*); EgriSzej.II. *Fel tevő* : EgriSzej.III. *Feltévő* (EgriSzej.I. *Fóltévő*);³⁷ EgriSzej.II. *Fizes* : EgriSzej.III. *fizess* (EgriSzej.I. *Fűzess*).

7. Régóta felmerülő kérdése a tolvajnyelvvél foglalkozó nyelvészeti szakirodalomnak a különböző településeken fellelt zsványnyelvi szójegyzékek kapcsolata, egymáshoz való viszonya. TÖRÖK GÁBOR például annak a véleményének adott hangot egy a legrégebb zsványnyelvi szójegyzékünket is tartalmazó iratcsomóban talált dokumentum alapján, hogy esetleg a MiskSzej. szolgált a Böszörményi szójegyzék alapjául (TÖRÖK 1957: 273–274). Ezt az ötletet az BöszSzej.I. 1970-es előkerülése megcáfolta (lásd KIS 2020b: 202, 31. lábjegyzet), miként tévesnek bizonyult az BöszSzej.I.-et megtaláló és publikáló NAGY SÁNDOR ötlete is, aki a Miskolcon elfogott és elítélt vásári tolvajok Böszörménybe meg-

³⁵ Az EgriSzej.I.-ben találhatókkal az alábbi kifejezések mutatnak egyezést: EgriSzej.I. *Csengető* : EgriSzej.III. *Csengető* (EgriSzej.II. *Csengetű*); EgriSzej.I. *Delivator* : EgriSzej.III. *Delivator* (EgriSzej.II. *Dictator*); EgriSzej.I. *Plédi* : EgriSzej.III. *Pledi* (EgriSzej.II. *Pléde*).

A EgriSzej.II.-kel mutatnak hasonlóságot: EgriSzej.II. *Czoff* : EgriSzej.III. *Czoff* (EgriSzej.I. *Czoll*, az *ll* valószínűleg másolási hiba az *ff* helyett); EgriSzej.II. *Czahogó* : EgriSzej.III. *Czahogó* (EgriSzej.I. *Csacsogó*); EgriSzej.II. *Poslerum* (az *l* valószínűleg másolási hiba a *t* helyett) : EgriSzej.III. *Postérom* (EgriSzej.I. *Poszterium*).

Az EgriSzej.I.-beliekkel egyező jelentésmegadások: EgriSzej.I. *Viz – Sok ember a' vásárban* : EgriSzej.III. *Nagy víz – sokaság a vásárban* (EgriSzej.II. *Nagy víz a' városban – Sok ember a' városban*); EgriSzej.I. *Bor, Palinka – Topánka* : EgriSzej.III. *Topánka – bor, palinka* (EgriSzej.II. *Topánka – Ital, bor, Pálinka*); EgriSzej.I. *Órá Zsebben való – Csengető* : EgriSzej.III. *Csengető – zsebben való óra* (EgriSzej.II. *Csengetű – Óra*); EgriSzej.I. *Kis Bíró – Kajzer* : EgriSzej.III. *Kajzer – zsványok kis bírúja* (EgriSzej.II. *Harmadik Tiszt – Kajzenar*); EgriSzej.I. *Ing, gatyá, gyólts – Pozdorja* : EgriSzej.III. *Pozdorja – gatyá, gyolcs vászon* (EgriSzej.II. *Pozdorja – Ing Gatyá*).

A EgriSzej.II.-kel mutatnak hasonlóságot az alábbi értelmezések: EgriSzej.II. *Masodik Tiszt – Tisztartó* : EgriSzej.III. *Tisztartó – második személy fő zsványok közt*; EgriSzej.II. *Perge – Kocsi* : EgriSzej.III. *Perge – kocsi* (EgriSzej.I. *Szekér – Perge*); EgriSzej.II. *Buga – Ókór tehény* : EgriSzej.III. *Buga – ókór, tehén* (EgriSzej.I. *Ókór – Buga*); EgriSzej.II. *Parás – Találtam Pinzt erszény nélkül Zsebben* : EgriSzej.III. *Parás – pénz zsebben erszény [nélkül]* (EgriSzej.I. *Találni pénzt erszény nélkül: Parást találtam*).

³⁶ De vö. EgriSzej.I. *Jordány* : EgriSzej.II. *Jordány* (EgriSzej.III. *Jordán*), EgriSzej.II. *tehény* : EgriSzej.III. *tehén*.

³⁷ De vö. EgriSzej.I. *Főlr rantó* : EgriSzej.II. *Főlr rántó* (EgriSzej.III. *Felrántó*).

küldött vallomásaiban olvasható zsványnyelvi kifejezések megmagyarázásának szándékában látta a „Zsvány Szók” összeállításának indokait (NAGY 1970: 34; cáfolatát lásd KIS 2002b: 200–203). Mindezeketől a sikertelen próbálkozásoktól függetlenül a MiskSzj. → BöszSzj. kapcsolat lehetőségét nem szabad elvetnünk, ugyanis néhány BöszSzj.I.[®]-ben látható javítás a MiskSzj.-ből jobban megmagyarázható, mint a EgriSzj.III.-ből (ezeket lásd a 143. oldalon).

BÁRCZI GÉZA a Hajdúsági szójegyzék (= a Jablonczay Petes János hajdúkerületi főjegyző által jegyzett BöszSzj.II-2. BÁRCZI által ismert másolatai) és az Egri szójegyzék (= EgriSzj.II.) ismeretében előbb arról nyilatkozott, hogy „E 71 szót tartalmazó szójegyzék [ti. az EgriSzj.II.] az előbbivel [ti. a BöszSzj.II-2.-kel] oly sok rokonságot mutat, hogy bár az eredeti feljegyzés szerint egri gyűjtés, valószínűleg az előbbi ismeretével készült” (BÁRCZI 1932: 10). Ebbéli meggyőződését egy másik tanulmányában módosította azt mondván „E két forrás igen sok rokonvonást tüntet föl: a szavak nagy része egyezik, bár vannak eltérések is, sorrendjük azonban teljesen különböző, úgyhogy valószínűleg az egri a hajdúságitól teljesen függetlenül készült és valóban »a latronibus interceptis« íratott össze Egerben” (BÁRCZI 1942: 74, ugyanígy 1950: 276), azonban pár évvel később visszatért korábbi álláspontjához: „Az ún. »Egri szójegyzék«, melyet HEINLEIN ISTVÁN közölt (MNY. IV, 268), bár kétségtelenül önálló munka, úgy látszik, nem e Jablonczai-féle szójegyzék ismerete nélkül készült” (BÁRCZI 1956: 228).

A MiskSzj. irányába mutató adatoknál valóban sokkal nyomósabb érvek szólnak — mint ezt a 127–128. oldalon már említettem — az EgriSzj.-et a BöszSzj.-kel összefűző szálak mellett, de nem úgy, ahogy ezt BÁRCZI leírja (vö. KIS 2020a: 280, 2020b: 201). Már a EgriSzj.III. megtalálása előtt is gyanítható volt terjedelme és szókészlete alapján, hogy az EgriSzj. valamelyik változata szolgálhatott mintául a böszörményi szójegyzéknek, azonban egészen mostanáig úgy gondoltam, hogy az BöszSzj.I.-et a Hajdúkerület székhelyén állították össze, amire az is sarkallhatta akár Jablonczay Petes Jánost, akár egy ismeretlen munkatársát, hogy a Miskolcra és Egerből megküldött iratokban rendre találkozhattak a zsványnyelvet firtató kérdésekkel. (Részletesebben lásd KIS 2020b: 201.) Ezt a feltételezésemet a EgriSzj.III. előkerülése majdnem teljes egészében megcáfolta. Az ugyan igaz, hogy az EgriSzj. egy korábban nem ismert (az I. vagy a II. Egri szójegyzékkel nem azonos) változata volt az I. Böszörményi szójegyzék alapja, azonban a most előkerült glosszárium, a III. Egri szójegyzék nem követésre ösztönző mintája, hanem közvetlen előzménye volt a Böszörményben fellelhető szójegyzéknek, azaz az BöszSzj.I. nem önálló gyűjtemény, hanem a III. Egri szójegyzék meglehetősen pontos másolata.

7.1. A másolatiság tényét mutatja, hogy az I. Böszörményi szójegyzék alapváltozatának (BöszSzj.I.[®]) 76 sora ugyanabban a sorrendben ugyanazt a 76 le-

xémát tartalmazza, mint a EgriSzj.III. (A EgriSzj.III.-beli *mester* ’hóhér’ szóról lásd a 132–133. oldalon írottakat.) A zsványnyelvi szavak megegyező számán és sorrendjén kívül a EgriSzj.III. → BöszSzj.I. irányú másolást támasztják alá a mind a két szójegyzékben megtalálható, azonos módon hibás, vagy legalábbis szokatlan szóalakok is (amiket aztán az BöszSzj.I. készítői ki is javítottak). Az egyik ilyen szó a EgriSzj.III.-beli *Megkapatuválnak* ’megfognak’, amelyben a *p* utáni *a* teljesen egyedi hibának tűnik (a MiskSzj.-ben *Kaptuválni*, az EgriSzj.I–II.-ben *Meg kaptoválnak* áll), ezért az BöszSzj.I.[©]-ben először leírt (majd vélhetőleg még a másolás során a fölösleges *a*-t áthúzva *Meg kaptuvalnak*-ra javított) *Meg kapatuválnak*-ot nehéz pusztá véletlennek tekinteni. Úgyszintén javítást találunk a ’tömlőc’ jelentésű BöszSzj.I.[©] *Poszterom* szóban is (→ BöszSzj.I.[©] *Poszteriom*, vö. MiskSzj. *Posteriom*, EgriSzj.I. *Poszterium*), melynek a módosítás előtti változata minden bizonnyal szintén a EgriSzj.III. *Postérom* szaváról (vö. EgriSzj.II. *Poslerum*) lett másolva.

7.2. A EgriSzj.III.-ből az BöszSzj.I.[©]-be átmásolt szavak között kisebb-nagyobb eltérések is találhatók. Ezek egy részét másolási hibával magyarázhatjuk: EgriSzj.III. *Leternyeg* : BöszSzj.I.[©] *Letergeng*; EgriSzj.III. *Szlepicska* : BöszSzj.I.[©] *Szlepriska*; EgriSzj.III. *Singyula* : BöszSzj.I.[©] *Szingula*), de akad köztük tájnyelvi különbségen alapuló kiejtésváltozat is (EgriSzj.III. *Lobogó* – *keszkenyő* : BöszSzj.I.[©] *Lobogo* – *Keszkenő*). Ez utóbbi csoportba tartoznak az *i*-zést (ami az *i*-ző nyelvjárású Hajdúságban bizonyára már ekkor is stigmatizáltak számított) „kijavítani” szándékozók alakok is: EgriSzj.III. *Czoff* – *forint* : BöszSzj.I.[©] *Czoff* – *Forént*; EgriSzj.III. *Balik* : BöszSzj.I.[©] *Balék*. Még a EgriSzj.III. *Fázik* – *fél* : BöszSzj.I.[©] *Fazék* – *Fély* szavakbeli *i* : *é* különbségét is hajlamos vagyok az *i*-zés elkerülésének szándékával magyarázni hozzátéve, hogy ez esetben valószínűleg azzal is számolnunk kell, hogy a másolt szövegbeli *fázik* szó *á*-járól hiányozhatott az ékezet — nem ritka ez az általam látott 18. századi iratokban —, ebből a *fazik* alakból pedig az Alföldön ma is használt *fazik* ’főzőedény, fazék’ főnévre asszociálva születhetett meg a „szebbnek”, köznyelvibbnek gondolt *fazék* alak.

A *fázik/fazék* szó jelentésmegadásában látható különbség (EgriSzj.III. *fél* : BöszSzj.I.[©] *Fély* [tkp. *Félj!*]) oka szintén lehet másolási hiba, de felvetődhet akár a *fazék* szó *-ék* végződésének asszociációs hatása is, ugyanis az *-ék* szóvég azonos hangzású az ikes ragozás egyes szám harmadik személyű felszólító módú alakjainak toldalékával, és ez talán szerepet játszott abban, hogy a kijelentő módú *Fél* helyett felszólító módú *Fély*-t írt a lejegyző. A felszólító mód használatához hozzájárulhatott, hogy a szójegyzékben több ige is (vö. *Gyertyázz*, *Honterozd*, *Nehaduvaj*) felszólító mód egyes szám második személyben szerepel, ráadásul a EgriSzj.III.-ben ezek közül az igék közül az egyik kijelentő módban állt, és vélhetőleg az BöszSzj.I. lejegyzője cserélte felszólító módúra:

EgriSzj.III. *Gyertyáz – vigyáz* : BöszSzj.I.® *Gyertyázz – Vigyázz* (vö. még EgriSzj.III. *Honterozz – tagadd* : BöszSzj.I.® *Honterozd – Tagadd*). Azt, hogy a *Fázék* szó írásakor a *fázzék* 'fázzon' igealak hatására használt volna a lejegyző fel-szólító módot, kevésbé tartom valószínűnek, mert akkor nem a második (*fély*), hanem a harmadik személyű alakot (*féllyen*) használta volna.

A EgriSzj.III. és az BöszSzj.I.® eltéréseinek sorában megemlíthetjük azokat a szavakat is, amelyeket a saját (nem zsványnyelvi) anyanyelvű változatából ismerős, „helyesebbnek” gondolt, számára természetesebb formára módosított a másoló. Nyilvánvalóan a *ruha* szó hatására lett a EgriSzj.III. *Megrüházták* szavából *Meg ruházták* az BöszSzj.I.®-ben.³⁸ A EgriSzj.III. *Pucziha* : BöszSzj.I.® *Puczika* esetében (bár természetesen a hasonló alakú *h* és *k* betűk felcserélését is feltételezhetjük) arra is gondolhatunk, hogy kicsinyítő képzőt véltek felismerni a zsványzó végződésében.

További zsványnyelvi kifejezések kicserélése mögött is gyaníthatnánk a lejegyző abbéli szándékát, hogy a szavakat „értelmesebbé, helyesebbé” kívánta tenni, de a következő esetekben valószínűleg mégsem erről van szó, hanem arról, hogy a Böszörményben fogva tartott zsványoktól kikérdezve az Egerből megküldött gyűjteményt, ők az abban írottaktól eltérő választ adtak: EgriSzj.III. *Rikkancs* : BöszSzj.I.® *Rikkantó*; EgriSzj.III. *Csahogó* : BöszSzj.I.® *Csácsogó*; EgriSzj.III. *Csengető* : BöszSzj.I.® *Csengettyü*; EgriSzj.III. *Szuszt hordó – kondás* (vö. EgriSzj.I. *Kondás – Sus hordó*) : BöszSzj.I.® *Szűr hordó – Kondás*, továbbá EgriSzj.III. *Perge* : BöszSzj.I.® *Perge* → BöszSzj.I.® *Pergő*, EgriSzj.III. *Leternyeg* : BöszSzj.I.® *Letergeng* → BöszSzj.I.® *Lebernyeg*.

Hogy a Hajdúkerület tomlócében őrzött zsványok játszottak-e bármilyen szerepet ezekben a módosításokban, korabeli iratokból származó adatokkal bizonyítani sajnos nem tudjuk, egyedül arról van tudomásunk, hogy a fővádlott Czagány Andrással megismertettek egy szójegyzéket, és ő 1776. június 5-én tett nyilatkozatában mintegy jóváhagyólag megerősítette az ebben felsorolt szavak hitelességét: „a’ magyar Zsványokat, a’ nyelveken lehet meg esmérni, a pedig a’ nyelvek, a melly itt előttem el olvastatt”.³⁹ Azt, hogy a böszörményi vásári tolvajok szolgáltak-e új szavakkal, vallomásuk alapján változtattak-e az Egerből érkezett adatokon, csak azokból a pótlásokból sejtethetjük, amelyek az BöszSzj.I. első és második javítása során kerültek bele a glosszáriumba,⁴⁰ és amelyek egyébként semmilyen másik zsványnyelvi szójegyzékben nem fordulnak elő.

³⁸ Azt sem lehet azonban kizárni, hogy az BöszSzj.I.® *Meg ruházták* szava már az Egerből érkezett szójegyzékben is *á*-val volt írva, vö. EgriSzj.I. *Meg ruháztak*, EgriSzj.II. *Meg ruháztak*.

³⁹ MNL HBML IV. A. 1018/d., 2. csomó.

⁴⁰ Az első javítás alkalmával, utólag kerülhetett az BöszSzj.I.® végére a *Dánkürti – Ravasz ember*, majd a második javításkor (BöszSzj.I.®) a *Peterfia – Szűr ujsa* kifejezés. Ugyanekkor szúrta be a javító a szójegyzék *Kaparó* 'Tyúk' szava mellé a *Vakarcs* és törölt szinonimáik helyére a *Gyapjas* 'Bunda' és a *Fel húzó* 'Nadrág' szavakat. Esetleg szintén a zsványok közléséből és

Mindenesetre a módosítások nagy része nem annyira a fogva tartott tolvajoktól, hanem inkább egy másik szójegyzékből származónak tűnik. Ezek között az utólagos kiigazítások között találunk a EgriSzj.III.-re mutató javításokat (BöszSzj.I.[⊗] *Meg ruházták* → BöszSzj.I.[⊗] *Meg ruhízták*, vö. EgriSzj.III. *Megruhízták*; BöszSzj.I.[⊗] *Puczika* → BöszSzj.I.[⊗] *Puczíha*, vö. EgriSzj.I–III. *Puczíha*), két-három javítás mintája viszont a MiskSzj.-ből ismerős: BöszSzj.I.[⊗] *Lábra való – Nadrág* → BöszSzj.I.[⊗] *Fel húzó – Nadrág*, vö. MiskSzj. *fel húzó – Nadrág*; BöszSzj.I.[⊗] *Plede – Szalagy* → BöszSzj.I.[⊗] *Plédez – Szalagy*, vö. MiskSzj. *Pledezz – Szalagy*; esetleg még: BöszSzj.I.[⊗] *Poszterom – Tömlöcz* → BöszSzj.I.[⊗] *Poszteriom – Tömlöcz*, vö. MiskSzj. *Posteriom – Tömlöcz*, EgriSzj.I. *Tömlöcz – Poszterium*. A MiskSzj.-kel egyezést mutató javításokat magyarázhatjuk azzal is, hogy a Miskolcon 1775. május 9-én halálra ítélt vásári tolvajok (akiktől a MiskSzj. adatai származhatnak) és a Böszörményben fogva tartott zsványok mind ugyanabba a Debrecen környéki bandába tartozván használtak olyan közös tolvajnyelvi szavakat, amelyek mind Miskolcon, mind Böszörményben előkerültek a vallatások során, ellenben a zsványságot Péterváradon tanult és az ott lakó fővezér bandájához tartozó egri adatközlő, Kovács János nem ismert. Jobbhíján gondolhatunk még arra is, hogy a Hajdúkerület törvényszéke az egri szójegyzék⁴¹ mellett rendelkezett egy miskolci szógyűjteménnyel is. Ami pedig a legkevésbé valószínű — ennek semmilyen nyomát sem találtam eddig, de teljességgel elvetni talán mégsem lehet —, hogy a Borsod vármegyei törvényszék által összeállított gyűjteményt elküldték Miskolcra Egerbe, ahol született egy ennek alapján módosított, a jelenleg ismertektől néhány pontján eltérő szójegyzék is, ami a EgriSzj.III. után szintén eljutott Böszörménybe, ahol az BöszSzj.I. utólagos javításait ennek alapján végezték el. Ami viszont egészen elképzelhetetlen, az az, hogy az BöszSzj.I.-nek a EgriSzj.III.-től eltérő szavai véletlenül esnek egybe a MiskSzj.-ben találhatóikkal.

8. Az eddigieket összegezve elmondható, hogy a III. Egri szójegyzék előkerülésének köszönhetően a megmaradt kisebb-nagyobb bizonytalanságokkal együtt is már sokkal tisztábban látjuk 18. századi zsványnyelvi szójegyzékeink egymás közötti kapcsolatait, és immáron valóban alapos ismeretek birtokában folytathatjuk a magyar szleng legkorábbi nyelvemlékeinek vizsgálatát. A legfőbb változás e szójegyzékekkel kapcsolatos eddigi tudásunkban az, hogy a EgriSzj.III. fellelése és ezáltal az BöszSzj.I. másolat voltának kiderülése miatt (ami

nem másolási hibából származik a *topánka* 'bor, pálinka, szeszecsal' szóból képzett EgriSzj.III. *Megtopánkósodott* : BöszSzj.I.[⊗] *Meg topánkásodott* 'lerészegedett' eltérése is (vö. EgriSzj.I–I. *Topánkászkodni* 'részegedni').

⁴¹ Feltételezhetjük, hogy a EgriSzj.III. Böszörménybe megküldött példánya néhány ponton eltért a Kecskeméten található, ma ismert másolattól, hiszen az BöszSzj.I.-ben olyan szót is találunk, amelyik pl. a EgriSzj.II.-ben feljegyzett alakkal mutat egyezést: BöszSzj.I.[⊗] *Plede* : EgriSzj.II. *Pléde* (vö. EgriSzj.III.-ben *Pledi*).

a EgriSzj.III. szóanyagát látva vitathatatlan) ki kell jelentenünk, hogy az BöszSzj.I. — bár találunk benne néhány módosítást, kiegészítést — nem böszörményi gyűjtésen alapuló önálló glosszárium. Így az a paradox helyzet állt elő, hogy a EgriSzj.III. felbukkanása bizonyos értelemben nem növelte, hanem éppen csökkentette zsványnyelvi szójegyzékeink számát, hiszen Böszörményi szójegyzékek helyett a EgriSzj.III. Böszörményben lejegyzett másolatairól kellene inkább beszélnünk. Ennek ellenére nem tartom célszerűnek az I. Böszörményi szójegyzéket III-2. (vagy esetleg IV.) Egri szójegyzékre, a II. Böszörményi szójegyzék két példányát pedig III-3a. és III-3b. (netán V-1. és V-2.) Egri szójegyzékre átnevezni, ezért rájuk a továbbiakban is mint Böszörményi szójegyzékekre hivatkozom.

Rövidítések

BöszSzj. = Böszörményi szójegyzékek

BöszSzj.I. = I. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 205–208)

BöszSzj.II. = II. Böszörményi szójegyzékek

BöszSzj.II-1. = II-1. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 213–215)

BöszSzj.II-2. = II-2. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 218–220)

EgriSzj. = Egri szójegyzékek

EgriSzj.I. = I. Egri szójegyzékek

EgriSzj.I-1. = I-1. Egri szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020a: 282–285)

EgriSzj.I-2. = I-2. Egri szójegyzék (szövegkiadása: SCHRAM 1962)

EgriSzj.I-3. = I-3. Egri szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020a: 282–285)

EgriSzj.II. = II. Egri szójegyzék (szövegkiadása: HEINLEIN 1908)

EgriSzj.III. = III. Egri szójegyzék (szövegkiadása: lásd e tanulmány 134–135. oldalán)

MiskSzj. = Miskolci szójegyzék (szövegkiadása: TÖRÖK 1957)

⊙ = az adott szójegyzékpéldány alapváltozata (lejegyzése)

⊙–⊙ = 1–3. javítás, kiegészítés az adott szójegyzékpéldányon

BFL = Budapest Főváros Levéltára

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

MNL HBML = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 29. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- BÁRCZI GÉZA 1942. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. *Magyar Népnyelv* 4: 71–89.
- BÁRCZI GÉZA 1950. Egy régi adat a magyar tolvajnyelvre. *Magyar Nyelv* 46: 276–277.
- BÁRCZI GÉZA 1956. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 52: 228–230.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND szerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- HEINLEIN ISTVÁN 1908. Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. *Magyar Nyelv* 4: 268–269.
- HORVÁTH LAJOS 2007. A török kiűzésétől Bossányi Krisztina földesuraságáig (1686–1737). In: G. MERVA MÁRIA főszerk., *Gödöllő története 1. A kezdetektől 1867-ig*. Gödöllő. 131–160.
- IMPLOM JÓZSEF 1962. Szótörténeti adalékok. *Magyar Nyelv* 58: 103–107.
- IMPLOM JÓZSEF 1971. *Olvasókönyv Békés megye történetéhez 2. (1695–1848)*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4. Békéscsaba, A Békés megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya.
- IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR 1996. *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei 1. (1591–1711)*. Összeállította, a bevezetőt írta és a jegyzetekkel ellátta IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR. Forrásközlések 1. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- KIS TAMÁS 2011. *A magyar szleng kutatás bibliográfiája*. 2. javított, bővített kiadás. Szleng kutatás 7. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KIS TAMÁS 2020a. Két újabb 18. századi zsványnyelvi szójegyzék Egerből. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 24/1: 274–286.
- KIS TAMÁS 2020b. Böszörményi zsványnyelvi szójegyzékek. *Magyar Nyelvjárások* 58: 193–226.
- KÜRTI LÁSZLÓ 2006. Betyárok a Felső-Kiskunságban. In: BATHÓ EDIT–UJVÁRY ZOLTÁN szerk., *Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére*. Jászsági Könyvtár 6. Jászberény, Jász Múzeumért Alapítvány. 374–386.
- KÜRTI LÁSZLÓ 2019. *Lajosmizse. Falu, puszta, község, város*. 1. kötet. Lajosmizse, Mízetáp Mezőgazdasági Kft.
- LISZTES LÁSZLÓ 1990. Kecskemét első könyvtárosa. (Százhuszonöt éve született Szilády Károly). *Petőfi Népe* 45/235 (1990. október 6.): 5.
- NAGY SÁNDOR 1970. Zsvány nyelv a XVIII. században. *Múzeumi Kurír* 2. (1970. február): 34–36.
- NAGY SÁNDOR 1997. Kínvallatás a hajdúvárosok és a hajdúkerületi törvényszék előtt indított bűnügyekben. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 24: 25–56.

- NAGY SZEDER ISTVÁN 1936. *Kiskun-Halás város története oklevéltárral. 2. rész. A redemptio utáni kor 1745-től kezdve*. Kiskun-Halás, 1993.
- PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA–SZABÓ TAMÁS–SZÉKELYNÉ KÖRÖSI ILONA 1992. *Kecskeméti életrajzi lexikon*. Kecskeméti Füzetek 4. Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft.–Kecskemét Monográfia Szerkesztősége.
- SCHRAM FERENC 1962. Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 58: 107–109.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA gyűjtötte és szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár. 1–14*. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum Egyesület, 1975–2014.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TÖRÖK GÁBOR 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 273–274.
- ÚJVÁRY LAJOS 1962. Az Értelmező szótár szerkezete. In: ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., *A szó-tárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában*. Nyelvtudományi Értekezések 36. Budapest, Akadémiai Kiadó. 7–14.

Glossary III of Outlaw Language from Eger and Relations between 18th-century Hungarian Outlaw Language Glossaries

The paper presents Glossary III of Outlaw Language from Eger found in the Archives of Kecskemét. This glossary clearly reveals the relationship between 18th-century glossaries of Hungarian outlaw language. The most important conclusion affecting our previous knowledge of the topic is that Glossary III of Eger proves that Glossary I of Böszörmény was not an independent collection but a copy of Glossary III of Eger made in Böszörmény. This resulted in a paradox in which the finding of Glossary III of Eger did not increase but rather reduced the number of glossaries of Hungarian outlaw language.

Keywords: outlaw language, cant, market thieves, linguistic record, glossary, Eger, Böszörmény

Kis Tamás
ORCID: 0000-0002-9500-7525
Debreceni Egyetem
kis.tamas@arts.unideb.hu

A zsványok és a zsvány nyelv a büntetőperes iratokban

KIS TAMÁS

1. A magyar nyelvészetben több mint száz éve vissza-visszatérő érdeklődés kíséri a magyar zsvány nyelv 18. századi szójegyzékeit. A magyar tolvajnyelvnek ezekről a legkorábbi hiteles emlékeiről napjainkra már megnyugtató mennyiségű tudást sikerült felhalmozni (lásd pl. Kis 2021b). Ugyanakkor jóval kisebb figyelem övezi azokat az adatokat, amiket a szójegyzékeket tartalmazó közel 250 éves iratsomók rejtnek. Mostani írásomban ezekből az 1775–1782 között keletkezett forrásokból vett idézetek segítségével szeretném bemutatni, hogy mi mindent tudhatunk meg a szójegyzékek keresése során mintegy „melléktermékként” átnézett levéltári iratokból¹ a 18. század utolsó harmadának vásári tolvajairól (vagy ahogy magukat nevezték: a *zsvány*-okról) és nyelvükről, saját elnevezésükkel a *nyalavinyelv*-ről.

2. A Miskolcon, Egerben és Bősörményben 1775 táján keletkezett, majd 1782-ben a helytartótanács egy körlevelének köszönhetően országosan ismertté vált zsványnyelvi szójegyzékek (Kis 2020a, 2020b, 2021b) kivétel nélkül (vö. Kis 2020a: 278) törvényszéki büntető eljárások során, lopás miatt elfogott, majd különféle súlyú ítéletekkel sújtott vásári tolvajok kikérdezésével keletkeztek. Annak oka, hogy közöttük — szemben más bűnözőkkel (ló- és marhatolvajokkal, pincefeltörőkkel, betörőkkel stb.) — kialakult egy általuk használt, rájuk jellemző tolvaj nyelv, az volt, hogy a vásári tolvajok a tisztességes társadalomtól többé-kevésbé elkülönülő, viszonylag összetartó, nagyobb csoportokba szerveződtek.

2.1. A vásári tolvajlás sikeres végrehajtásához legalább két, de akár három-négy személy együttműködésére volt szükség, ezért a zsványok már a vásárokbakba menet, de legkésőbb a vásárokbakban (zsványnyelven: a *kuksi*-kban) kisebb-nagyobb csoportokba álltak össze. Az 1775. évi egri Mihály napi vásárba induló Kovács János (később az Egri szójegyzékek legfőbb „adatközlője”) például a következő társaságról számolt be vallomásában: „Mentem Ketskémre a’ zöld

¹ Az itt közreadandó adatoknak egy részét „18. századi zsványnyelvi emlékeink kronológiája és lokalizációja két idén fellelt szójegyzék apropóján” című, 2020-ban rögzített online előadásomban már bemutattam (<https://videotorium.hu/hu/recordings/37508>), és idéztem belőlük a Bősörményi zsványnyelvi szójegyzékeket áttekintő írásomban is (Kis 2020b, elsősorban: 193–196).

vásárra Gyóni vendég fogadóig egyedül magam: Itt értem *Zsivány Tisz[ar]tot*, *Kajzer* Joskát, Laudánt Pistat az után Fől-Deáki vendég fogadób[an] utul értt Tizenhusz Palkó *Dorkájával*,² *Tisz[ar]tónak felesége*, *Kajzernek Szofkája* [’caf-kája’] *Kopasz* Ilus: *Kis Eva*, *Vásári Czérna*, *Fekete Susi*, *Lófejű Eörse*, *Bantsal Panni*, *Taknyas Éva*, *Zsivány Kurva Asz[sz]onyok*”.³ Egy-egy jelentősebb vásárban a zshiványok nagyobb számban is feltűnhettek, például egyik alkalommal az előbb említett Kovács Jánosnak Panni Dorka nevű szeretője azt mondta, hogy „lesznek most az vásáron Ketskeméten 20. 30. vagy több Zsivá[nyo]k is”.⁴ Hasonló számról beszélt Cséplő Sára is: „tudnék Debreczenben mutatni, Hétí vásároknak is eleget [ti. tolvajokat]. fő képpen Debreczeni Aszszonyokat csak fogdosná valaki, Utánnam húszat harminczatis személlyekben mind esmérem, de a neve nem jut eszembe”.⁵

Ezek a lopásra összeálló szövetségek jobbára kocsmákban vagy tömlöcökben létrejött ismeretségeken alapultak: „Mentem Panni Dorkával Kurvám[m]jal az Invalida Korcsmáb[an], hová jöttek Vörös Adám, Görög gyermek, Görbe Miska, Kassai Menyetske, Zsidó Asz[sz]ony, és ennek Czinkosa Bene Pista, Jáger Bittang Mátyás /:kik midnyájon egy időb[en] szabadultunk a’ város lyukábul:/ és azok is miny[ny]áján *Zsiványok* az után pedig Veszprémből jött *kuksi-bul* oda Veszprémi, vagy is Somogyi István”.⁶

2.2. A kocsmák, csárdák nemcsak mulató- és találkozóhelyei voltak a zshiványoknak, de gyakran a bandák egyféle központjaként és búvóhelyekként is működtek, ahol „lappangtatták”⁷ őket. Debrecen és Hajdúböszörmény között a zeleméri Mélyvölgyi csapszék például a Czagány-féle banda székhelye volt, amiről a kihallgatást vezető hatósági személy így beszélt a csapláros feleségének: „Az ti Csapszéketek Kurváknak és Tolvajok[na]k Barlangja”.⁸ A csapláro-

² Az idézetekben a zshiványnyelvi szavakat jelző dőlt betűs kiemelések tőlem, a későbbiekben látható aláhúzások és áthúzások az idézett eredetiből származnak.

³ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó. — Ennek az iratnak egy másolata megtalálható Budapest Főváros Levéltárában (jelzete: BFL IV. 1223. e., 13. doboz, 1552. iratcsomó). A két példány között pusztán apró különbségek vannak. Az iratból készült egy terjedelmes összefoglalás is, aminek másolatát a kecskeméti levéltárban őrzik (MNL BKML XV. 22., 1. kötet, 146–153. oldal, bővebben: Kis 2021b: 128–135). Itt és írásom további részeiben az eredetibbnek tekinthető egri példányra hivatkozom.

⁴ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁵ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 44r–44v oldal. — Ennek az iratcsomónak egy másolata megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (jelzete: MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.). A két példány között pusztán apró különbségek vannak. Itt és a továbbiakban az eredetibb hajdúböszörményi példányra hivatkozom.

⁶ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁷ „Nevezz még több Tolvajokat, kiket lappangtattál? — Nem lappangtattam egyet is soha.” (MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 34r oldal.)

⁸ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 64. doboz, Fasc. 8., № 79.

sok orgazdaként is kapcsolódtak a vásári tolvajok társaságához. A mélyvölgyi korcsmárosokról Czagány András így vallott: „Ezenn a’ Részenn Or Gazdáim voltak mind nékem, mind a’ több *Zsivány* Tolvajoknak, a’ Mély Völgyön elsőben Iszay nevezetű Csapláros, a ki most a’ Debreczeni T.[ekintetes] Pater Piaristák majorjában, a’ Zeleméri Pusztán lakik, ennek a *Zsiványok* mindenféle Portekákat hortak (...), de nem is tudnám elől számlálni, mennyit hordottak kezében a’ *Zsiványok*, mert egyszer hús *Zsivány* is vólt nála (...) egy szóval e’ legelső és leg nagyobb Or Gazdája vólt a’ *Zsiványoknak*; Második vólt az a’ Mély Völgyi Korcsomáros, Nagy András névű. a’ kit fel akasztottak, azzal a’ Feleségével, a’ ki tegnap itt a’ Törvényszék előtt velem vólt ennél nagyobb Or Gazda egy Sincs, ehez is mindent hordottak a’ *Siványok*”.⁹

Kovács János vallomásából egy másik kocsmárosról tudjuk meg, hogy orgazda (zsiványnyelven *komnyik*) volt: [a ládát] „azok föl hasogatták, és sákra [zsákra] osztván el vittük az *Komnyikhoz* Dudás Jóskához ki az Harczi vendég fogadó[an] Korcsmáros volt”.¹⁰

2.3. Az egy-egy vásárban együtt lopó tolvajcsoportok összetétele változhatott (például ha egy bevált, összeszokott társ letartóztatás, betegség, részegség vagy bármilyen egyéb ok miatt nem tudott részt venni a lopásban), és az sem lehetett ritka, hogy alkalmilag álljanak össze egy-egy bűncselekmény elkövetésére az összetalálkozó tolvajok, azonban ezek az újabb szövetségek is többnyire korábbi ismeretségeken alapultak, azaz a zsiványok között meglévő lazább vagy szorosabb kapcsolatok révén létrejött társas hálózatról, végeredményben (részben formálisan) szervezett bandákról is beszélhetünk.

Ezek a zsiványnyelv kialakulásának ideális terepet nyújtó, aránylag zárt, intenzív beszédkapcsolatot fenntartó, szociológiai értelemben is csoportnak tekinthető közösségek (vö. KIS 1997: 271) ugyan már nem a középkorból ismert, kötelező tagsággal és korlátozott jogi autonómiával rendelkező, pontos normakodifikációval szabályozott tolvajcéhek voltak (vö. KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 11–12), hanem inkább az archaikus tolvajtársadalmat felváltó modern alvilág, amely már nem önálló, a „rendes” társadalom alatti, melletti társadalomként működött, hanem egyfajta üzleti ágazatként, a piac elemeként alkalmazta a bűncselekményeket, és részben a piacon árulta azokat (SZILÁGYI 1989: 227), azonban így is közös értékrenddel, belső hierarchiával, szabályokkal rendelkező közösségek voltak, miként a Hajdúkerület törvényszéke 1782-ben a helytartónácshoz küldött felterjesztésében megállapítja róluk: tolvajok veszélyes társasága (perniciosa hæc Furum Societas),¹¹ vagy mint az I-1. Egri szójegyzék borító-

⁹ MNL HBML IV. A. 1018. d., 2. doboz. Vö. még „Ezen Reszegi Jánosnak az Attya öregeb-bik Reszegi András olyan *Zsiványoknak* fő orv Gazdája mind feleségestől együtt hogy itten körül belől ennél nagyobb nintsen” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 42r oldal).

¹⁰ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó.

¹¹ MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.

ján olvashatjuk: egy társaságba és hatalmas bandába szerveződött jó néhány tolvaj (furum Complurium in una societate et ingenti banda constitutor[um]).¹² Mindennek fényében természetes, hogy a kihallgatások során rendre előkerültek a vásári tolvajok bandáinak kiterjedését és szervezettségét firtató kérdések.

Úgy tűnik, a bandába szerveződés terén jelentős különbségek voltak a különböző vásáritolvaj-csoportok között. A Debrecen környéki zsványok¹³ inkább egy laza kapcsolódású hálózatot alkottak, amelyben voltak ugyan valamiféle bűnöző múltjukból eredő tekintéllyel bíró főkolomposok (az 1776-ban halálra ítélt Czagány András vagy az 1782-ben a törvényszék elé került Reszegi János), de formális, előre rögzített szabályokon, beavatáson, eskütételen alapuló szervezettségre utaló adatok nem maradtak fenn róluk. A vallomásokból és a bírák kérdéseiből inkább csak bűnelkövetésük földrajzi kiterjedtségére és a zsványok jelentős számára következtethetünk: „Mennyiből áll az a Reszegi Zsvány Companiája? (...) Tsak emlékezzél reá, a többekre is, mert azt mondják hogy az az ő Companiája Tokajtul ~~tar~~ fogva a Dunáig tart?”¹⁴ E tény, hogy egy-egy bandába meglehetősen sokan tartoztak, Czagány András is megerősítette, amikor így nyilatkozott a zsványok számáról: „Ha Böszörménytől fogva Nánásig csinálnának az Akasztó fát, még sem férne reá, ha mind fel aggatnák”.¹⁵

A hajdúsági vásári tolvajokkal szemben jóval szervezettebbnek tűnik a Kovács János 1775–1776-os vallomásaiból kirajzolódó, kisebb helyi bandákra tagolódo társaság.¹⁶ Kovács állítása szerint a zsványok lakóhelyük alapján szerveződtek, és e városokról „nevezik magokat Compagnisták[na]k, ugymint Győri, Komáromi, Fejervari Compagnia”.¹⁷ E kisebb vásáritolvaj-csoportok egy nagyobb bandához tartoztak, amelynek vezére és alvezérei, sőt szabályos tolvajiskolája is volt. Kovács János vallomása szerint „Az Leg föllebb való Zsványt (...) Lakatosnak nevezik (...) ritkán zsvánkodik maga hanem ő hozzá hordják a' zsvánáságot, s' minden lopott jószágok[na]k fele az övé; Péterváran állandóul lakik zsellérségben a' Magyarai uczáb[an] a' pirosi Kapunál: Tud Magyarul, Ráczul, Németül, Deákul. Eő petsétet tart, írást tud, a többi Zsványok[na]k is

¹² MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratesomó.

¹³ Ennek a bandának a perei 1775–1776-ban Miskolcon és Böszörményben, majd 1782-ben Böszörményben és Nagykállóban zajlottak, de készültek iratok Hajdúnánáson, Debrecenben, Balványban, Újfehértón, Tiszanagyfaluban és további helyeken is. Ezeknek a pereknek köszönhetően készült el a Miskolci szójegyzék és a Böszörményi szójegyzékek három példánya.

¹⁴ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 131r–131v oldal.

¹⁵ MNL HBML IV. A. 1018. d., 2. doboz.

¹⁶ Erről a bandáról az Egri szójegyzékek összeállításához vezető 1775–1776-ban zajlott per anyagában találunk információkat. A Péterváradon lakó bandavezérről az Egerben felvett vallomáson túl csak annyit tudunk, hogy Vécsey László jegyző tájékoztató levele (IAGNS F 1 Fasc. 4/B/1776) nyomán Lakatos Pétert elfogták, lopás miatt elítélték, majd három hónap börtön és ismeretlen számú botítás után elengedték (IAGNS F 1 IV/1776). Ennek az ügynek az iratai azonban ma már nem találhatóak meg Újvidék Város Történelmi Levéltárában.

¹⁷ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratesomó.

Passusokat ad, az ~~Király~~ Császár hajós Kormányossának írja magát lenni, ez mindenkor tizenkét tanítványokat tartt, és tanétt maga mellett, kiket vonyó, vagy is hajó huzó Legények[ne]k nevez Lakatosnak pedig hivattatik, mert annak előtte Lakatos Mester ember volt Sármelleyéken Fejér v[á]r[me]gyéb[en]: Ennek oskolájáb[an] Panni Dorkaval én is voltam Pétervárán valami két hétig. Az egész Tolvaj Compagnianak nevei Eő nála vannak föl írva Ez parantsol mind a' *Tiszt[art]ónak*, mind a' *Kajzernek*, ki után ezen kettőt nagyobbak[na]k tartunk többinél”.¹⁸

A Lakatos-féle banda tagjai saját törvényeikre esküt tettek: „Meg voltál e' esküttetve az *Zsiványságban*, ugy a' többi Társaid is hogy egy más ellen ne valyatok? — Igen is mind én, mind a' Többi Tarsok, *Zsiványok*, meg vannak arra hiteltetve, én is Eszéken esküttettem meg a' Feő Vezér által, ki mint fölleb mondom Lakatosnak nevezi magát Pétervárán lakik. — Ha valamellyitek rab-ság[an] többi Társaid ellen nem vall semmit, van e' valami *fizetése* jutalma annak, és kitűl? — Igen is van jutalma; Es az olyanokat a' *Tiszt[art]ó* szokta jutalmazni, s' pénzt adni nekik”.¹⁹

Ez az eskütétel azonban nem lehetett általános, valószínűleg csak Lakatos tanítványaira vonatkozott, mert például amikor a bíró a Czagány bandájához tartozó Varga Erzsóktól érdeklődött az iránt, hogy „Őszve szoktatok e' Tik esküdni?”, ezt a választ kapta: „Nem esküsünk”.²⁰ Ugyanerre mutat egyik másik tolvaj, Cséplő Sára válasza is a „Meg szoktáké a' *Zsiványokat* esketni avagy mitsoda Törvényt szoktak magok közt tartani?” kérdésre: „Nem tudom én eskütiké vagy sem, engem meg nem eskettek, sem semmi törvényt előmbe nem adtak, tsak most kezdettem én tanulni a Tolvaj-ságot és *Zsiványságot*”.²¹

2.4. Az egri és a miskolci–böszörményi perekből megismert bandák valószínűleg nem különültek el élesen egymástól, egyes tolvajok egymásnak ismerősei is lehetek, és vásárokon összetalálkozva közösen is lophattak. Az egri perben elítélt Veszprémy Pistáról például tudjuk, hogy Debrecenben keveredett a zsványok közé: „le mentünk Mel[tósá]gos Andrásy Gróff Jóságába Uj Várasra a Hortobágy mellé, és ottang a pusztan egész Öszelig miglen az Marha benem szorúlt dolgoztunk, Onnand valamely Ujvarasi Miska nevü Társommal, Kittis a múlt Tavaszon Miskólczon fel akasztottak, mentem Debreczenybe a Mel[tósá]gos G[ene]ralis Gilányi, és G[ene]ralis Vay László szabad korcsmajin tartotunk szállást, és már azon akorcsmákon vóltak több Társainkis, mert mind akétt korcsmáros Nagy Orgazdája az Tolvajoknak (...) vóltak meg azon udöben több Tolvaj Társainkis, de mivel én Csak akkor állottam közikbe, Neviket nem tu-

¹⁸ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. csomó.

¹⁹ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. csomó.

²⁰ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 64. doboz, Fasc. 8., № 70.

²¹ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 36v oldal.

dom”.²² Debrecen környéki kapcsolatai ellenére azonban Veszprémyt mégis inkább a Lakatos-féle banda tagja közé sorolhatjuk, ha igaz Kovács János vallomása, aki szerint „Hogy Veszprémi Pista ezen [ti. Lakatos vezette zsvány] társasság[an] van, vagyon már 7. Esztendeje”.²³

A zsványok közötti kapcsolatokat a bíróságok igyekeztek minél alaposabban feltárni, hogy ezáltal kideríthessék, kikkel együtt követték el az elfogott tolvajok a bűncselekményeket, ezért kíváncsiak voltak arra is, hogy „Mikor ezek a ’Sivány Tolvajok a’ Vásárokra járnak, hogy esmernek egymásra, kivált a’ kit még ez előtt nem láttak?”²⁴ Az efféle kérdésekre különböző válaszok születtek: „Csak meg esmeri azt mindenik ki hozzá való”,²⁵ „A Szemérül is meg ismérem, Ha’ Rea nezek”.²⁶ Arra is van adat, hogy a zsványnyelvet nevezték meg a vásári tolvajok azonosítására szolgáló jegyként: „egymást egymás nyelvérülmeg ismérjük, és oszve akadván mindgyárt megismérjük egymást”.²⁷ Akadt olyan tolvaj, aki a zsványnyelvet úgy említette ismertetőjegyként, hogy azt tagadta, hogy ő maga jártas lenne a használatában: „nem is ugy beszélnek eők mint mide nem Ertem a’ beszédgyeket, és Sokad magokkal szoktak jární”.²⁸ Hasonlóan vallott pár évvel később egy másik tolvaj is: „beszél is Rabló Pista vélek [ti. a harangodi csaplárossal és feleségével], de nem tudom mitsoda nyelven mert nem értettem. Innen gondolom hogy ezek igen jó *Zsvány* társai lehettek, Rabló Pistának, mivel hogy Szivessen láttak ingyen bennünket úgy tractaltak”.²⁹

Természetesen a másik zsvány felismerése, de még a közös lopások sem jelentették, hogy kedvelték is egymást. Veszprémy Pistát például erősen zavarta a vele közösen elfogott Kovács Jánosban, hogy az tolvajtudásával dicsekedett: „mingyárt meg ösmértük egy mást, de én mingyárt nem Szerettem, mert nagyon hanta vetette magát hogy Nincs Racz Országig olyan híres *Nyalavi*, azaz olyan híres nagy Tolvaj, mint eő”.³⁰ Nem véletlen, hogy többen is beszámoltak zsványok közötti veszekedésekről kocsmákban, tömlöcökben, bár az is előfordult, hogy valakit megvédtek a másiktól: „Tudom azt hogy midön Tedejen elébb vóltunk, és Reszegi Fejér Sárát, meg verte vólna (...) ő [ti. Csőreg] meg akkor azt mondotta. Hadj békét ennek a Leánynek nem tudod kivel beszélz mert ez a Pótsi

²² MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó.

²³ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó.

²⁴ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67r oldal.

²⁵ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67r oldal.

²⁶ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 70.

²⁷ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 70.

²⁸ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 70.

²⁹ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 43v oldal. — Harangod Szabolcsban, Nagykovács mellett található, így feltehetőleg nem egy idegen nyelv, hanem a zsványnyelv volt az említett érthetetlen nyelv.

³⁰ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó.

Bútsúba *el rajzolta* egy aszszonynak a Templomban 30 vagy 40 forintját, s kööltette a több *Zsványokkal*. Jó kis Leány ez tud *rajzolni*, az az lopni”.³¹

2.5. Mint a már eddig elősorolt nevekből is látható, a zsványok között szép számmal akadtak nők is, amint Veres András vallja: „a *Zsványok* közül eleget láttam, leg többet a Zeleméri Mélyvölgyi [csárdában] forgottak meg, de nem tudom a Neveket, Aszonyok, Leányok is mentek vélek.”³² Ezek a lányok, asszonyok többnyire nem állandó és különösen nem törvényes társai (azaz nem esküdött feleségei) voltak a férfiaknak, ezért ők — függetlenül attól, hogy valóban prostituáltak voltak-e — *cafká*-nak, *dorká*-nak, azaz kurvának minősültek. Az iratokban is rendre így említik őket,³³ a velük való szexuális kapcsolat pedig paráznaságnak, kurválkodásnak minősült,³⁴ ami miatt mind a nők, mind a férfiak próbálták tagadni ennek a tényét.³⁵

Egyes nők — természetesen lehetséges, hogy pusztán magukat mentendő — ezt a nem törvényes együttélést igyekeztek szebb színben feltüntetni („mind én, mind pedig Sára úgy éltünk Czinkusonkkal³⁶ mint igaz Házas társunkal”),³⁷ valójában azonban nem okvetlenül volt ilyen tökéletes a kapcsolat, hiszen például az előbbi kijelentést tevő asszonnal szemben Veszprémy Pista igen kevésbé romantikusan nyilatkozott a kapcsolatáról a bíró azon kérdésére, hogy „Gáll Sárával micsoda különös Szövetséked volt?": „Egyéb nem hanem úgy hoztam el

³¹ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 35v oldal.

³² MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 33.

³³ „Varadi Erse volt *tsaffkaja* (...) Nemeth Jánosnak” (MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratsomó). A további adatokat lásd a 168. oldalon!

³⁴ „Egyikkel én, Sárával Pista eleget, ugy más *Dorkákkal* is száma nélkül *Kurválkodtunk*”, „kóborlásib[an] hol kit a’ Zsványos *Dorkák*, és ágyasok közül elől talált vétékes Személyekkel társalkodott, és véghetetlen *kurvaságot* gyakorlott Mind a’ Zsványos tolvajságban; Mind pedig sok számtalan Istentelen *Kurvaságokban*” (MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó).

³⁵ Ennek illusztrálására álljon itt egy párbeszéd Bessenyei Mihály vásári tolvaj (amúgy szabadságos katoná) vallomásából: „Mikor Váradrol Deretskére mentetek, hányszor paráználkodtál véle? — Én soha se, az Isten is meg vert volna, ha azt cselekedtem volna hiszem Feleségül akartam elvenni, azt nem mondom, hogy nappal mellette nem heveréztem, de én roszt végre soha hozzá nem nyultam.” „Csak ugyan vald meg már Mihály, mikor volt leg elsőben közöd Bacsó Katával? — Már meg vallom, hogy elsőben Püspökiben Bán Janos Házánál volt. — Hát azután hol volt és hányszor? — Mit tudok mondani, tudgyák az Urak, hogy mikor osztán így meg esmerkedik az ember, mikor módgyát talállya csak nem tágította. — Te nagyon olyan fel tétellel vagy, hogy Bacsó Katát Feleségül el vidd, de ne kapj rajta mert már a’ Törvény Szék előtt tudva vagy, hogy Bacsó Kata nagy Kurva, ezt a’ T.[ekintetes] Regiment sem engedi hogy el vegyed, mert Parancsolattya vagy, hogy ilyen gyanús Személyt nem szabad a’ Katonának el venni? — Már csak az Istenre bízom a dolgomat, de az is igaz, hogy ha én meg házasodhatom, mindgyárt jó ember leszek” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67v, 68v oldal.).

³⁶ A *cinkos* jelentése itt és az efféle kapcsolatokra utaló szövegekben nem ’büntárs’, hanem (férfiakra és nőkre egyaránt használva) ’élettárs, szerető’. Vö. „Lentsés Kata, es Gálos Sára Dorkákkal, s *Czinkos* ágyasaival Egerben érkezett”, „Zsidó Asz[sz]ony, és ennek *Czinkosa* Bene Pis-ta”, „Az asszony *Czinkusát* hija Bakk[na]k” (MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó).

³⁷ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/7. iratsomó.

magammal mint Feleségemet, de nékem nem Feleségem hanem Csak kurvám amidőn szükségem vagy kivanságom volt közöskodtem véle”.³⁸

Kerülnek persze valódi érzelmekeket mutató esetek is, amikor például a bandavezér féltette a szerelmét, ezért nem engedte lopni. Varga Erzsók elmondása szerint „A midőn leg először Konyáshoz leg először jöttem eő engem féltvén, lopni nekem nékem nem engedtet, tölle Czipóhoz akattam, és Czipóval jötte[m] a’ Szikszai Vásárra”.³⁹ Azaz a főzsvány nemes gesztusa nem hatotta meg az imádott nőt,⁴⁰ ezért Czagánytól (alias Konyástól) továbbállt egy másik férfihoz, akivel együtt lophatott.

2.6. A vásári tolvajok — az együtt élő párokat kivéve — csak több-kevesebb időt töltöttek egymás társaságában, jobbára inkább az egyes vásárookra menve vagy a vásárok ideje alatt voltak együtt, egyébként állandó vagy ideiglenes lakóhelyükön éltek, például külterületi csárdákban húzták meg magukat, amikor épp nem jártak vásárról vásárra.⁴¹ Ezért is vallotta Kovács János Egerben, mikor lakóhelye iránt érdeklődtek, hogy „Imitt, amott lakom”,⁴² illetve hogy „Ezek[ne]k [a zsványoknak] állandós helyek nintsen”.⁴³ A Böszörményben halálra ítélt bandavezér, Czagány András szülőfalujából például ezt írták a Hajdúkerület megkeresésére válaszolva: „Hogy Incaptivalt [’elfogott’] Czagány András, Lúczon született Légyen igaz; De fel Serdülvén, azonnal Kóborlóvá, Lett, és Sem itt Lúczon, Sem másut, bizonyos Lakó helye nem volt.”⁴⁴

A „Hol vannak az főntt nevezett *Zsványok*, vagy is tolvajok tudode?” kérdésre (mint annyi másakra) a felettébb közlékeny Kovács János válaszolt a leg-részletesebben: „Nem tudhatom bizony[n]yal, hanem tudom azt hogy az egész ország[an] el szoktak szélledni; Sött Horváth, Erdély és Lengyel, s több országok[an] is elegen vadnak Közülők. Az ország[an] szoktak gyakrabb[an] meg fordulni Ketskeméten, Pesten nappal az Invalidáb[an] a’ Korcsmák[an] szoktak lenni, ejjel szélledve a’ Vásárb[an]: Szegeden Pétervárán, Győrött, Komáromb[an], Fejér várott, Veszprémb[en], Pápán, Miskolczon, Debreczenb[en], Váradon Tokajb[an]. És ezek mind változott nevekkal élnek”.⁴⁵

³⁸ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

³⁹ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 24r oldal.

⁴⁰ Varga Erzsóknak Czagánytól gyereke is született, mint mondta: „fattyat vetettem váradon azutan is Konyástul” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 23r).

⁴¹ A vásárról vásárra járást a zsványok egyik fő ismertetőjelének, sőt szinte a bűnösség bizonyítékának tekintették: „Tudtad é te, hogy azok a kiket elő számláltál *Zsványok*? — Onnan tudtam, hogy Vásárokról Vasárookra jártak” (MNL HBML IV. A. 1018. d., 2. doboz), „azért fogtak meg, hogy *Sivány* vagy, vásárokról vásárookra jársz, és fél kéz kalmársagoddal élsz” (MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 38.).

⁴² MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁴³ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁴⁴ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 50r oldal.

⁴⁵ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

A zsványok neveiről (legyenek ezek eredeti vagy „változott” nevek: ragadvány- és gúnynevek),⁴⁶ amiket a vallomások nagy számban tartalmaznak, ebben a tanulmányban külön nem szólok (erről a témáról lásd KIS 2021a), annyit azonban érdemes itt megemlíteni, hogy a névváltoztatásnak, egy másik név felvételének oka lehetett szimbolikus, vagy szolgálhatta a hatóságok előli bujkálást. Ez utóbbinak mulatságos példája a következő, Nagykállóban zajlott párbeszéd: „Mikor Pócson meg fogattalak akkor más neved volt, hogy változott el az ólta a’ neved? — Akkor ijtembe azt se tudtam mit mondok”.⁴⁷ Ez esetben a névváltoztatás(ok) oka a személyazonosság eltitkolása volt azért, nehogy kiderüljön, hogy más településen, másik vármegyében már büntetve volt.

Ismerünk azonban arra is példát, amikor zsvánnyá válását, a régi életével való szakítását kívánta jelezni a bűnöző nevének megváltoztatásával, mint tette Somogyi/Veszprémy Pista: „Igaz Nevem mind Nemzetség, mind pedig tanuló Leveleim szerint Somody István volna, hanem már hétt esztendeje múlt az mostani Nyaron mikor magamot betyárságra adtam, azólta Veszprimi Istvánnak hivatattam magamot”.⁴⁸

3. A hatóságok igyekeztek a vádlottak személyes élettörténetét is minél teljesebb körűen felderíteni. Ebben a vonatkozásban az egri per két főszereplőjét, az imént idézett Veszprémy Pistát és a már sokszor említett Kovács Jánost emelhetjük ki, akiknek életét kora gyermekkoruktól a bűnözővé válásig, illetve az Egerben történt elfogásukig megismerhetjük a levéltári iratokból.

3.1. Veszprémy Pista „Fattyu Gyermek”-ként⁴⁹ született Pápán, mint mondta, „az édes Atyám S Anyám Neveire Sem emlékezhetem mert kis koromban Szakadtam el tülök”. Egy 1776. január 27-én kelt levélből tudjuk, hogy „Még Szopós Korában az Anyja meghalálozott. Kegyelmes Urunk eő Excellentiája [Eszterházy Károly]⁵⁰ éppen akkor Pápán lévén véle született Kegyességébül a’ Gyermeket Pártul fogta; Dajkát, Gondviselőt Rendelt Számára, s’ azokat a’ Casásábul füzettette.” Veszprémy Pista saját elmeséléséből az derül ki, hogy „Nagy Méltóságú Kegyelmes Ur mostani [1775] Egri Püspök eő Exc[e]ll[enti]ája Rendelésébül mint egy tizenkét esztendős koromig Oskolába jártatván, Onnand

⁴⁶ Vö. „Te a’ *Sivanyok* közzül való vagy (...) vald meg tehát, mi a *Sivány* neved?” (MNL SzSzBML IV. 9. cc., 64. doboz, Fasc. 8., № 79.).

⁴⁷ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 38.

⁴⁸ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratesomó.

⁴⁹ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. csomó. Az itt a 3.1. pontban következő, Veszprémyre vonatkozó adatok mind ebből a levéltári forrásból származnak, jelzetüket külön nem adom meg.

⁵⁰ Eszterházy Károly (1725–1799) későbbi egri megyéspüspökről van szó, aki 1748 őszétől Pápán volt a plébános kisegítője. 1752-ben esztergomi kanonok és szenttamási prépost lett, 1755-től pozsonyi prépost és a magyar királyi helytartótanács tagja. 1759 végén nevezték ki váci megyéspüspökké, majd 1761. november 10-i hatállyal az egri püspökségre helyezték, ahol haláláig, 1799-ig volt megyéspüspök (MKatLex. 3: 369–370).

pedig midőn fent Titulalt Kegyelmes Urunk Püspöknek ide Egerbe jött, akkoron ide hozott magával, itteng Kétt Esztendeig eö Ex[ce]ll[entiá]ja Majorjába lakván Praeceptor által tanitattam, de mivel a Tanulás nem tezett, tehát onnand Szabó Inasnak adattattam Horváth Imre Egri Szabó Mester Emberhez, Kinélis három Esztendeig Ináskodván fel Szabaditattam”.

Ezután két hónap egri „legénykedés” után szabósegédként vándorolni kezdett Pápától és Győrtől Debrecenig és Nagyváradig számtalan helyen megfordulva. Végül „Mint szabó Legény Pápára föl jött. (...) Pápán létében valamelly Mészáros Kata névű szegény Leánzót meg szeretett, meg is Kérette”. A történet innen — Veszprémy szavaival — így folytatódik: „már egy holnapig jegybe jártam mivel vándorlásomban mind kereszt mind Tanuló Leveleimet el vesztettem, tehát plebános Úr meg nem akart esküttetni valameddig Kegyelmes Ur Egri Püspök eo Exc[el]l[entiá]jától Igasság Levelem nem lészen, azért is én meg haragudván és boszkonkodván a Gyalog Katonák köze állottam Pápán, Kikis engem Györbe vittek, de mivel az mérteket meg nem üttem, ki mustráltak és Ruhámtúl mindenemtül meg fosztottak, az után szegyenletemben nagyon el búsúltam, és szántam magamot, kintelen voltam Betyárságra adni S roszra vetemedni”.

Veszprémy ezután különböző helyeken, Vácott, Budán, Pesten vállalt munkát: „kapáltam, kaszáltam, arattam, Télben pedig a kö Bányában dolgoztam esztendeig, onnand kétt Társaim akadván (...) kikkel le mentünk Mel[tósá]gos Andrásy Gróff Jóságába Uj Várasra a Hortobágy mellé”. Innen keveredett aztán Veszprémy Pista — mint ezt néhány lappal korábban a 151. oldalon már idéztem — miután a marha már „beszorult”, azaz késő ősszel egy bojtárkodás mellett zsványossággal is foglalkozó, később 1775 tavaszán Miskolcon visszaeső vásári tolvajként felakasztott társa, Újvárosi Miska rábeszélésére Debrecenbe, ahol a Gilányi és a Vay csapszékben ő is tagja lett a zsványok társaságának.

Debrecenből, ahol tömlöcbe is került, egy Kürty Pesta nevű zsvány hívta, hogy menjen vele Pestre, ahol egy alkalommal betérvén az „Invalidus Hazban lévő Korcsmára ottang találtam Kovács János, másként Tizen Húsz Jánosra kiis most itteng velem raboskodik egy Aszszonyal innya, kinek Neve Tizen husz panni”. Megismerkedésük és több közösen elkövetett lopás után egy alkalommal ismét összehatalálkozva „monda Jancsi nékem Pesta gyerünk Egerbe most Szent Mihály Napra vásár lesz ottang, azértis el indúltunk a Nevezett Kurváinkkal ide Egerbe jöttünk Szent Mihály Nap előtt harmad nappal”, ahol is mindannyiukat elfogták, és bíróság elé állították.

3.2. Kovács János élete legalább annyira fordulatos volt, mint bűntársáé, Veszprémy Pistáé. Kovács János (eredeti nevén Nyirok János, ugyanis apja, Nyirok István, a város kocsisa volt, de erről a családnevéről a fiú csak felnőtt korában értesült) Miskolcon született. „Hét esztendős voltam — mesélte —, a midőn Engemet bizonyos Kiss Andris nevezetű mindkét szemére vak koldús,

alsó Zsolczai fi az édes Anyámtól el csalt, és Engemet vezetőnek fogadott; Miskolcra alsó Zsolcára maga az édes Anyám vitt hozzája; Alsó Zsolcárul véle meg indulván mentünk Aszalóra”,⁵¹ és aztán hét és fél éven keresztül koldulva járták az országot, Rimaszombat, Tokaj, Debrecen, Várad, Gyula, Szentés, Kecskemét, Simontornya, Pincehely, Ozora, Hőgyész, Fehérvár, Veszprém voltak a megemlített települések, ahol megfordultak. Végül mentek „Innét Somogy [ɔ: Tolna] v[á]r[me]gyéb[en] Regő [Regöly] nevő falub[an], itt vett el engemet Sztriha nevő Szolga Biró tőle (...) Én marattam kis béresül Sztriha István szolga-Birónál fél esztendeig, de mivel Papistává nem akartam lenni, vertt, én elszögtem, s’ mentem Szigeth Szent-Miklósra szolgálni”.⁵²

Ezzel új szakasz kezdődött Kovács János életében. Főleg Pest vármegyében és a Kiskunságban vállalt munkát (Gyón, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Kalocsa stb.). Később megnősült, gyermekük is született, de mind kislánya, mind felesége hamarosan meghaltak, ezután pedig idénymunkákat vállalva folytatta a vándorlást. Egy alkalommal Solton volt villás, majd „Innét mentem Bátskaság[an] betyárkodni Péter várán, uj vidék[en] egész télen voltam ott ’s szolgáltam a’ Duna partyán fa őrző Gyurkánál”.⁵³

Péterváradon ismerkedett meg szeretőjével, Panni Dorkával, aki korábban egy Tizenhusz Palkó ragadványnevű zsvány kedvese volt, és aki mellett végül Kovács János is zsvány lett. „Péter váráról Panni Dorka kit Tizenhusz Panninak is hívnek *Zsvánval* /:kivel ugyan itt gyűjtéskor meg ismérkedtem:/ az folyó esztendő[en] Sz:Gergeli vásárra Kecskemétre mentem. Oda mentemb[en] Panna Dorka láttamra az uton találtt gyołts ruháskáb[an] két forintot s’ ezen költségen mentünk együtt Pestre Sz:Jósefi vásárra: Kivel is isméretségemtől fogva számtalanszor Kurvalkodta[m].”⁵⁴

Veszprém Pistával Kovács János saját elmondása szerint is Pesten ismerkedett meg, de találkozásuk és közös tolvajlásaik történetét, miként Egerbe indulásukat is, Veszprémtől eltérően, a felelősséget Veszprémre hárítva mesélte el: „Leg elsőben Veszprém Istvánval ösmérkettem meg Budán az Rác Szűcsnek Tétényi Szölleiben együtt két hétig dolgozván (...) most múlt Szent Mihály napja előtt mint egy két hétvel az Budai Császár főrdében én főrdvén, és Somogyi István, vagy is Veszprém István is ott főrdvén, és engemet meg látván hozzám jött mondván (...) Pajtás Egerben most jó Vásár lesz gyere velem, Én mondtam hogy mesze vagyon én bizony nem megyek, de addig csalt, még magamot, hogy véle el megyek, nem igertem”.⁵⁵

⁵¹ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/1. csomó.

⁵² MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁵³ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁵⁴ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁵⁵ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/1. csomó.

És ha már elmentek, loptak is eleget (lopásaikat a jegyzőkönyvek részletesen tárgyalják), míg nem már a vásár első napján éjfél tájban lecsaptak rájuk a rendfenntartók, a város *kutyái*: „Szent Mihály Napján az Egri Vásárban fogot meg egy Hajduja a Városnak, kinek Kezébül magamot Ki rántván az Óreg Egri Templomban Asylumban [menedékhelyre], értsd: egyházi oltalomért] szaladtam Onnét ki vettek, és a tömlőtbe hoztak”.⁵⁶ A bírósági ítélet hónapokkal később, 1776. május 21-én született meg, mely szerint „Hogy már meg rögzött otsmán életeket valamennyire jobbésák, és ennyi Isten, és felebarati Szeretet ellen való tetteket, s’ Károséttásokat meg bányák, érdemlett büntetésül mái napon kiki 60. kemény pálczákat, úgy holnap egy hétre ismét annyi Útéteket fog szenvedni: Azon kívül Eger Városának hatarából Mind ketten ki tiltatnak.”⁵⁷

4. Mind Kovács János, mind Veszprémy Pista arról számolt be, hogy zsványoktól tanulták a tolvajlás mesterségét. Kovács ennek helyszíneként a Lakatos Péter bandavezér által működtetett „tolvajiskolát” jelölte meg, aminek létezéséről és működéséről további információink Kovács vallomásán túl nincsenek. Mások vallomásai azt mutatják, hogy az újoncok leginkább gyakorló zsványokhoz csapódva sajátították el a vásári lopás különböző módjait. Valójában Kovács János is szeretője, Panni Dorka révén került bele ebbe a kétes hírű társaságba. A tapasztaltabbak természetesen „tolvajiskola” nélkül is tanították⁵⁸ a kezdőket, erről Cséplő Sára például így beszélt: „Olyan ’Sivány is az Oláh Bokor Júdith, hogy nállánál nagyobb sem kell ő tanított engemet erre a ’Siványságra, ő volt a’ Praeceptorom. mert már ő az előttis jól tudott hozzá”.⁵⁹

Maga a tanítás leggyakrabban a gyakorlatban történt. Cséplő Sára például a bíró azon kérdésére, hogy „Hogy loptátok azt a két vég Gyóltsot ’s hogy tanítottak lopni?”, a következőt válaszolta: „Engem így tanított Bokor Júdith és Fejér Sáriis szintén úgy, mert mikor Bokor Júdithot el hagytam Fejér Sári akart fel fogni tudnillik. Hogy mindenkor olyan Bóltba Sátorba, és olyan Kalmárhoz igyekezzek menni a hol az emberek leg többen vagynak. és Vásár van: Ugy is tettünk; mert meg látván hogy egy Gyólcsonál sok vevők tódultak öszve, engem Bokor Júdith hátam megé álván bé taszított s bé nyomott a’ vevők közzé, s meg mutatván mellyik vég Gyóltsot dugjam ki magam mellett én azt néki ki taszítottam, ’s ő a Gyóltsal el szaladt. Eszre vette úgyan azt ~~egy~~ a Gyóltsos kalmár hogy a Gyólts onnan el vészett ’s kérdezte töllem hogy hová lett az a

⁵⁶ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/1. csomó.

⁵⁷ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó.

⁵⁸ „Kitől tanulta Bokor Júdit a *Zsványságot*? — (...) Ide járt Czagány az a hires *Zsvány* a kit Böszörményben ez előtt mintegy két Esztendővel fel akasztottak, Ugyan ezen *Zsvány* Vendég fogadósnak a Mélyl Völgyön a kérdésben forgó Időben Bokor Júdith Szolgálója volt és ő itten tanulta Czagányéktól a *Zsvány* Nyelvet, s azt mondotta nékem magamnak hogy a’ *Zsványságotis* tölle tanulta” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 38r oldal).

⁵⁹ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 30v oldal.

Gyólts a ki ott előttem vólt, és aztis hogy hát az Aszszony hová lett a ki a hátam megett vólt? Mellyre néki én azt feleltem, Hogy én nem tudom 's az Aszszonyt nem esmérem, 's meg mutatván hogy nállam nintsen velem semmit nem tudott tenni hanem tsak el bocsátott.”⁶⁰

5.1. A Cséplő Sára által elmesélt módszer az egyik tipikus vásári tolvajlási mód, amihez akár három-négy együttműködő tolvaj is szükséges, akiknek mindnek megvan a maga feladata a lopás során: „Én az egyikkel nézegettem a 'Sidónál keszkenőket, óldalt, hogy a 'Sidót azzalis distrahallyuk [’figyelmét elvonjuk’], az egyik *ki tsipte*, a másik *el csavaritotta*”.⁶¹ Amikor ketten loptak, akkor ez volt a felállás: „ugyan ezen vásárb[an] Bodzás Andrisval, én *kozákoltam* [’lökődösödtem’], az *Rajzolt*, az az lopott négy kalapátsot a ' Vasárostul”.⁶² Egy másik alkalommal „Pestrül lett utazásunkor Gyöngyösi vendég fogadó[an] egy hintóru, én *gyertyáztam* [’vigyáztam, figyeltem’], ő *rajzolt* egy abrakos tarisznyát”.⁶³

5.2. A másik gyakori tolvajlási módszer a zsebekből, szűrűjakkból, tüszőkből (zsványnyelven *kígyó*-kból, azaz széles, kétrétű vagy erszénnyel ellátott bőrövekből), táskákból való lopás volt, sokszor azok felmetszésével. Erre a célra egy speciális kis kést (tollkést, penicilust) használtak, amit ők maguk *vágvány*-nak neveztek, és ami „Csak olyan szokott lenni mint a leg kissebb penicilus de igen vékony és éles”.⁶⁴ Ennek a „'Sivány Kés”-nek a használatáról is érdeklődtek a zsványokat kihallgatók: „Mit mondtak Bokor Judit, Fejér Sári Szathmári Julis hogy mit tsinálnak azzal a késsel. — Mind a három szájából hallottam én azt hogy midön az ember leg nagyobb szorosságban vagyon és tolongásban azon késsel szokták ők Mente Dolmány 'Sebet, Szűr ujjat az embernek derekán lévő tüszöket a mint hozzá férnek ki metzteni Reszegi Jánostól hallottam hogy úgyis szoktak vele bánni hogy az egyik meg öleli az embert, együtt isznak vele addig a másik ki metzti a 'Sebjét, a mit találnak el viszik.”⁶⁵

Czagány András vallomásában így mesélte el a zseblopás elkövetését: „Téli szabadságkor ott szoktak forogni a' hol [Debrecenben] a' Kis Templomnál a' Hidra fel járnak kívül a' Vasarba arról lehet meg esmérni, hogy hatan heten 's többen is járnak együtt, az embert környékezik, és ha észre vészik, hogy sejtnek hozzájok, szélyel oszolnak (...) ezenkívül a' kinél valamit sejtnek, mind addig környékezik, mig a' leg több ember között 'sebjit meg nem tapintyák, a' Paraszt embernek szűr újját, vagy nyakában lévő szőr tarisznyát tapogattyák

⁶⁰ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 36v–37r oldal.

⁶¹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 41v oldal.

⁶² MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó

⁶³ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

⁶⁴ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 38v oldal.

⁶⁵ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 38v oldal.

meg, 's ha valamit sejtenek benne, mind addig nem tágítták míg a' Sokaság között meg nem lopják.”⁶⁶

5.3. A vásári tolvajok között nagy számban voltak nők is, akik nemcsak szeretőként, feleségként tartottak a férfiakkal, hanem — mint láthattuk az eddigiekben is — maguk is loptak. Nem egy közülük ügyesebb volt, mint a férfiak. Veszprémy Pista például azt mondta szeretőjéről, hogy „Sáranak meg ő nálánál is jobb keze vagyon a' lopáshoz”.⁶⁷ A lopás mellett a zsvány asszonyok gyakran prostituáltak is voltak: „Sára felül Somogyi Pistától hallottam hogy Kurvaságával, és tolvajságával éli életét”.⁶⁸ Ezt a két szakmát alkalmanként össze is kapcsolták, így történt meg, hogy az egyik *dorka* „hét forintot lopott Ketskeméti Legénytől Legény[ne]k, /:kivel fekütt:/ derekárul *kigyóstul*, az az ho[s]zsu erszényet.”⁶⁹

Érdekes adalék, „Hogy a *Zsványok* a Pénzeket a kontyokban szokták rakni és hordani, én azokat a *Zsvány* Asszonyoktól hallottam” — vallotta Cséplő Sára.⁷⁰

5.4. A vásári tolvajok bejárták szinte az egész országot.⁷¹ Az egyik leghírhedtebb zsvány, Czagány András így válaszolt a bíró „Számláld elől hát Tolvaj-ságodat, hol, mikor mit loptál, 's azokat hová tetted?” kérdésére: „Nem győzném én azokat elő számlálni, sem azokat meg nevezni kiktől loptam, mert én Vásárokbán lopván nem vigyaztam arra kitől lopok, hanem tsak kinél sejtettem Pénzt, más Jóságot nem is loptam egy lovon kívül, a' mellyet Nánáson a' Város Házához bé vittek, de én tagadtam hogy az én kezemenn lett vólna, töbnyire pedig túl a' Dunán, Kecskeméten, Szegeden, Aradon, Váradon, Debreczembe, Kassán, 's az Hegy alyán forgottam Vásárokbán, és azokon a' helyeken loptam.”⁷²

A távolabbi vásárokbá a vásári tolvajok szekéren jutottak el, volt olyan fuvaros, aki tucat számra szállította a zsványokat, mint az egyik tolvaj vallja róla: „ez 10. 12. *Zsványt* is fel rak a szekere a' 's úgy hordozza Vásárokról Vásárokra”.⁷³

6. A vásári tolvajokat a hatóságok igyekeztek letartóztatni és megbüntetni. A korabeli „közterület-felügyelők”, a települések darabontjai, azaz hajdúi sokukat

⁶⁶ MNL HBML IV. A. 1018. d., 2. doboz.

⁶⁷ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratesomó.

⁶⁸ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratesomó.

⁶⁹ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratesomó.

⁷⁰ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 40v oldal.

⁷¹ Szatmárnémetitől Győr, Kassától Újvidékig, Zala vármegyéig sokfelé loptak a vásári tolvajok. A miskolci és a böszörményi perben például a lopások helyszínéeként megemlítődik Arad, Baja, Balassagyarmat, Bodrogkeresztúr, Buda, Csát, Debrecen, Dorog, Eger, Gönc, Győr, Hoszszúrév, Ipolyság, Jánosi, Kassa, Kecskemét, Komárom, Margitta, Mezőtúr, Miskolc, Nagykároly, Nagyvárad, Örkény, Pest, Rimaszécs, Rozsnyó, Sajószentpéter, Sátoraljaújhely, Simánd, Szatmárnémeti, Szeged, Szikszó, Tarcal, Tata, Tokaj, Újvidék, Vác és még további települések is.

⁷² MNL HBML IV. A. 1018. d., 2. doboz.

⁷³ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 42r oldal.

elfogták, a „város lyukába”, azaz tömlőcébe vitték, majd a városi bíróság hozott felettük ítéletet,⁷⁴ vagy ha ügyük bonyolultabbnak, súlyosabbnak minősült, átadták őket a magasabb szintű (vármegyei, kerületi, földesúri) törvényszéknek. Így járt Egerben „Veszprimi István Feleségestül” — akik a Szent Mihály-napi vásárban elloptak két fél rásaszoknyát [‘ritka szálú, lágy gyapjúszövetből készült szoknya’], négy kendőt, hét paraszt fejkötőt, egy fűrot, egy vésőt, két sajtot és egy tarisznya kalácsot —, mert e „Tolvajoknak dolga nehéz lévén, az M[é]l[tó-sá]gos Földes Uraságnak resignáltattak [átadattak]”.⁷⁵

A tolvajok ellen folyó bizonyításnak része volt, hogy más törvényszékektől beszerezték a vonatkozó ottani peres iratokat, egyes településektől információkat kértek, a vádlottakat vallatták, szembesítették, és akár tortúrának, azaz kínvallatásnak is alávetették, például a „lopások egész sorozatával vádolt Czagány Andrást 1776. augusztus 28-án közbenszóló ítélettel a tortúra négy grádusa alatti vallatásra ítélték” (NAGY S. 1997: 40).

Az eljárás végére többnyire megszületett a beismerő vallomás is: „Igaz hogy eddig tagadtam, mert szabadulásomat reményltem, de már meg vallom, hogy mind azokat én cselekedtem, de nem csak azokat, hanem még azokon kívül a’ mennyit én loptam talám százszor is meg erdemltem volna az Halált, már készvagyok minden Vétkeimről Vallást tenni, és úgy menni az Isten eleiben”⁷⁶ — mondta a nem sokkal később kivégzett Czagány András,⁷⁷ jóllehet eleinte erősen tagadta, hogy tolvaj lenne: „Nem vagyok bizony én Senkinek sem loptam el csak ez tűjéti — Ne tagad mert Sebes Tolvaj vagy — Nem vagyok bizony én”.⁷⁸

Ezek a vallomások — különösen a halálos ítélettel végződő perekben — gyakran másokra nézve terhelőek voltak. Tóth Erzsók, miután úgy látta, hogy

⁷⁴ „Minekutánna már az Proventus [‘bevétel’] fel osztásának vége lett, fel vétettek ezen Vásári alkalmatosságával meg fogadtatott, s’ Temleczen tartatott gonosz Tévkök, kiknek dolgaik annak rende szerint környül állóképpen meg vizsgálattván, és discutialattván [‘megvitattván’], kiki közülök érdeme szerint Sententiaztattván [‘elítéltetvén’] következendőképpen masoknak Üdvös-séges példajokra az piarcson lévő Deresben exegvaltattak [‘végrehajtattak’, ti. büntetésük végrehajtattak]” (MNL HML V-1/a., 36. kötet, 159–160).

⁷⁵ MNL HML V-1/a., 36. kötet, 160. oldal.

⁷⁶ MNL HBML IV. A. 1018. d., 2. doboz.

⁷⁷ Czagány András „az ország különböző vidékein megfordult. Győrben sok pénzt, a szikszói vásárban gróf Andrássy zsebéből egy selyem erszényt 100 arannyal ellopott. A debreceni vízkereszti vásárban egy kereskedőtől 105 forintot, egy szalonnával kereskedő tót ember mentéje zsebéből 40 forintot, és egy másik kereskedőtől 20 forintot lopott. Tállyán egy zsidó zsebéből 10 forintot, Göncön egy szegény szűrös embertől 5 forintot, tizenkét évvel ezelőtt pedig Nánáson egy lovat lopott. »De ezeken felül is még sokat lophatott — olvasható az ítéletben — mert mindig korhelykedett, mégis sok pénze volt. A tolvajságot, vásárról vásárra járván, gyermekkorától mint szokott mesterséget gyakorolta, másokat is tolvajságra tanított. Mivel jobbulására nincs remény, akasztófára ítéltetik.«” (NAGY S. 1990: 71–72).

⁷⁸ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 12r oldal.

fővélt fognak rá kiszabni, mindent bevallott, és mindenkire terhelő vallomást tett: „Már nékem meg kell halnom tudom, azért a Lelkemen el nem viszem, hanem igazán ki vallom kire mit tudok”,⁷⁹ „Nem haragomba beszéltem, hanem az Isten egy éjszaka meg jelentette álmomba, hogy ha ezeket ki nem vallom, el kárhozom, azért ha én meg halok, eők is hadd hallyanak meg”.⁸⁰

A vásári tolvajok pereiben született ítéletek a „pálcától”, azaz a botozástól (nők esetében a korbácsolástól) a kivégzésig terjedtek. A Miskolci szójegyzék összeállítását eredményező perben például mind a négy fővádolt ellen halálos ítéletet hoztak, amit végre is hajtottak kimondván, hogy „életeknek meg jobbitásához már semmi Reménség nem lévén Sóváry Joseff ugyan, Oláh András, és Szabó Miska akasztó fára, Varga Ersok pedig fővéltre Szententziaztatnak”.⁸¹

7.1. A vásári tolvajok elleni 18. századi perek legfontosabb nyelvészeti hozadékának a korabeli argó szavainak lejegyzését tekinthetjük. Az eljáró törvényhatóságok zsványnyelv iránti érdeklődésének indítékairól nincsenek közvetlen adataink. Valószínűleg a bűnözők vallomásaiban előkerülő tolvajnyelvi szavak keltették fel a kihallgatást vezető személyek érdeklődését, akik miután arra a következtetésre jutottak, hogy nyelvük révén felismerhetők a vásári tolvajok, a zsványnyelv ismeretét a vásári tolvajok közé tartozás bizonyítékeként kezdték kezelni,⁸² és ebből kiindulva úgy döntöttek, hogy alaposabban megismerik ezt a nyelvváltozatot, kifejezéseit összegyűjtik, és a büntető eljárás részeként használják fel. 1782. május 13-án tartott ülésén a helytartótanács is arra a következtetésre jutott, hogy „akik a vásárokon ezen kifejezéseket szokták használni, az a legbiztosabb jele annak, hogy a tolvajok említett társaságába tartoznak”,⁸³ ezért úgy döntöttek, hogy a Böszörményből érkezett, majd a 3247. szám alatt iktatott ügyirat részét képező zsványnyelvi szójegyzéket egy körlevél mel-

⁷⁹ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 65. doboz, Fasc. 8., № 129.

⁸⁰ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 64. doboz, Fasc. 8., № 79.

⁸¹ MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratsomó, № 8.

⁸² Hogy a nyelv nemcsak az információközlésre, hanem identitásjelzésre, a csoporthoz, közösséghez tartozás kifejezésére is szolgál, azaz hogy az egyes nyelvi elemeknek, formáknak társas jelentése és funkciója is van, a szociolingvisztika révén napjainkra közsímert tény a nyelvtudományban. Erről a szlenggel és szűkebben a bűnözői nyelvekkel kapcsolatosan lásd pl. BONDESON 2002, DRAKE 2002, HALLIDAY 2002: 258–264, LEEUWEN-TURNOVCOVÁ 2002.

⁸³ „Ennélfogva fent említett uraságotokkal a Helytartótanács e szavak vagy kifejezések birtokában azokat magyar értelmezésükkel ellátva csatoltan közli, hogy ha az említettek elfogják, azt is leleplezzék, hogy akik a vásárokon ezen kifejezéseket szokták használni, az a legbiztosabb jele annak, hogy a tolvajok említett társaságába tartoznak. [Mindezt azért közöljük,] hogy minél biztosabban elfoghassák őket; hogy ki-ki az ilyesféle rosszakaratú emberektől óvakodhassék, és hogy azokat minél könnyebben megfigyelhessék, továbbá ugyanazén fent említett uraságotok saját kebelükön belül ezt a tényállást a megszokott módon közzétehessék.” (Kis 2020b: 216–217, kézírata: MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62., a latin szöveg magyarra fordítása Tegye Imre munkája; a latin nyelvű teljes szöveg közlése a helytartótanács körleveléből: IMPLON 1957: 271, a teljes szöveg fordítása: Kis 2020b: 216–217).

lékleteként országszerte szétküldik, hogy a helyi hatóságok is értesüljenek arról, hogy „A’ Hajdú Városokon bizonyos *Zsiványokat* vagy is Vásári Tolvajokat meg fogtak, kik magokba térvén ki vallották hogy mitsoda Terminusokkal magok között szoktak élni: arra nézve F.[ölséges] H.[ely] T.[artó] K.[Királyi] Magyar Tanátsnak Kegyelmes Parantsolattyából azon közöttök folyó Terminusok vagy is szók a’ végre hirdettetnek K[egye]l[me]tek között hogy azokról azon Vásári káros Tolvajokat leg hamarébb észre vehessék, és mihelyest valakitől olyas Terminusokat hallananak azonnal megragattassák” — áll Békés város protocolum currentaliumában.⁸⁴ Ugyanezek a szempontok és célok vezették a helytartótanácsot 1783-ban egy Pinkafelden gyűjtött német tolvajnyelvi szójegyzék szétküldésekor is (vö. KIS 2001: 254–255, HOFFMANN–KIS 2009: 107–108).⁸⁵

Az a megállapítás azonban, hogy aki zsványnyelven beszél, az maga is zsvány, korántsem csak a hatóságok véleménye volt, ezt vallották maguk a vásári tolvajok is: „de mind a’ nyelvet tudja, mind hasonló *Sivány*”⁸⁶ — mondta 1775. május 10-i keltezésű, Miskolcon tett vallomásában Oláh András. Ugyanígy nyilatkozott erről a bandavezér Czagány András is 1776-ban, miután felolvasták előtte a vásári tolvajok szavait (bizonyára a *Zsvány Szók* címet viselő I. Böszörményi szójegyzéket): „a’ magyar *Zsiványokat*, a nyelveken lehet meg esmérni, a pedig a’ nyelvek, a mely itt előttem el olvastatott”.⁸⁷

A zsványnyelv vásáritolvaj-közösséghez tartozását mutató, identitásjelző funkciójának legtökéletesebb, az argószavak felsorolásán túl egész zsványnyelvi mondatot is tartalmazó példája Cséplő Sára vallomása: „Midön Debreczenbe mentünk vólna leg előszsör lopni melly *Zsványságra* Bokor Judith és Fejér Sára tanítottak ugyan ekkor ezt mondták. Ha *Zsványokat* talállok úgy mondjam csak; *Bezzeg volt jó viz Nyalék pozdorját* az annyit téssen hogy sok ember volt a Gyóltz árulóknál lehetett lopni Gyóltst, *Nyalni* azt teszi *Lopni*. *Pozdorja* Gyóltz, *Jó viz* Sok ember *Lobogó* Sellyem keszkenő, *Kuksi* Vásár, *Dóka* December [’egyféle bunda’], *Kutya* Hajdú Város cseledje.”⁸⁸

⁸⁴ OSZK Fol. Hung. 1581., 4. füzet, 45v oldal.

⁸⁵ Részlet az 5003. számon iktatott ügyirat kapcsán kiadott a helytartótanácsi körlevélből: „A közbiztonság megköveteli, hogy az ilyen bűnöző elemek, akiket ezen szokatlan nyelvhasználat alapján lepleznek le, legyenek letartóztatva, és más, már különböző büntetésekre elítélteknek a bűntársaiként azokhoz méltó fenyítésben részesüljenek. Ezért a Királyi Helytartótanács bizalmasan közli a fent megnevezett uraságotokkal a szokatlan nyelvhasználat csatolt jegyzékét, hogy azt felhasználva, a saját kebelén belül cselekedve képes legyen [a bűnözőket] elfogni, letartóztatni és velük a tényállásnak megfelelően bánni” (KIS 2001: 255, a latin szöveg magyarra fordítása Tegye Imre munkája; a teljes latin szöveg és fordítása: KIS 2001: 254–255; kézirata: MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Fabiankovich – 1783 – Nr. 148).

⁸⁶ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 20r oldal.

⁸⁷ MNL HBML IV. A. 1018. d., 2. doboz.

⁸⁸ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 35r oldal. (Ugyanez a szöveg megtalálható a 53v, a 76r–76v és a 135r–135v oldalon is.)

7.2. A zsványok és a zsványnyelv összekapcsolása a kihallgatást vezető gyakorlatában azzal járt, hogy rendre rákérdeztek a vásári tolvajsággal gyanúsítottak zsványnyelvismeretére vagy csak úgy általában a zsványnyelv létezésére: „Úgy e’ hogy vagyon a’ *Sivány* Tolvajóknak különös Nyelvek? — Vagyon valami.”⁸⁹ Ezekből a kérdésekből kitetszik, hogy a korabeli felfogás szerint a bűnösség és a zsványnyelv ismerete feltételezik egymást: „*Sivány* vagy e’, és tudode’ a’ *Sivány* nyelvet? — Nem vagyok és soha nyelveket nem hallottam”.⁹⁰

A bíróságoknak a zsványnyelvről kialakult véleményét erősíthette, hogy a tolvajok szerint is (véltetőleg nem függetlenül a kihallgatásokon elhangzó kérdésektől és előfeltevésektől) döntő bizonyítéknak minősült a zsványnyelv ismerete: „Fonagy Szintén olyan *Szivany* [ɔ: Zsivany] mint Én, mert minden nyelvet tudgya. a’ *Zsivanyok*nak Vasarokrul Vasarokra jár”⁹¹ — mondta Varga Erzsók az 1775-ben Miskolcon zajlott per során, majd ugyanezzel érvelt a tizenöt éves eszlári Kis András bűnösségét bizonyítandó is: „e’ is *Zsivany*, meg jobban tudgya a’ *Zsivány* nyelvet mint az örege”.⁹² Ezt ugyan a megvádolt fiú tagadta, de a bíró kérdése jól mutatja, hogy a törvény embere is osztotta Varga Erzsók véleményét: „Mihaszna tétovázol te a *Zsiványok* közzül vagy; sőt a nyelvekre is sokakat te tanítottál meg? — Én nem vagyok, és nem is tanítottam senkit”.⁹³

7.3. Mint az iménti és a korábbi idézetekből is láthattuk, a törvényszéki vizsgálatok során több vádlottnak is nekiszégezték a kérdést, hogy hol, hogyan tanultak zsványnyelven beszélni. Erre további példákat is találunk: „Hát *Zsiván* Nyelven beszélleni hol tanúltál? — Egyéb helyen, s egyéb képpen nem tanúltam, hanem mióta Veszprémyhez állottam azóta töllők tanúltam[m] egynehány szót”.⁹⁴ Vagy egy másik esetben: „Kitől tanultad ezen Nyelvet? — Azoktól a’ Jóktól, a’ kiket elől számláltam, és széllyel az Országban.”⁹⁵

A vallomásokból kiderül, hogy a zsványnyelvet nemcsak tanulták, hanem tanították is: „Valdmeg mitsodaképpen beszélnek eők, hogy hiják egymást, és hanyszor voltál te az olly anokkal? — Sohasem voltam tsak most tanítottak először. beszédekem nem tudhatom”.⁹⁶ Akadt persze olyan is, aki annak ellenére is megtanult néhány tolvajnyelvi kifejezést, hogy erre nem tanították, elég volt neki, hogy együtt csavargott a zsványokkal: „Azon idegen Szokon beszéllő Tolvajóknak Beszedjékrül, mit tudsz, mit hallottál? beszédel. — Egyebet nem tudok, nem is hallottam azon szóruul, hanem hogy egyszer előttem az utban a’

⁸⁹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67r oldal.

⁹⁰ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 38.

⁹¹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 25r.

⁹² MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 25r.

⁹³ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 64. doboz, Fasc. 8., № 80.

⁹⁴ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/8. iratsomó.

⁹⁵ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67r oldal.

⁹⁶ MNL SzSzBML IV. 9. cc., 63. doboz, Fasc. 8., № 70.

Pista a' Disznót *szuszogonak* ~~hivta~~ az ökröt pedig *szőrösnek* vagy minek hivta, és egymás között Jancsival ezen a beszeden beszélgettek (...) úgy egykor itt Egerben a' Vásárban is egy Kővér hasas Emberrel beszélgettek [ti. „ezen a beszeden”], akit ők *Tisztartónak* neveztek”⁹⁷ — vallotta Lencsés Kata az Egri szöveggyűjtemény adatközlőiként is ismerhető Kovács Jánosról és Veszprémy Istvánról.

Veszprémy Pista egyébként a korban valószínűleg ritkának tekinthető módon sajátította el a zsványnyelvet a Debrecen környéki tolvajcimboraiktól: „én ezektől tanultam a *Zsvány* Nyelvet, úgy mint Ujvarasi Miskátul, Czipo Samutul, és Joskátul, akik nékem le irták Papirosra mivel tudtam olvasni”⁹⁸

A tanítómesterek — hiszen ez a zsványságban való jártasságukat bizonyította, ezért súlyosbító körülménynek számított — tagadták, hogy bárkit tanítottak volna rá, vagy akárcsak beszélnek a tolvajnyelvet. Szembesítés során ebből kisebb perpatvar is keletkezhetett: „[Bíró:] ~~Vald meg hat~~ Azt mindenkor tagadod hogy te a' *Zsvány* nyelvet ne[m] érted, holott már egy nehányszor a' mikor kerdeztek el azon *Zsvány* nyelvre feleltel, deime Cseplő Sara is szemedb[e] mondja hogy te a' *Czagany* idejeb[en] mar *Zsvány* Asszony voltal. és Fejer Sarival edjütt te tanitottad mind Fejer, mind Cseplő Sarit a' *Zsvány* nyelvre. — [Bokor Judit:] Tanította a Menkö, a' ki ujjön [o: öjjön] meg teged Cseplő Sara mindjart eb lelkü Kurvaja (...) — [Bíró:] Ne tagadd csak vald meg hogy te tanitottad Cseplő Sarat és Fejer Sarat a' *Zsvány* nyelvre? — [Bokor Judit:] Én ne[m] tanitottam. — [Cséplő Sára:] Ha a' hoher egyszeriben viszen is bennünket, és mindjart fejem veszi azt azt vallom hogy te tanitottal Bokor Judith a' *Zsvány* nyelvre. és valamikor mentem vele Debreczenb[e] a' mindenkor csak csapongva mentünk és ne[m] az igaz uton, akkor is a többek közt arra tanitottal engemet, hogy ha kerdi valami becsülletes ember vagy akarki is hogy hova megyünk csak azt felellyük: hogy lopni megyünk, mivel így fel se teszük felöllünk hogy oda mennenk.”⁹⁹

7.4. A vásári tolvajok vallomásaiból nemcsak a zsványnyelv egyes szavait ismerhetjük meg, de e nyelvváltozat általánosabb (azt ne mondjuk: elméleti) kérdései is előkerülnek. Cséplő Sára például arról beszélt, hogy ő úgy értesült, hogy „Ez a '*Sivány* nyelv koholttatott, a mint maga Bokor Judit mondotta”,¹⁰⁰ azaz hogy a zsványnyelv egy szándékosan kitalált nyelv.¹⁰¹ Kerül adat a zsi-

⁹⁷ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/7. iratsomó.

⁹⁸ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó.

⁹⁹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 123r–123v oldal.

¹⁰⁰ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 38r oldal.

¹⁰¹ Ez a zsványnyelv mesterséges voltáról való kijelentés rendkívül értékes. Ugyan vannak elszórt adatok, amelyek arról értesítenek, hogy a bűnözők szándékosan találták ki, de legalábbis szándékosan változtatták meg argójuk egyes szavait ezzel védekezve a tisztességes társadalom azon törekvése ellen, hogy nyelvüket megismerjék, de ennek magyarországi említésére nem ismerek más példákat. Külföldi források többször utalnak rendszeresen megrendezett tolvajkonferen-

ványnyelv elterjedtségéről is, amiből az látszik kiderülni, hogy a vásári tolvajok argója viszonylag egységes volt, és meglehetősen sokfelé használták: „Még másutt ezen a’ részen kívül hol vetted észre, hogy ilyen ’Sivány Tolvajok vagynak, és ezt a’ Nyelvet értik? — Tudom hogy mikor Székes Fehér Varmegyében voltam kvártélyban, ott leg többet láttam. és ott is ez a nyelv vagyok.”¹⁰²

8.1. A „Sivány Tolvajoknak különös Nyelvek” tehát — mint erről az előző, 7. pontban is szót ejtettünk — a 18. század utolsó negyedében a vásári tolvajok egyes pererei során a hatóságok érdeklődésének középpontjába került, minek következtében egyes kihallgatási jegyzőkönyvekbe (a vallomásokot tartalmazó iratoknak csak egy kis részébe) belekerülhettek a vádlottak szájából elhangzott zsványnyelvi szavak. E kifejezéseknek az élőnyelvnél jóval nagyobb presztízssű bírósági szövegekben való megjelenése, az argókifejezések írásban való rögzítése volt a zsványnyelvi szójegyzékek elkészítéséhez vezető út első lépése.

Az általam forgatott 1770-es–1780-as évekbeli iratokban jobbra szónyi terjedelmű zsványnyelvi elemekkel találkozunk, amelyek mintegy szórványemlékként ágyazódnak bele a bázisnyelvi szövegbe azok hitelességét bizonyítandó. Az ilyen egyszavas zsványnyelvi előfordulásokból viszonylag sok van, például *komnyik* ’orgazda’ („van nekünk itten egy *Komnyékunk*”,¹⁰³ „Ezt a’ *Komnyik* nem vette meg”¹⁰⁴), *kuksi* ’vásár’ („De csakugyan bé mentünk mi a *kuksi* végire”),¹⁰⁵ *leves* ’pénz’ („mikor en oda érkeztem már neki akkor volt pénze, akkor dítsekedett hogy tud ő *Levest* szerezni”),¹⁰⁶ *ruhiz* ’ver’ („Sokat *ruhizzák* az az verik”),¹⁰⁷ *tisztartó* ’a banda egyik alvezére, »Második személy, a’ Fő Zsványokk[özt]«’¹⁰⁸ („Láttade’ a Zsványok, vagyis Tolvajoknak legg főbbikét, avagy is amint a Zsványok mondják *Tisztartójokat*? — Igenis most múlt Szent Mihály Napkor a Vásárba láttam az Zsványok *Tisztartóját*”,¹⁰⁹ „egykor itt Egerben a’ Vásárban is egy Kóvér hasas Emberrel beszélgettek, akit ők *Tisztartónak*

ciákra, melyeken — érthető okokból kellően nem alátámasztott információk szerint — a tolvajnyelv régi szavainak újjakkal való felcserélése is szerepelt (vö. BÁRCZI 1932: 3). Az archaikus vonásait őrző orosz tolvajtársadalomban állítólag ma is élnek azok a hiedelmek, melyek szerint „a tolvajkongresszusokon döntenek a tolvajnyelvbe felvehető új szavakról, illetve régiek törléséről. (...) Mindenesetre ezzel a hiedellemmel függ össze a »régi fénya« — »új fénya«, azaz régi és új tolvajnyelv megkülönböztetése, melyet tudományosan még senkinek sem sikerült igazolni.” (SZILÁGYI 1989: 233). A „plenáris” ülést tartó tolvajkongresszusok hírére — melyeket az 1980-as évek óta két évenként tartanak — KOVÁCS és SZTRÉS is megerősítette (1994: 24).

¹⁰² MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67r oldal.

¹⁰³ MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratcsomó.

¹⁰⁴ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

¹⁰⁵ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 43r oldal.

¹⁰⁶ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 20r oldal.

¹⁰⁷ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 120v oldal.

¹⁰⁸ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 17r oldal.

¹⁰⁹ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/8. iratcsomó.

neveztek”,¹¹⁰ „Egri vásárbanis még bizonyos Zsiványval aki leg főbb köztők, és *Tisztartónak* hiják beszéllet”,¹¹¹ „a’ *Tisztartó* pedig lopott egy fejkötőt”¹¹²).

Leggyakrabban a *rajzol* ’lop’ szó tűnik fel a szövegekben: „onnét ismét el mentek Rosnyora *rajzolni*”,¹¹³ „igen keveset *rajzolhattunk* úgy hogy mind öszve Pelei Miska nem *rajzolhatott* egy fejelés Csizmánál egyebet”.¹¹⁴ A *rajzol* gyakoriságát növeli, hogy még a bírák kérdéseiben is előfordul: „Rosnyon mennyit *rajzoltatok* Konyással”,¹¹⁵ „Hat ezen kívül Uri mit *rajzolt* még akkor abba a’ Debreczeni Vásárban?”¹¹⁶ Ennek a bírói zsványnyelvhasználatnak a következőben nem egy példa van rá, hogy a hivatalos személy kérdése és a lopással gyanúsított vádlott válasza is tartalmazza ezt a tolvajnyelvben máig élő szót: „Hát erre hol vetted a’ Pénzt, úgy é hogy *rajzoltad*? — Én nem *rajzoltam*, mert volt magamnak, hiszen adott az Atyám”,¹¹⁷ „*Rajzoltál* é akkor valamit Kikkel, és mit? — Nem *rajzoltam* Semmit is.”¹¹⁸

A *rajzol* helyenként egészen hosszú párbeszédben bukkan elő: „[Bíró:] Fejér Sára jól tud *rajzolni* és most is a Potsi Butsuba *el rajzolt* 30. v: 40 f[orin]tot, hallottad é ezen Szokat. — [Bokor Judit:] (...) a *rajzolás*ról Semmit Sem tudok. — [Bíró:] Mit teszs az a *rajzolás*? mint hogy azt kérted ki *rajzolt*, tudnod kell hát? — [Bokor Judit:] Én tsak Cseplő Sárától hallottam hogy az Erszényt *rajzolták*, de hogy mit teszs az a szó *rajzolni* nem tudom. — [Cséplő Sára:] Ne hazudj már annyit Bokor Judit hiszem te *rajzoltad* az az loptad *el* Fejér Sárival, Csöreggel edjütt, a Potsi Butsuban a Templomban.”¹¹⁹

A *rajzol*-nak, mint látjuk, származékszavai is kerülnek (*rajzolás*, *rajzolni*), találkozunk igekötős alakjával („*el rajzoltak*, az az loptak edgy türet [’feltekert vég vászon’] keszkenőt nem meszsze edgy Sidotul”,¹²⁰ és van főnévi származéka is, a *rajzoló* ’(vásári) tolvaj’ („ha ketten czimboráskodnának, nem lenne a’ Bánától fogva eddig, olyan két *Rajzoló* mint ők ketten”).¹²¹

A *rajzol* mellett a ’lop’ további — a zsványnyelvi szójegyzékekben nem szereplő — szinonimái is felbukkannak a bírósági iratokban, pl. a *nyal* („*Nyalék pozdorját* az annyit téssen (...) a Gyólts árulóknál lehetett lopni Gyóltsot, *Nyal-*

¹¹⁰ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/7. iratcsomó.

¹¹¹ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/3. iratcsomó.

¹¹² MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

¹¹³ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 25r oldal.

¹¹⁴ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 43r. oldal.

¹¹⁵ MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratcsomó.

¹¹⁶ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 68v oldal.

¹¹⁷ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67v.

¹¹⁸ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 66v oldal.

¹¹⁹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 111v oldal.

¹²⁰ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 121r oldal.

¹²¹ MNL HBML IV. A. 1018/f., 4. doboz, 19/1782. irat.

ni azt teszi *Lopni*”),¹²² *elcsavarít* („Én az egyikkel nézegettem a ’Sidónál keszkenőket, oldalt, hogy a ’Sidót azzalis distrahallyuk [’figyelmét elvonjuk], az egyik ki tsipte, a’ másik *el csavarította*”),¹²³ *kap* („Látál e’ hogy azon Bicsakosok¹²⁴ Vadkerti Vasárkor loptak volna? — Semit se sem *kaphattak* — Honnan tudod aszt hogy semit sem *kaptak*?”), „Valyd meg Loptatoke minden Vasarban? — Hol *kaptunk* valamit hol semit”¹²⁵), *csap* („Ezek felett Tokajban még mit *tsaptatok*?”),¹²⁶ „egy nadrágot Tóth Miska *Csapott* (...) Negyedikét nem láttam ki *csapta*”,¹²⁷ „Az Aszszonyok Szokták mondani, tsak *csapták*”¹²⁸).

A gyakran előforduló szavak közé tartozik a *cafrika* ’nem törvényes feleség, élettárs, szerető; kurva’ is: „nem maga beszéllette, hanem a’ *Czafkái* az az a’ Kurvái”,¹²⁹ „Tarczalon lakó egy szép leányt, a Rabló [ti. Rabló Pista] *Czafkáját*”,¹³⁰ „[Bokor Judit] a Csőreg *Czafkája*, Zsvány Nyelven, azaz Kurvája volt”,¹³¹ „De hiszem hijába is fásasztják magokat az Urak ezzel a *Czafkával*, mert ez Czágán [o: Czágány] Tanitványa lévén (...) mig a Hohér a Nyakába a kötelet nem veti addig nem vall”,¹³² „Ugy é Te Sári hogy ez a Judit Nagy *tzafka* — Kurva”.¹³³

A *cafrika* szinonimájaként van adatunk a *maca* és a *dorka* szóra is: „Szathmári Juli a ki Reszeginek *Maczája* (...) Kis Ersók, Az Úri *Maczája*”,¹³⁴ „Lentsés Kata, es Gálos Sára *Dorkákkal*, s Czinkos ágyasaival Egerben érkezett”, „Zsványos *Dorkák*, és ágyasok”.¹³⁵

A levéltári iratokban több olyan szó is kerül, amelyek nincsenek benne a zsványnyelvi szójegyzékekben, így azokhoz képest plusz adatként jelentkeznek. Az eddigiekben hoztam már példát a *dóka* ’december, egyféle bunda’, *kicsíp* ’kihúz’, *nyal*, *elcsavarít*, *kap*, *csap*, *maca* szavakra, de szintén nincs adatolva a glosszáriumokban az *elugrik* ’megszökik’ („Lármája miatt ottang Pesten is meg akarták fogni de *el ugrott*”,¹³⁶ „Jancsi *el Ugrott*, engem pedig meg fogtak”),¹³⁷ a

¹²² MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 35r oldal. (Ugyanez a szöveg megtalálható a 53v, a 76r–76v és a 135r–135v oldalon is.)

¹²³ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 41v oldal.

¹²⁴ *Bicskás* ’vásári zsebtolvaj’ (NAGY J. T. 2014: 129).

¹²⁵ MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratcsomó.

¹²⁶ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 27v. oldal.

¹²⁷ MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratcsomó, № 8.

¹²⁸ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 19v oldal.

¹²⁹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 66v oldal.

¹³⁰ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 43r oldal.

¹³¹ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 119v oldal.

¹³² MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 126r oldal.

¹³³ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 114r oldal.

¹³⁴ MNL HBML HbF1 IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 32r oldal.

¹³⁵ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

¹³⁶ BFL IV. 1223. e., 13. doboz, 1552. iratcsomó.

¹³⁷ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratcsomó.

megborít ’?elfog, letartóztat’ („hazudsz hogy Gyotsot loptál mert Czitz kártont akartál lopni, ’s *meg borítottak* bé vittek”),¹³⁸ a *cseperít* ’hazudik’ („Nem lehet itt *tseperitni*, halgass. id est hazudni”),¹³⁹ a *megcsicsóz* ’magáévá tesz, megbasz’, *csicsózás* ’közösülés’ („Ugyan ezen alkalmatossággal Bokor Judit tagadván a maga Paráznságát, azt tanálta mondani, hogy ötet nem *tsitsozták meg*; hanem a többeket. NB. Ezen Szo pedig *tsitsozás* a Zsivány Nyelven a mint Cséplő Sára mondja, a Czagány Nyelven Paráznságot jelent”).¹⁴⁰

8.2. A vallomásokban előforduló zshiványnyelvi szavakat a kihallgatást vezető személyek bizonyára megmagyarázandónak ítélték, ezért születtek az afféle bejegyzések — ilyenekre is volt már több példa a korábbi idézetekben —, amelyekben a zshiványszó mellett ott áll az értelmezése is: „Jó kis Leány ez tud *rajzolni* az az lopni”.¹⁴¹ Szintén megtalálható a zshiványszó magyarázata a következő szövegrészletben: „Mikor a Tedejen tavaj meg fogtak bennünket akkor Reszegi Fejér Sári Bokor Júdith ott együtt lévén, Reszegi mondotta Fejér Sárinak, *Jó víz volt most mert rajzolt Fejér Sári Jól rajzolni*, annyit téssen mint pénzt lopni. de többet nem tudok”.¹⁴²

A nyilavinyelv szavainak értelmezése időnként egyféle metanyelvi magyarázatok formájában is feltűnik: „a’ Rásárt [ɔ: Vásárt] *Kuksi* az embert *bakk* az arany pénzt *gagyi* neven hívjak”.¹⁴³ Néha egész kis „szószedetek” születtek a jelentések megadásából: „A’ Gyólcso *Putzinak*, a pénzt *Leves[ne]k*, a’ mentet *Palinak*, a’ nadrágot *fel húzó*, a’ csizmat *fel rántonak*, a’ Sebbe valo órat *tsengetjűnek*, a’ szűrt, gubát *fel vevő* a’ süvveget, kalapot *fel tevőnek* hijják”.¹⁴⁴

Abban az esetben, ha a kihallgatást vezető nem ismerte egy-egy szó jelentését, rá is kérdezhetett arra: „Mit értenek azon szón *Kuksi*. — Vásár”, vagy „Tudode azt mit tesz *kaptualni* — Nem tudom.”¹⁴⁵ Az efféle kérdések persze a vádlottak zshiványnyelvismerete (és rejtetten zshivány voltak) kipuhatolásának eszközei is lehettek.

8.3. Mint néhány példában már láthattuk (fentebb a 8.2. pontban vagy a 163. lapon olvasható hosszabb idézetben), az argószavak egy-két esetben előfordulnak zshiványnyelvi mondatokba foglalva is, a magukban álló zshiványszavakon túl viszont szinte nem találkozunk több szóból álló lexikai egységekkel, a fogalmak szó szerkezettel való megnevezésével (az egyetlen *jó víz* ’sokaság a vá-

¹³⁸ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 121v oldal.

¹³⁹ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 110v oldal.

¹⁴⁰ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 110v oldal.

¹⁴¹ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 35v oldal.

¹⁴² MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 35r oldal.

¹⁴³ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 20r oldal.

¹⁴⁴ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 19v oldal.

¹⁴⁵ MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratcsomó.

sárban' kivételével).¹⁴⁶ Ugyanez igaz az állandósult szókapcsolatokra, frazémákra is. Ezt — ismerve a „gyűjtés” körülményeit, azaz hogy az igazságszolgáltatás ügymenete során jegyezték fel a nyelvinyelvi fordulatokat — részben természetesnek tekinthetjük, másrészt viszont felettébb furesállhatjuk is, hiszen olyan nyelvváltozatot — különösen, ha intenzív beszédkapcsolatban lévő bűnözői csoportok argójáról van szó — nemigen lehet elképzelni, amelyben ne fordulnának elő szólásmondások, különböző állandósult kifejezések. Hogy a 18. századi zsványok is használtak frazémákat, ezt mindössze egy szóláshasonlaltal tudom példázni: „meg mondotta hogy olyan sokat ne beszéllyek, mert *úgy széj-jel tép mint a varjú a Csirkét*”.¹⁴⁷

9. A vallomásokban előforduló szavakon felbuzdulva egynémely 18. század végi bíró, jegyző úgy gondolta, hogy külön kis szójegyzéket állít össze. Ennek a döntésnek eredményeképpen születtek meg zsványnyelvi szójegyzékeink, a Miskolci, az Egri és a Böszörményi szójegyzékek (vö. KIS 2021b: 129). Ezek elkészüléséről (vö. KIS 2021b: 136–137) nincsenek feljegyzések, annyit tudunk biztosan, hogy az elfogott vásári tolvajok kikérdezésével gyűjtötték össze az adatokat, az összeállított szójegyzéket pedig a zsványoktól visszakérdezve ellenőrizték is, mint ezt a következő bejegyzés mutatja: „El olvastatván előtte a' *'Sivány* Tolvajoknak ~~neveik~~ nyelvek, azokat azon módon, a' mint irva vagyon elmagyarázta.”¹⁴⁸

A megszületett szójegyzékekről másolatok készültek, ezeket egyéb iratokkal együtt megküldték az adott és a kapcsolódó ügyekben érintett más bíróságoknak, ahol ezek a glosszárriumok kiegészülhettek néhány újabb szóval, esetleg kisebb-nagyobb módosításokat, javításokat hajtottak végre rajtuk. (Erről lásd KIS 2021b: 137, 31. láb.) Egy Miskolcon kelt levélből arról is tudunk, hogy még az is felvetődött, hogy a különböző gyűjtéseket egy nagyobb szótárra kapcsolják össze. Ezt az ötletet Almásy József fogalmazta meg 1775. december 6-án Miskolcra küldött levelében ezt írván Vécsey László egri püspöki fiskálisnak: „az adnectalt Vocabulat [¹mellékelt szójegyzéket¹] kedvesen veszük, melyet ha együve Kapcsolunk az nálunk le irot Szavakkal, majd közel egy Nyelv telik belüle ezel.”¹⁴⁹

A levélben említett „az nálunk le irot Szavak” nem más, mint az első magyar tolvajnyelvi glosszárrium, az 1775. május 9-i dátummal ellátott Miskolci szójegyzék, amelyet hamarosan további zsványnyelvi glosszárriumok is követtek. Ezeknek és a levéltári iratokban talált további adatoknak az együttes, monografikus feldolgozása fog teljes képet adni a 18. századi zsványnyelvről.

¹⁴⁶ Ilyenekből a 18. századi zsványnyelvi szójegyzékekben is nagyon kevés fordul elő, például *nincs víz, kis víz* 'kevés ember a vásárban', *nagy víz* 'sokaság a vásárban', *puffra iszik* 'hitelben iszik', *sok gyertya ég utána* 'sokan keresik'.

¹⁴⁷ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 37r oldal.

¹⁴⁸ MNL HBML HbFI IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2., 67r oldal.

¹⁴⁹ MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/1. csomó.

Rövidítések

BFL = Budapest Főváros Levéltára

IAGNS = Историчјски архив града Новог Сада [Újvidék Város Történelmi Levéltára]

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

MNL HBML = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

MNL HBML HbFl = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Hajdúböszörményi Fióklevéltára

MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára

MNL NML = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL SzSzBML = Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 29. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

BONDESON, ULLA 2002. Az argó ismerete mint a bűnözői közösségbe való beilleszkedés mutatója. In: VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS szerk., *A szleng kutatás 111 éve*. Szleng kutatás 4. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 159–196.

DRAKE, GLENDON FRANK 2002. A szleng társas szerepe. In: VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS szerk., *A szleng kutatás 111 éve*. Szleng kutatás 4. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 293–302.

HALLIDAY, MICHAEL A. K. 2002. Ellennyelvek. In: VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS szerk., *A szleng kutatás 111 éve*. Szleng kutatás 4. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 255–276.

HOFFMANN, OTTÓ–KIS, TAMÁS 2009. Wörterverzeichnis der Diebessprache aus Pinkafeld (Ungarn). In: EFING, CHRISTIAN–LESCHBER, CORINNA szerk., *Geheimssprachen in Mittel- und Südosteuropa*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, Peter Lang. 103–126.

IMPLOM JÓZSEF 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 270–272.

KIS TAMÁS 1997. Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: KIS TAMÁS szerk., *A szleng kutatás útjai és lehetőségei*. Szleng kutatás 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 237–296.

KIS TAMÁS 2001. Német tolvajnyelvi szójegyzék a 18. századból. *Folia Uralica Debreceniensis* 8: 251–262.

KIS TAMÁS 2020a. Két újabb 18. századi zsványnyelvi szójegyzék Egerből. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 24/1: 274–286.

KIS TAMÁS 2020b. Böszörményi zsványnyelvi szójegyzékek. *Magyar Nyelvjárások* 58: 193–226.

- KIS TAMÁS 2021a. Adalékok a 18. századi zsványok neveihez. In: SEBESTYÉN ZSOLT–MINYA KÁROLY szerk., *Emlékkönyv Mizser Lajos tiszteletére*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet. 46–52.
- KIS TAMÁS 2021b. A III. Egri szójegyzék és a 18. századi magyar zsványnyelvi gloszszáriumok kapcsolatai. *Magyar Nyelvjárások* 59: 127–146.
- KOVÁCS ÁKOS–SZTRÉS ERZSÉBET 1994. *Az orosz tolvajvilág és művészete*. Budapest, Pesti Szalon.
- LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, JIŘINA VAN 2002. A vándorló, illetve elzárt peremcsoportok nyelvi közösségvállalásának kérdéséről. In: VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS szerk., *A szlengkutató 111 éve*. Szlengkutató 4. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 335–360.
- MKatLex. = DIÓS ISTVÁN főszerk., *Magyar katolikus lexikon. 1–17*. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2014.
- NAGY JANKA TEODÓRA 2014. „Ítéltetett Makó város bírása és tanácsa által...” Normakövetés és normaszegés Makó népi jogéletében (1781–1821). *Urbs. Magyar Város-történelmi Évkönyv* 9. Budapest. 123–139.
- NAGY SÁNDOR 1990. A hajdúkerületi törvényszék büntetés-kiszabási gyakorlata lopás miatt indított bűnügyekben 1757–1850. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 7: 67–115.
- NAGY SÁNDOR 1997. Kínvallatás a hajdúvárosok és a hajdúkerületi törvényszék előtt indított bűnügyekben. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 24: 25–56.
- SZILÁGYI ÁKOS 1989: Orosz alvilág a Szovjetunióban. (A „blatnoj” természetrajzához). In: KOVÁCS ÁKOS–SZTRÉS ERZSÉBET, *Tetovált Sztálin. (Szovjet elitéltek tetoválásai és karikatúrái)*. Szeged. 209–235.

Outlaws and Outlaw Language in Criminal Records

Using quotes from sources dated between 1775 and 1782, in my paper I discuss those issues that may be revealed about market thieves of the time and their language by archival documents consulted as “byproducts” while looking for glossaries of outlaw language from the 18th century.

Keywords: outlaw language, cant, market thieves, linguistic record, glossary, Eger, Bősörmény

Kis Tamás
 ORCID: 0000-0002-9500-7525
 Debreceni Egyetem
 kis.tamas@arts.unideb.hu

A kolhozélet orosz és ukrán szavai Kárpátalján*

GAZDAG VILMOS

1. Kárpátalja magyarlakta településeinek elmúlt évszázadában jelentős szerepe volt a kollektív gazdaságok (kolhozok) működésének, mely természetesen hatással volt az ott dolgozók nyelvhasználatára is. A szovjet éra idején az erős orosz nyelvi dominancia hatására több ezer orosz vagy orosz közvetítésű lexikai elem honosodott meg a tagköztársaságokban élő nemzeti kisebbségek nyelvében, melyek jelenléte a nyelvhasználat minden színterén kimutatható (ISAEV 2002: 114). Az ekkor meghonosodott szavak jelentős része szorosan kapcsolódik a Szovjetunió különböző korszakainak politikai-ideológiai és történelmi folyamataihoz (KAGANOV 2012: 267), azaz erős ideológiai színezetet hordoz magán. KÓTYUK ISTVÁN (2007: 95–96) szerint az ekkor átvett kölcsönszavakat a következő csoportokba sorolhatjuk be: 1. a szovjet intézményrendszerrel kapcsolatos szókincs, 2. az ipar és mezőgazdaság tárgykörébe tartozó szavak, 3. a hivatalos élet szavai, 4. a kereskedelemmel kapcsolatos szavak, 5. az életkörülményekkel kapcsolatos szavak, 6. az oktatás szókincsébe tartozó szavak. A szovjet időszak során megalkotott neologizmusok napjainkban a társadalmi rendszer átalakulása, illetve a kolhozok 2000-es évek fordulóján bekövetkező felszámolása révén elavultak, és kikerültek az aktív szókincsből, mivel az általuk jelölt fogalmak manapság már nem vagy csak a történettudomány szakszavaként használatosak (KALINOVSKA 2008: 36). E folyamat természetesen érvényes a kárpátaljai magyar köznyelvben meghonosodott orosz és ukrán kölcsönszavakra is, melyek lényegében fokozatosan archaizálódó historizmusokká váltak.

A témakörben végzett élőnyelvi vizsgálatok sürgető voltát támasztja alá a potenciálisan számba vehető adatközlők, azaz az egykori kolhoz munkások egyre idősebbé válása, s folyamatos elhalálózása. Jelen írásban az e témakörben végzett kutatások első eredményeit adom közre.

2. Az 1920-as évek, illetve az 1930-as évek első harmada a kisbirtokok helyébe lépő állami és kollektív mezőgazdasági rendszerek kialakulásának időszaka

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

volt (PETRÁK 2000: 159). A kollektivizálás azonban nem volt áldozatmentes folyamat: „a gazdagparaszti réteget ellenségnek kiáltották ki, akik ellenzik a szövetkezetesítést” (BÍRÓ 2003: 27), s a „kuláktalanítás” címszava alatt körükben tömeges letartóztatások, kivégzések és szibériai deportálások kezdődtek (erről lásd KRAUSZ 2006: 152–170).

A Szovjetunióban ebben az időszakban háromféle gazdaság működött: az állami birtokok – a *szovhozok*, a kollektív gazdaságok – a *kolhozok*, illetve a nem szocializált gazdaságok (erről lásd NAGY 1941: 62). A szovjet- vagy állami gazdaságokat jelölő *szovhoz* (or. *советское хозяйство* → *совхоз*), illetve a kollektív gazdaságokat jelölő *kolhoz* (or. *коллективное хозяйство* → *колхоз*) szavak átvételei a jelölt kategóriákkal együtt ún. xenizmusként (ezekről lásd pl. BAKOS 1991) — kizárólag a szovjetunióbeli reáliára vonatkoztatva — nemzetközi szóként s több alakváltozatban is ismertek (ezzel kapcsolatosan lásd GAZDAG 2020).

Az 1900-as évek második felében szovjet mintára Európa számos országában alakultak szövetkezetek, melyek országonként típusaikban és nevükben is számos eltérést mutattak (erről lásd ERDEI 1977). Fontos lehet azonban azt is megjegyezni, hogy mivel a szovjet típusú mezőgazdasági üzem elnevezése Magyarországon nem a *kolhoz*, hanem a *termelőszövetkezet* (röviden *téesz*) lett, mindezek az elnevezések a magyarországi standardban xenizmusok maradtak.

Ugyanakkor a kárpátaljai magyarok körében a helyzet teljesen más volt. Esetükben a kolhozok a mindennapok szerves részét képezték, melyek a létrehozásuk viszontagságait követően (erről lásd pl. DUPKA 2014: 75–89, MOLNÁR D. 2015) több évtizeden át a helyi lakosság túlnyomó többségének a megélhetését is biztosítani voltak hivatottak. Természetesen ezeknek az alakulatoknak nemcsak gazdasági, hanem nyelvi szempontból is jelentős hatásuk volt, „hiszen a termelőszövetkezetek (kolhozok, szovhozok) vezetői, az új hatalmi rendszer funkcionáriusai csak orosz nyelven érintkeztek az emberekkel” (CSERNICKÓ 1995: 132). Így a *kolhoz* szó és a hozzá tartozó származékok, valamint a kolhozélettel kapcsolatos egyéb orosz eredetű átvételek az idősebb generáció nyelvhasználatának szerves részét képezték és képezik ma is, még abban az esetben is, ha ezek jellemzően csak a témakörhöz kapcsolódó visszaemlékezések kapcsán jelennek meg.

3. A továbbiakban a Beregszászi járás területén kérdőíves és interjú formában végzett kölcsönszóvizsgálataim, illetve a kolhozrendszer működésével kapcsolatosan folytatott interjú felmérésem eredményei alapján próbálok meg bemutatni néhány, a témakörhöz kapcsolódó kölcsönszó használatát és annak sajátosságait. Elsőként nézzük meg a két gazdaságtípus megjelölésének az alakulását!

A **kolhoz** szó használatát a kapcsolódó kutatások rendre igazolták, vagyis a szó — az empirikus vizsgálatok eredményei alapján — a kárpátaljai magyar

nyelv szempontjából még aktív használatúnak tekinthető: *Megszűnt a kolhoz, má oda se lehet menni dógozni.* [71_Mezőkaszony_1962_N_Anytr];¹ *Nem vittek el Donbászra, úgyhogy beiratkoztam a kolhozba.* [60_Kaszyony_1930_F_Anytr]. A szó a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban számos hibrid kölcsönszó alapjául szolgált. Ilyenek például: **kolhoziroda** — *Én húsz évet dógoztam a kolhozirodába.* [208_Deda_1952_N_Anytr]; **kolhozrendszer** — *Ezt folytattuk ezerkilencszáznegyvenkilencig, amíg a kolhozrendszer be nem jött.* [210_Deda_1931_F_Anytr]; **kolhoztanya** — *Közel vót hozzá egy kolhoztanya.* [204_Deda_1923_N_Anytr]; **kolhozhegy** — *Nagyapám vincellér volt a kolhozhegyen.* [65_Kaszyony_1965_F_Anytr]; **kolhozautó** — *Pakoltuk nemcsak a kolhozautók, hanem más organizációk kocsjait is.* [67_Kaszyony_1954_F_Anytr].

A fentebb idézett példamondatok a közvetlen kölcsönszavakon kívül a mélyebb államnyelvi hatás nyomán megjelenő tükörjelentéseket is tartalmaznak. A *beiratkoztam a kolhozba* nyilvánvaló russzicizmus (*записаться в колхоз* mint *записаться в школу* 'beiratkozik az iskolába'), Magyarországon ugyanis az emberek *beléptek* a téeszbe. Hasonló esetet figyelhetünk meg a *Pakoltuk ... más organizációk kocsjait is* mondat esetében is. Az orosz *организация* ugyanis nemcsak 'szervezet', hanem 'vállalat' (ti. munkaszervezet) jelentésű is lehet.

A **szovho(s)z** szó előfordulását és használatát is hasonló sajátosságok jellemzik: *Tizenöt éves vótam, mikor a szovhozba mentem dógozni.* [59_Kaszyony_1935_N_Anytr]; *Farmvezető lettem, itt a gáti szovhozba...* [Gat_1953_F].² Fontos megjegyezni azt is, hogy az orosz nyelvben létrejött **vinszovhoz** 'borgazdaság, borászat' szóösszetétel ugyancsak megtalálható a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban: *És csak egyedül a beregszászi vinszovhozba kaptunk munkát.* [210_Deda_1931_F_Anytr]. A *kolhoz-hoz* hasonlóan magyar nyelvi szóösszetétel alapjául is szolgált: **szovhozüzem** — *Asztán továbbá itt nagymuzsalyi szovhozüzem, ami jelenleg privatizálás alatt áll.* [118_Nagymuzsaly_1981_N_Anytr]; *Aztán még dolgoztam a kolhozba, a muzsalyi szovhoszüzembe.* [434_Nagymuzsaly_1934_F_Anytr].

A kényszerű kollektivizálás és a kuláktalanítás a kárpátaljai magyar lakosságot is érintette (erről lásd DUPKA 2014: 75–89), s így természetszerű, hogy a kuláktalanítás orosz nyelvi megnevezése is bekerült a magyar nyelvhasználatba:

¹ Az ilyen típusú azonosítók a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontban 2003 óta folyó kutatási program keretében készült interjúkat jelölik. A program célja a kárpátaljai magyar hanganyagtár kialakítása. Az azonosítók a következő információkat tartalmazzák: az interjú kódszáma, az adatközlő lakhelye, születési éve, neme. Az interjúk rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetemet fejezem ki a kutatóközpont munkatársainak.

² Az ilyen, három adatból álló azonosítók a Szovjetizmusok Kárpátalja egykori magyar kolhoz-munkásai nyelvhasználatában című ÚNKP-21-4 kutatási program keretei között készült interjúkat jelölik, s az alábbi információkat tartalmazzák: az adatközlő lakhelye, születési éve, neme.

roszkuhácsennyá kksz,³ fn < or. *раскулачивание*, illetve *раскулаченные* [ukr. nyelvi megfelelője *розкуркулення*] — *Volt akkor az a program, roszkuhácsennyá, hogy van az, a gazdagoktú be kellett adni a jószágokat, ökrököt, teheneket.* [Beregujfalu_1968_N].

Az újonnan létrejött gazdasági szövetkezetek parasztmunkásait egységes megnevezéssel kezdték el illetni. A kolhozokban dolgozó parasztokat az orosz nyelvben a *колхозник* szóval nevezték meg, amelyet az orosz *колхоз*-ból a *-ник* szuffixum segítségével alkottak. A megnevezést mára már az orosz nyelvben is az archaizálódott szovjetizmusok között tartják számon. A magyar nyelvhasználók számára idegen hangzású kölcsönzés helyett az idegen szavakhoz járuló *-ista* melléknév- és főnévképző (erről részletesen lásd GYALMOS 1933, T. SOMOGYI 2011) felhasználása révén **kolhozista** formában vált a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban általánosan használttá, pl. *Minden kolhozistának adtak két hektár földet.* [311_Gut_1919_N_Anytr]; *Hát azok is* (értsd: az adatközlő szülei) *csak munkás emberek, kolhozisták voltak.* [Fornos_1954_N]; *A nagyszülők is, azok is mind, mind kolhozisták vótak.* [Fertősalmás_1949_F]; *A földterületeket széjjelosztották a kolhozisták közt.* [Kisdobrony_1942_F]. A kolhozokban dolgozó személyek megnevezéseként ezen kívül több hibrid kölcsönző is használatos volt: pl. a **kolhoztag** — *Édesapám és édesanyám kolhoztag volt.* [97_Batyú_1949_N_Anytr]; vagy a **kolhozelnök** — *Kolhozelnök vót.* [57_Kaszony_1925_F_Anytr]; **kolhozsofőr** — *Az egész kolhozsofőrök, akik jöttek a számoszválokon* [’billenőplátos teherautók’]. [67_Kaszony_1954_F_Anytr].

A *kolhozista* szó analógiájára viszont a *szovhoz* származékeként létrejövő *szovhozista* megnevezés nem honosodott meg,⁴ helyette csupán a hibrid kölcsönzőként megjelenő **szovhozmunkás** alakot tudjuk adatolni: *A szovjet világba szovhozmunkás, egyszerű parasztember volt.* [419_Gat_1969_F_Anytr].

A mezőgazdasági munkákat végző személyeket különböző csoportokba szervezték, amelyeket leggyakrabban **brigád**-nak neveztek: kksz, fn ’1. munkáscsoport; 2. brigád, dandár, csapat’ < ukr., or. *бригада* (< ném. *Brigade*, ESUM 1: 254, Vasmer 1: 213) — *A mezőgazdaság egy része gépesített volt, így traktorbrigád volt például* [Bene_1954_F]; *Voltak a kolhozok, a kolhozokban voltak brigádok, a brigádokon belül pedig voltak ilyen kisebb csoportok* [Tiszasalamon_1966_N]. Ezeket a csoportokat általában egy-egy személy közvetlenül felügyelte, ő volt a **brigadér ~ brigadéros ~ brigadérus** kksz, fn ’munkavezető’ < ukr., or. *бригадир* (< ném. *Brigadier*, ESUM 1: 254, Vasmer 1: 213) — *A brigadér szervezte be a szénát, a répát, és a dajárkák, azok étettek.* [Visk_1943_N]; *Az egyik*

³ A munkában bemutatott kölcsönzések két kölcsönzőtípusba sorolhatók. Ezeket a címszavak után megadott rövidítések jelölik: kksz = közvetlen kölcsönzés, haksz = hangalakkölcsönzés.

⁴ Egy 2021. decemberi keresés alapján az Arcanum Digitális Tudománytár anyagaiban mindösszesen három sajtónyelvi előfordulása van ennek a szóalaknak.

nagyapám az ilyen brigadéros volt. [248_Halabor_1968_F_Anytr]; *Hát, a tudomásom szerint volt kolhozelnök, alelnök, brigadérosok és csoportvezetők.* [Bereg-újfalú_1968_N].

A *brigád* katonai műszóként (’dandár’) már a 18. sz. óta megvolt a magyarban. Ugyanez vonatkozik a *brigadéros*-ra is (TESz 1: 369) azzal a különbséggel, hogy a magyarországi használatban a ’dandárparancsnok’ jelentésben közben elavult *brigadéros* nem „frissült” szovjet mintára ’brigádvezető’-vé 1945 után, mint ahogy ez Kárpátalján megtörtént. Mind a ’munkacsapat’, mind a ’munkacsapat vezetője’ jelentés az eredeti katonai jelentéshez képest szovjet fejlemény (Anikin 4: 209–210), vagyis ezek a magyar nyelv vonatkozásában tükörjelentésnek minősülnek (KISS 1976: 33–35).

A munkacsoportok másik megnevezéseként elterjedt volt a *lánka* kksz, fn ’(munka)csoport’ < ukr. *ланка* (< feltételezhetően a középfnémet *lanne*-ből, ESUM 3: 191, az or. nyelvi megfelelője a *звено*) — *Hát csoportokba dolgoztak. Vagyis úgy mondják, hogy lánka. Egyik helyen lánka, másik helyen csoport.* [Fertősalmás_1949_F]; *Dercenbe volt öt lánka, Fornoson volt négy lánka csoport.* [Dercen_1960_N]; illetve előfordul még hibrid kölcsönszóként is: *Csak annyit tudok erről, hogy volt hegyilánka, mezeilánka, külön a ferma, külön traktoristák.* [Szőlősgyula_1951_Nő]. Ezeket vezette a *lánkás* ’csoportvezető’ — *Apám építőbrigádnak volt úgynevezett lánkása, mint brigádvezető.* [Szőlősgyula_1957_F]; vagy a szláv nyelvi alaknak inkább megfelelő *lánkovij* < ukr. *ланковий* — *Először kolhozban kapáltam a mezőket, málét, krumplit, répát, és azután lettem később lánkovij munkavezető.* [Visk_1943_N]; *Mert voltak ilyen csoportvezetők, meg úgy hívták, hogy lánkovijok.* [Barkaszó_1936_N].

Voltak olyan foglalkozások és tisztségek is a kolhozoknál, amelyeket orosz/ukrán eredetű megnevezésekkel azonosítottak. Ilyenek az alábbiak:

agronóm haksz, fn ’agronómus’ < ukr., or. *агроном* (< gr. *ἀγρονόμος*, ESUM 1: 47; Šanskij 1/1: 44 a fr. *agronome* átvételének tekinti, amely ugyancsak a gr. *ἀγρονόμος*-ra vezethető vissza) — *Addig jól ment neki is, amíg agronóm volt a kolhozban.* [2014_Zápszony_Résztevő_N_40-s].

dajárka kksz, fn ’fejőnő’ < ukr., or. *доярка* (a lengy. *dojarz*, *dojarka* alakokon keresztül az ósszláv **dojiti*-ből eredeztethető, Anikin 14: 282, illetve részletesen KRETOV 1995: 117–120) — *A brigadér szerezte be a szénát, a répát, és a dajárkák, azok etettek.* [Visk_1943_N].

furázsér kksz, fn ’takarmánykezelő’ < ukr., or. *фуражир* (< fr. *fouragge*, ESUM 6: 139, Vasmer 4: 210) — *Amikor ő volt a furázsér a farmon, akkor még tíz disznót is tartott, volt termény, amennyi csak kellett.* [2015_Vonat_Résztevő_N_50-s].

kádró kksz, fn ’a személyzeti osztály vezetője’ < az or. *отдел кадров* összetételből önállósult ukr., or. *кадр* (< fr. *cadre*, ESUM 2: 339, Vasmer 2: 157), amely az or. (*отдел*) *кадров* standard [k’adrəf] helyett ukránosan [k’adroj]-nak

ejtett helyi változatából ered. — *A kádró nő a konzervgyárba abszolút nem tudott magyarul.* [206_Deda_1955_N_Anytr]. A *кадр* (többnyire csak többes számban: *кадры*) szó az oroszban is eredetileg katonai terminus volt (ahogy a fr. *cadre* 'keret' is a napóleoni háborúk óta, vö. magyar *keretlegény*), a fegyveres erők békeidőben is szolgálatban álló törzsállományát jelölte (Černych 1: 366). A szovjet korszaknak fentebb említett, „a munka frontját” is militarizáló törekvései során lett egy munkahelynek vagy más szervezetnek 'törzsállománya', majd orosz mintára a magyarországi magyarban is. A magyarországi közbeszédben e tisztség viselőit *káderes*-nek, hivatalosabb formában *személyzetis*-nek hívták (ÉrtSz. 3: 702).

ucsotcsik kksz, fn '1. számfejtő, 2. nyilvántartó' < or. közny. *учётчик* (< or. *учёт*) — *Az Engelsz kolhozhoz kerültem, mint először mint csak ucsotcsik.* [67_Mezőkaszony_1954_F_Anytr]; *Volt egy ucsotcsik, aki a fizetéseket írta, számolta fel.* [Szőlősgyula_1953_N].

zortechnik kksz, fn '1. állattenyésztési szakember, 2. zootechnikus' < ukr. *зоотехник*, or. *зоотехник* (~ lat. + ném. *zoo*+*Technik*) — *Hát ezekért [értsd: az állatok ellátásáért] volt zortechnik, aki felelt értük.* [Zápszony_1956_N]; valamint **zootechnikus** — *Fejőnők voltak, állatgondozók voltak, zootechnikusok voltak. Egy kész széleskörű társaság volt.* [Tiszasalamon_1966_N]; illetve **zoltechnik** alakban is — *Ahogy a kolhoz, úgy a párttitkár is a kolhozelnök is, a zoltechnikok, agronómusok, azok is, a buhátterek, a könyvelők, azok is máshonnan jöttek.* [Dercen_1960_N].

A kolhozok jellemzően többféle tevékenységi formával is foglalkoztak, s ennek megfelelően több szervezeti egységet is el lehetett bennük különíteni. Ezek megnevezései között szintén előfordulnak orosz/ukrán eredetűek, mint például az alábbiak:

ferma kksz, fn 'tenyésztelő, farm' < ukr., or. *ферма* (< fr. *ferme*, ESUM 6: 89, Vasmer 3: 190) — *Ferma vót, tehenek, fejők vótak.* [Fornos_1954_N]; *A mi falunkban külön volt tehén- és bárányferma.* [Szőlősgyula_1951_Nő]; *Vót állattenyésztés is, disznóferma vót, akkor tehenek vótak, lovak vótak.* [Nagypalád_1940_N].

koperatíva kksz, fn 'szövetkezeti bolt, üzlet, kis falusi vegyeskereskedés' a *кооперативный магазин* 'szövetkezeti bolt' jelzős szerkezet univerbációjával jött létre, magyarországi megfelelői a Kádár-korban az *ÁFÉSZ-boltok* (a köznyelvben egyszerűen az *áfészek*) voltak < ukr., or. *кооператив* (a ném. *Kooperative* 19. század végi átvétele, amely a lat. *cooperatio*-ból eredeztethető, ESUM 2: 563, Šanskij 8: 300) — *Egyes-egyedül csak, de az is egy zsidónak köszönhető, az akkori koperatíva.* [64_Kaszony_1959_F_Anytr]; illetve a köznyelvben meg rövidült hangalakkal használatos **kopera** — *Elvitt a, úgy hívták akkor a koperába, és ott vettek nekünk cipőt, ruhát.* [486_Bucusu_1944_N_Anytr].

piscse kksz, fn 'konzervgyár' < or. *пищекomboнат* — *A piscsébe, ott is dógoztam vagy két évig.* [142_Oroszi_1973_F_Anytr]; *Beregszászban, amikor szedtek mindent befele, akkor behordták a piscsébe, a szőlőktől kezdve mindent behordtak, mert itt ilyesmire nem volt hely.* [Gut_1958_N].

szilpó kksz, fn 'szövetkezeti bolt; vegyeskereskedés' < *сільський* és az or. *помребуительское общество* összetételéből (ukr. + or. mozaikszó) — *Ő volt ott a szilpónál evvel a szekérrel.* [486_Bucusu_1944_N_Anytr].

szuvenyír kksz, fn 'emléktárgy készítő üzem' < ukr. *сувенир*, or. *сувенир* (< fr. *souvenir*, ESUM 5: 464) — *Az általános iskola után Dédába a szuvenyírbe dógoztam.* [206_Deda_1955_N_Anytr]; *Mikor férjhez mentem 76-ba, akkor jöttem haza a kolhozba és itt kezdtem a munkámat szuvenyírbe.* [Zápszony_1956_N].

A munkavégzéshez kapcsolódóan ugyancsak több szláv eredetű megnevezés adatolható:

nárjád kksz, fn '1. munkalap szerint végzendő munka, 2. parancs, rendelkezés' < ukr., or. *наряд* (az or. *наряд* a *ряд* 'sor, rend' származéka, ESUM 4: 45, Vasmer 3: 46) — *Akkor meg egy jegyzetbe írta úgymond a nárjádokat, hogy hát ki mit teljesített.* [432_Nagybakta_1951_N_Anytr].

videmoszt kksz, fn 'különböző adatok (pl. az elvégzett munka, munkanapok, jövedelem) feltüntetésére szolgáló lista, jegyzék' < ukr. *відомість* (ófehérorosz/óukrán közvetítésével a lengy. *wiadomośc*-ból, Anikin 6: 168–169) — *Hát minden hónap végén, mikor letelt a hónap, egy hét múlva mondjuk kész lett a videmoszt, és akkor mindenkit kifizettek, kinek mennyi járt, meg hogy járt.* [Csonkapapi_1947_N].

rozrjád kksz, fn 'kategória, osztály, különböző szakemberek besorolási kategóriája' < ukr. *розряд*, or. *разряд* (< or. *разряд*, ESUM 2: 239) — *Beosztásomba elértem a négyes rozrjádot.* [67_Mezőkaszony_1954_F_Anytr]; *Cukrászként van harmadik rozrjádóm.* [Beregújfalu_1968_N].

szmena kksz, fn '1. műszak, 2. váltás, csere, 3. munkacsoport' < or. *смена* (az indoeurópai eredetre visszavezethető ószl. *мъна*-ból, ESUM 3: 479–480, Vasmer 2: 597) — *Tehát szmenára jártunk, úgyhogy hát ha elmentünk öt órátul dógoztunk egy óráig.* [71_Mezőkaszony_1962_N_Anytr].

A kolhozokban tartott állatállomány ellátásához kapcsolódó szláv eredetű elemek közül egy speciális takarmány neve is meghonosodott: **szinázs** kksz, fn 'silózott szénatakarmány' < ukr. *сінаж* (a *сіно* 'széna' szóból képzett újszerű alakváltozat, ESUM 5: 255, or. nyelvi megfelelője *сенаж*) — *Ősszel meg ugye besilózták, és télen meg silóval etették, siló, szinázs. Ilyen befüllesztett takarmányok.* [Batár_1959_F].

4. A fentebb bemutatott szavak jelentős része a kolhozok felszámolását követően már csak a visszaemlékezések során megjelenő historizmusként funkcionál, s mint ilyen fokozatosan archaizálódik, s kerül át a beszélők passzív szókincsébe. Jól példázzák ezt egy korábbi kérdőíves felmérés adatai, melynek keretében a kárpátaljai Beregszászi járás⁵ területén található 35 magyarlakta településen a települések lakosságszámának figyelembevételével, három korcsoportban, azonos nemi eloszlás mellett összesen 342 főt kérdeztem meg a szláv kölcsönszavak használatával kapcsolatban. A kutatási adatok elemzése révén ugyanis lehetőség nyílik például a szavak ismereti szintjének a vizsgálatára, illetve az e téren megfigyelhető generációs különbségek kimutatására is.

A felmérés azt mutatta, hogy a kolhozokban az állatok takarmányozásáért felelős személyek megnevezéseként használt *furazsér* szót az adatközlők 62%-a már egyáltalán nem tudta azonosítani, míg a fennmaradó 38% a *raktáros*, *mázsáló*, *adagoló*, *élelmiszeradagoló*, *hidmázsás*, *mérlegkezelő*, *segédraktáros*, *takarmányos*, *takarmányellenőr* stb. foglalkozásokkal azonosította. Amennyiben a válaszokat nemi és korcsoportos bontásban is megnézzük, akkor láthatjuk azt is, hogy a 40 év alatti korosztály képviselői közül kevesen tudták azonosítani a szó jelentését: a középkorúak esetében az arányok kiegyenlítettebbek, és hasonló a helyzet a legidősebb korosztálynál is (erről lásd az 1. táblázat adatait). Összességében viszont mindenképp azt kell mondani, hogy a szó pontos jelentése fokozatosan feledésbe merül még azok körében is, akik éltek a szovjet időszakban is.

Férfi			Nő		
Kor	Ismeri	Nem	Kor	Ismeri	Nem
18-40	11	46	18-40	7	50
41-60	29	28	41-60	23	34
61-100	26	31	61-100	31	26

1. táblázat. A *furazsér* szó ismerete nem és korosztályok szerinti bontásban

Hasonlóan alakult a *szovhoz* szó ismerete is: a megkérdezettek közül 148 válaszadó nem tudta azonosítani a fogalmat. Ezen felül az is kiténik, hogy a jelentését illetően nem tesznek különbséget a *szovhoz* (állami tulajdonú) gazdaságok és a *kolhoz* (elvből önkéntes társuláson alapuló) gazdaságok között. Ennek megfelelően a *szovhoz* szót 36 válaszadó a *kolhoz* szóval azonosította, 26 fő gazdaságként definiálta. A kolhozrendszer működésével kapcsolatos interjúk során a megkérdezettek között voltak olyanok is, akik ezzel kapcsolatosan is konkrét választ adtak: *Hát a kolhoz az megszűnt, mert a szovhoz átvette.* [Nagymuzsaly_

⁵ Az adatok még a 2020. évi decentralizációs átszervezéseket megelőző állapotokra vonatkoznak.

1940_N]. A további (132 főtől érkezett) válaszok pedig más, hasonló jelentésű magyar megnevezéseket tartalmaznak: *tsz, kft, vállalat, állami gazdaság* vagy *állami mezőgazdaság*. A szó archaizálódási folyamatát jól mutatják a szociológiai változók szempontjából részletezett adatok. Ha ugyanis megnézzük a korok szerinti bontást, akkor láthatjuk, hogy a legfiatalabb generációból a válaszadók több mint fele nem ismeri a szó jelentését. A másik két korcsoportban az arány épp a fordítottja (lásd a 2. táblázatot).

Férfi			Nő		
Kor	Ismeri	Nem	Kor	Ismeri	Nem
18-40	22	35	18-40	24	33
41-60	37	20	41-60	36	21
61-100	35	22	61-100	40	17

2. táblázat. A *szovhoz* szó ismerete nem és korosztályok szerinti bontásban

5. Összegzésképpen elmondható, hogy a szovjet korszak, és ezzel együtt a kolhozrendszer is komoly nyelvi hatást gyakorolt a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatára. Az ekkor megjelenő s a magyarok által is használt, a kolhoz intézményével kapcsolatos orosz/ukrán neologizmusok a rendszer megszűnésével historizmusokká váltak, s egy jól kirajzolódó archaizálódási folyamat kezdeti fázisába kerültek.

Irodalom

- Anikin = АНИКИН А. Е., *Русский этимологический словарь. Русский этимологический словарь 1–15 (а–еренга)*. Москва–Санкт-Петербург, Рукописные памятники Древней Руси–Нестор-История, 2009–2021.
- BAKOS FERENC 1991. Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus. *Magyar Nyelv* 87: 306–312.
- BÍRÓ LÁSZLÓ 2003. Sztálin. *História* 2003/3: 22–29.
- Černych = ЧЕРНЫХ П. Я., *Историко-этимологический словарь современного русского языка 1–2*. Москва, Русский язык, 1999.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 1995. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). In: KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 129–145.
- DUPKA GYÖRGY 2014. *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 232. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- ERDEI FERENC 1977. *Mezőgazdaság és szövetkezet*. Hasonmás kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk., *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Harmadik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1978–1980.
- ESUM = МЕЛЬНИЧУК, О. С. főszerk., *Етимологічний словник української мови 1–6*. Київ, Наукова думка, 1982–2012.
- GAZDAG VILMOS 2020. Egy szovjetizmus története: *kolhoz* és származékai. *Magyar Nyelv 116*: 306–312.
- GYALMOS JÁNOS 1933. Latin eredetű képzőink. *Magyar Nyelv 29*: 221–235.
- ISAEV = ИСАЕВ, М. И. 2002. Этнолингвистические проблемы в СССР и на постсоветском пространстве. *Вопросы языкознания 6*: 101–117.
- KAGANOV = КАГАНОВ, Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету 32*: 267–272.
- KALINOVSKA = КАЛИНОВСЬКА, О. В. 2008. Проблеми лексикографічного опису ідеологічно забарвлених лексичних одиниць. *Наукові записки, Філологічні науки 85*: 35–39.
- KISS LAJOS 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 92. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÓTYUK ISTVÁN 2007. *Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke.
- KRAUSZ TAMÁS 2006. A Szovjetunió. In. NÉMETH ISTVÁN szerk., *20. századi egyetemes történet 1. Európa*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KRETOV = КРЕТОВ, А. А. 1995. Доярка под зонтиком. *Русская речь 1995/1*: 117–120.
- MOLNÁR D. ERZSÉBET 2015. *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboráiban (1944–1953)*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK.
- NAGY IVÁN EDGÁR 1941. *Szovjet-Oroszország kollektív mezőgazdasági termelése*. Budapest, Cserépfalvi.
- PETRÁK KATALIN 2000. *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945*. Politikátörténeti füzetek 16. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Šanskij = ШАНСКОГО, Н. М. főszerk., *Этимологический словарь русского языка 1–11*. Москва, Издательство Московского университета, 1963–2014.
- T. SOMOGYI MAGDA 2011. Janurik Tamás, Magyar képzőszótár. A mai magyar köznyelv képzőváltozatai. *Magyar Nyelv 107*: 227–232.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Vasmer = ФАСМЕР, МАКС, *Этимологический словарь русского языка 1–4*. Москва, Прогресс, 1986–1987.

Russian and Ukrainian words of kolkhoz life in Transcarpathia

The operation of collective farms (kolkhozes) has played a significant role in the Hungarian settlements of Transcarpathia over the past century, and this has naturally had an impact on the language use of the people working there. The Slavic neologisms that appeared at that time and were also used by the Hungarians became historicisms with the demise of the system, and entered the initial phase of a well-developed archaization process. The urgency of sociolinguistic studies in this field is underlined by the increasing ageing and continuing death of the potential informants, i.e. kolkhoz workers.

Within the framework of this paper, I will try to present some of the borrowed words and their specificities, based on the results of my questionnaire and interview surveys in the Berehovo district, and on the results of my interview survey on the functioning of the kolkhoz-system.

Keywords: Hungarian dialects of Transcarpathia, kolkhoz-system, East Slavic loan-words, sociolinguistic studies

Gazdag Vilmos

ORCID: 0000-0002-9331-2307

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
gazdagvilmos@gmail.com

Kárpátaljai magyar nyelv tankönyvek a helyi nyelvváltozatokról*

DUDICS LAKATOS KATALIN

1. A nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz való viszonyulás alakításában az iskola szerepe vitathatatlan. A tantervek, a tankönyvek, a pedagógusok által közvetített szemlélet meghatározó a magabiztos anyanyelvhasználat, a kiegyensúlyozott anyanyelvi öntudat kialakulásában. Ehhez viszont — különösen a határon túli közösségek esetében — elengedhetetlen, hogy a nem standard változatokkal, nyelvi jelenségekkel kapcsolatban se találkozzon a tanuló elmarasztaló, esetleg lekicsinylő megnyilvánulásokkal. Ennek ellenére számos empirikus vizsgálat támasztotta alá az elmúlt évtizedekben, hogy magyar nyelvterületen negatív megkülönböztetésben részesül az, aki iskolai megnyilatkozásai során nem a köznyelv normáit használja, s a pedagógusok körében sem jellemző a nyelvről, nyelvváltozatról való tudományosan megalapozott vélekedés (JÁNK 2019, PARAPATICS 2020, DUDICS LAKATOS 2019, 2020).

Lényeges hatása lehet annak, hogy a fiatalok, sőt, a pedagógusok a hivatalosan jóváhagyott segédletekben milyen információkkal, viszonyulással találkozhatnak anyanyelvváltozatukkal kapcsolatban (LŐRINCZ–SIMON szerk. 2017). SIMON SZABOLCS a szlovákiai magyar tankönyvek kapcsán ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Elsőrendűen fontos szempont az ideológia, amelyet a tankönyv tükröz. Noha faji, vallási, nemi, nyelvi alapú megkülönböztetés vagy csak ennek sugallása is megengedhetetlen a tankönyvekben, nem példa nélkül való a nyelvi megkülönböztetés sugallása, a nyelvváltozatok iránti érzéketlenség a hazai anyanyelvi tankönyvekben sem” (2014: 29). A kárpátaljai magyar iskolák anyanyelvoktatásának reformjáról, alakulásáról számos tanulmány készült, empirikus felmérések vizsgálták a tanulók és pedagógusaik nyelvjárási attitűdjeit is. A legújabb középiskolai magyar nyelv tankönyvekről is olvashatunk már rövidebb, átfogó elemzéseket (BEREGSZÁSZI–DUDICS LAKATOS 2019, 2020, ORBÁN 2020). Jelen tanulmány azt elemzi, hogy milyen információkat szerezhettek, szerezhetnek a kárpátaljai magyar iskolások környezetük nyelv-

* A tanulmány a Domus szülőföldi ösztöndíj támogatásával készült.

használatáról a különböző időszakokban használt magyar nyelv tankönyvekből, s ezáltal milyen nyelvszemléletet közvetített közvetít számukra az adott segédanyag. A 90-es évektől egymást váltó tankönyvcsaládok szemlélete feltételezhetően összhangban áll az éppen aktuális magyar nyelv tantervek által közvetített anyanyelvoktatási szemlélettel.¹

2. A 2006 és 2008 között kárpátaljai magyar iskoláskorú fiatalok körében végzett empirikus vizsgálatokból kiderült, hogy a nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, különösen a nyelvjárásokkal kapcsolatos vélekedésük igencsak határozatlan, sokszor bizonytalan, ellentmondásos (LAKATOS 2010). Az adatokból arra következtethetünk, hogy a vizsgálatban résztvevők nem vállalják nyelvjárási anyanyelvűségüket, igyekeznek elhatárolódni az alacsony presztízsű nyelvváltozattól, vagy egyszerűen nincsenek tudatában annak, hogy nem a magyar köznyelv normái szerint beszélnek.

Az első feltételezésre a nyelvváltozat alacsony társadalmi presztízse szolgál magyarázattal: magyar nyelvterületen a nyelvjárási beszélőkhöz több negatív, mint pozitív előítélet kapcsolódik. A második eset azt jelentene, hogy a tanulók érettségi előtt állva nincsenek tisztában a nyelvváltozatok közötti különbségekkel.

Mindkét lehetőség elszomorító, s mindkettő mögött a hosszú ideig érvényben lévő anyanyelvoktatási módszerek hiányosságai állnak. Az iskolai anyanyelvoktatás elsődleges célja sokáig a köznyelv normáinak elsajátíttatása volt úgy, hogy az iskolába kerülő tanulók otthonról hozott nyelvváltozatát figyelmen kívül hagyva várták el a standard használatát. Annak ellenére így volt ez, hogy a magyar anyanyelvűek nagyobb része elsődlegesen valamely nyelvjárást sajátít el. Kárpátalján is a felcserélő anyanyelvoktatási módszer érvényesült 2005-ig (az új szemléletet közvetítő tanterv érvénybe lépéséig, KÓTYUK és mtsai 2005). Megismételt felmérések igazolták, hogy ennek a reformnak mérhető, pozitív eredményei mutatkoznak: jóval tudatosabban nyilatkoznak mind a fiatalok, mind pedagógusaik a nyelvváltozatokkal kapcsolatban (DUDICS LAKATOS 2019, 2020, 2021). Ám a teljeskörű szemléletváltáshoz hosszabb időnek kell eltelnie következetes anyanyelvoktatási szemléletet követve. Pedig kisebbségi körülmények között a magyar nyelv használatának korlátozottsága miatt a nyelvjárási nyelvhasználat gyakoribb, szélesebb körben elterjedt (akár térbeliségre, akár társadalmi rétegekre gondolunk), mint Magyarországon. S kisebbségi körülmények között a nyelvmegtartás szempontjából is különösen fontos a tudatos, ma-

¹ Az Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma által jóváhagyott, éppen érvényben lévő magyar nyelv tantervekhez készült tankönyvek valamennyi iskolában használatosak. A pedagógusnak, a tanulónak nincs lehetősége megválasztani a segédanyagokat. Bővebben lásd BEREKSZÁSI 2016: 209–218.

gabiztos nyelvhasználatra való nevelés, a kommunikációs kompetencia megfelelő szintjének elérése. Ennek érdekében külön fel kell hívni a tanulók figyelmét a helyi kötöttségű nyelvjárási, illetve kontaktusjelenségekre. Felmérések igazolták, hogy a határon túli magyar területek nyelvhasználata az államnyelvi hatások mellett dialektálisabb is, egyfajta fáziskésés figyelhető meg benne (P. LAKATOS 2002). Viszont ezeknek a szűkebb körben jellemző nyelvi jelenségeknek a nem standard volta kevésbé ismert az anyanyelvi beszélők körében. Több kutatás alátámasztotta, hogy határon túli adatközlők a magyar nyelv művelés által is sokat emlegetett, széles körben elterjedt ún. egyetemes változók esetében nagyobb arányban ismerték fel, produkálták a köznyelvi alakot, mint a környezetükben használt, szűkebb körben elterjedt jelenségeket (BEREGSZÁSZI–CSERNICKSKÓ 2007: 7–96, LAKATOS 2010). Így különösen fontos, hogy egy adott közösség tagjai az iskolában hiteles, tudományosan megalapozott információkat kapjanak szűkebb régiójuk nyelvhasználati jellemzőiről is.

2.1. Sokáig az anyanyelvoktatás egyszerűen figyelmen kívül hagyta ezeket a különbségeket. Bár a mindennapos nyelvhasználatban használták, használják a kölcsönszavakkal tarkított helyi nyelvjárásokat, a tantervek, a tankönyvek ezekről említést sem tettek. A cél a standard (az irodalmi nyelv) elsajátíttatása volt, viszont nem a meglévő alapra építve (BEREGSZÁSZI–CSERNICKSKÓ 1996). Tanulmányukban BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICKSKÓ ISTVÁN a 80-as években megjelent magyar nyelv tankönyveket elemezve megállapítják, hogy a segédanyagok nem fordítanak kellő figyelmet a helyi nyelvhasználat jellemzőire: „Hiányosak a tankönyvek példaanyagai a helyi nyelvjárási jelenségeket, tájszót tekintve is. A szerzők a definíció illusztrálására jobban szeretnek erdélyi, dunántúli stb. példával élni, mint helyivel. Igaz, általában a nyelvjárásokkal foglalkozó anyagrész utáni feladatok között — talán kárpótlásul — mindig akad egy, amely házi feladatként tízegynéhány helyi tájszó gyűjtésére serkenti a nebulókat” (1996: 33). Kiemelik azt is, hogy a 90-es években megjelent tankönyvcsalád előrelépést mutat ezek kezelésében.

Bár ezek a kiadványok, akárcsak a későbbi általános iskolai osztályok (5–9.) számára készült segédletek, főleg grammatikai témakörökre épülnek, az 1992-ben, majd átdolgozva 1996-ban megjelent 6. osztályos magyar nyelv tankönyvben *A nyelv rétegei* című fejezet a köznyelv és az irodalmi nyelv meghatározása mellett a nyelvjárások fogalmával is foglalkozik (KÓTYUK–HORVÁTH–PENC-KÓFER 1992: 6–9). Igaz ugyan, hogy a nyelvjárásokat a „falvakban élő embereknek” tulajdonítja, viszont kárpátaljai magyar települések (Kaszony, Vári) szóhasználatát említi példaként. A nyelvváltozat meghatározásaként a következővel találkozunk a tanuló: „A nyelvhasználatnak területenként eltérő változatait nyelvjárásnak nevezzük” (1992: 7). A tájszavak típusait szövegrészleteken keresztül

szemléltetik a szerzők. A témához három feladat tartozik. A gyerekeknek a törökbúza és a kukorica egyéb elnevezéseit kell megtalálniuk, majd egy Móra Ferenc által írt kétmondatos párbeszéd-részletből kell kikeresniük a tájszókat. Az utolsó feladat a következőképpen hangzik: „Gyűjtsetek a saját vagy az általatok leginkább ismert nyelvjárásból 5 tájszót!”. Talán szerencsésebb lett volna csupán a „saját nyelvjárását” említeni, hiszen feltételezhetően azt ismerik leginkább a 10-11 éves gyerekek.

Ugyanezen tankönyvsorozat 8. osztályosoknak készült részében (1995-ben, majd 2000-ben átdolgozva, az elemzett rész változtatása nélkül) ismét megjelenik A magyar nyelv rétegei című alfejezetben a tájnyelv (nyelvjárás) jellemzése: „olyan nyelvváltozat, amelyet az egyes földrajzi tájak magyar lakossága beszél. A köznyelvtől a tájnyelvek főleg hangtanuk és szókészletük tekintetében térnek el” (KÓTYUK 1995: 105). Ez után a kárpátaljai magyar nyelvjárásokat jellemzi a szerző, kiemelve legjellemzőbb sajátosságait. A témakör után található feladatok közül egy vonatkozik a nyelvjárásokra: „Gyűjtsetek olyan tájszavakat, amelyeknek ismeritek az értelmét! Írjátok le melléjük köznyelvi megfelelőjüket is!” (i. m. 106). Ugyanezen tankönyv a tájszavakkal a következő fejezetben is foglalkozik: A magyar szókészlet nagysága és tagolódása (i. m. 107–111). A tájszók meghatározása ebben a részben a következő: „egyes vidékek, tájegységek jellemző, az irodalmi és köznyelvben nem élő szavai” (i. m. 108). A fejezet után három feladat foglalkozik a tájszavakkal: gyűjtésükre szólítja fel a tanulókat, illetve köznyelvi megfelelőjüket kell megtalálniuk a felsorolt valódi és alaki tájszavaknak (i. m. 109–110). Mindenképpen kiemelendő, hogy a valódi tájszók például a kárpátaljai nyelvjárások jellemző kifejezései: *csattogó, fakopáncs, menetke*. Hiányosságként viszont meg kell említenünk, hogy a diftongusok jelölésének hiánya megzavarhatja az olvasókat: *zöüü, vóút, riégenn, belőülle*. Ennek feltételezhetően nyomdatechnikai okai vannak. Összességében azonban ez a tankönyvcsalád a nem köznyelvi változatokat említve már kiemeli a helyi jellemzőket, előrevetítve azt a reformot, ami a következő években a kárpátaljai magyar mint anyanyelv oktatásában bekövetkezett (KÓTYUK 1990, 1993, 1995, 1996, KÓTYUK–HORVÁTH–PENCKÓFER 1992). Ezeket a tankönyveket 2005-től kezdődően folyamatosan váltották fel azok a segédanyagok, amelyek a hozzáadó szemléletű tantervhez készültek (KÓTYUK 2005, 2006, 2007).

2.2. A magyarországi anyanyelvoktatási reform fontosságára vonatkozó írásokkal párhuzamosan Kárpátalján is számos tanulmány született a témában, pedagógus-továbbképzéseken, tudományos ismeretterjesztő előadásokban, írásokban hangsúlyozták a hozzáadó szemlélet fontosságát (ANTALNÉ SZABÓ 2004, BEREGSZÁSZI 2004, BEREGSZÁSZI–CSERNICSKÓ 2004).

A tudományos kutatások, elméleti munkák eredménye lett az az anyanyelvoktatási reform, melynek eredményeként 2005-ben egy olyan magyar nyelv

tanterv lépett érvénybe Kárpátalja magyar iskoláiban, mely a hozzáadó szemléletet szem előtt tartva alakította az anyanyelv oktatását az általános (5–9.) és a középiskolai (10–12.) osztályokban (BEREGSZÁSZI 2012, 2021, BEREGSZÁSZI–DUDICS LAKATOS 2019, 2020). A munkacsoport vezetője KÓTYUK ISTVÁN nyelvész, dialektológus, számos korábbi tankönyv szerzője volt, a munkacsoport tagjai között nyelvészek, módszertani szakemberek, gyakorló pedagógusok szerepeltek.

Bár az általános iskolai osztályokban továbbra is a grammatika oktatása maradt a központi téma, a tanterv kiemelten kezelte a helyi nyelvváltozatok jellemzőit, s a 10–12. osztályban teljesen megújult a tananyag tartalma: funkcionális stilisztika, szociolingvisztika és retorika, ezek gyakorlati hasznosíthatósága került a középpontba.

Az 5–9. osztály számára készült könyvekben önálló témaként nem szerepelnek ugyan a területi nyelvváltozatok, viszont más témakörök kapcsán szót ejt róluk a szerző. A nyolcadikos magyar nyelv tankönyv *A magyar irodalmi nyelv kialakulása* című fejezetében arról olvashatunk, hogy az északkeleti nyelvjárássok hangtani normái alapján kezdett kialakulni az irodalmi nyelv (KÓTYUK 2008: 4). Megemlíti a szerző azokat a kárpátaljai településeket is, melyek határvonalként jellemezhetők a nyelvváltozat kapcsán. Mellékelve egy térkép is látható a magyar „nyelvjárásterületekről”. A tankönyv 9. oldalán a nyelvi norma kapcsán megfogalmazott állítások a szociolingvisztikai szemléletet tükrözik: „A nyelvi norma követendő eszmény, amely elsősorban a normatív nyelvváltozatokban, a köznyelvben és az irodalmi nyelvben érvényesül. (...) Mivel a nyelvszokás változó, a köznyelvi norma is változhat” (i. m. 9). Ezt a tankönyvcsaládot egy másik szerzőgárda által jegyzett sorozat követte, melyben szintén nem találunk önálló fejezetet, alfejezetet, mely a nyelvváltozatokról, a nyelvjárásokról szólna (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2013, 2014, 2015, 2016). Viszont a tankönyvek meghatározásai, feladatai nem a korábbi, előremutató, tudományosan megalapozott szemléletet tükrözik (KARMACSI 2017).

Mielőtt azonban a megújult tanterv a 12. osztályig ért volna, 2010 nyarán az ukrán parlament visszaállította a 11 évfolyamos oktatást. Ezért új középiskolai tantervre volt szükség (BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ–BRAUN–HNATIK–RISKÓ szerk. 2010), és két tankönyv helyett egyben kellett összevonni a 11. és 12. osztály tananyagát (BEREGSZÁSZI 2011). Ez azonban a 2005-ös tanterv szemléletén és módszerein nem változtatott.

2.3. A 2010-es, középiskolai osztályoknak szánt, átdolgozott tantervhez is elkészültek a megfelelő tankönyvek (BEREGSZÁSZI 2010, BEREGSZÁSZI 2011). Ezek a segédanyagok szellemiségükben, tartalmukban igazodtak a módszertani útmutatóhoz: hozzáadó szemléletben közöltek ismereteket a funkcionális stilisztika, a retorika tárgyköréből. Kitértek a nyelvi sokszínűség, a nyelvi tolerancia

kérdéseire, a nemek és felekezetek nyelvhasználati különbségeire, kiemelt figyelmet kaptak azok a kárpátaljai nyelvi, nyelvhasználati jelenségek, melyek a kisebbségi helyzetből adódóan jellemzik a helyi beszélőközösség kommunikációját, s melyekre egy Magyarországon készült, használt oktatási segédanyagban nem találhatunk példát. Ilyen például a 10. osztályos tankönyv 9. leckéje, melyben szó esik a kárpátaljai magyar nyelvhasználat jellemzőiről: a nyelvváltási beszédhelyzetek tudatosításával számtalan későbbi félreértés, kellemetlen élmény megelőzése érhető el (BEREGSZÁSZI 2010: 59–70). A leckéhez tartozó feladatok életszerű szituációkon keresztül kívánják felhívni a tanulók figyelmét környezetünk nyelvhasználati jellemzőire: „Képzeljétek el és játsszatok el egy olyan párbeszédet, amely során egy kárpátaljai magyar beszélget egy Magyarországról ide látogatott magyarral! A mellékelt szöszedetből illesszétek be a szavakat a párbeszédbe odaillő módon! Minek az alapján döntöttetek? *paszport, göngyöleg, банка, útlevél, elektricska, intercity vonat, májka, kőjál*” (BEREGSZÁSZI 2010: 65).

A kárpátaljai névhasználat sok mindenben eltér a magyarországitól. A tankönyv vonatkozó fejezete nemcsak bemutatja ezeket a különbségeket, hanem röviden az eltérések okairól is szól, ezzel is megerősítve a sokszor bizonytalan fiatalokat nyelvi, nemzeti öntudatukban. Hiszen például a 93. feladatot elvégezve számos példát kapunk a lefordított, elírt nevek, apai nevek, asszonynevek sokféleségére: „Vizsgáljátok meg saját családok névhasználatát! Írjátok le édesapátok és édesanyátok nevét, édesanyátok leánykori nevét, a saját nevetek teljes formáját magyarul és ukránul, majd figyeljétek meg rajtuk a kárpátaljai magyar névhasználat sajátosságait!” (BEREGSZÁSZI 2010: 62). Sőt, az „anyja neve” kérdés is tisztázódik az adott helyen, ami a vázolt sajátosságokból adódóan sokszor kellemetlenséget szül a hivatalos helyeken.

A 11. osztályos tankönyvben különös jelentősége van annak, hogy a helyi, kontaktusjelenségekkel tarkított nyelvjárásokról is objektív, tudományosan megalapozott információkat közöl a 7. leckében A magyar nyelv területi változatai: a nyelvjárások címmel (BEREGSZÁSZI 2011: 43–52). A meghatározások, a szemléltető anyagok a legújabb szociolingvisztikai, dialektológiai kutatások eredményeire alapozva jelennek meg a tanulók előtt. Ezekből megtudhatják, hogy hány nyelvjárási régiót (10) különítünk el a magyar nyelvterületen, ezek közül hány található Magyarország határain kívül, illetve hogy egyetlen sincs, amelyik csak Magyarország területét érinti. Ezekkel az információkkal élővé, valóssá teheti a tananyag a sokszor már réginek, eltűnőben lévőnek tartott, valójában azonban élő nyelvváltozatokat a fiatalok előtt.

A leckéhez öt feladat tartozik: van, amelyik rövidke szépirodalmi részlet alapján szemlélteti a köznyelvtől eltérő nyelvi jelenségeket, illetve a hangok megterhelése közötti különbségeket (32. és 33. feladat). A 35. feladat alaktani

ismeretekre alapozva tudatosítja a tanulóknak a Kárpátalján gyakran használt nem köznyelvi tövek nem standard voltát: „Válasszátok ki a szavak közül a nyelvjárási alakokat, majd írjátok melléjük a köznyelvi megfelelőjüket! Függőleges vonallal válasszátok el a szótövet a toldalékoktól! Határozzátok meg két kiválasztott szó tőtipusát! *nől, lövés, tehen, higgy, megynek, vereb, butrot, tűzben, vinnem, húszas, föl, feheret, fát, bokrok, ehét, öregszik, motrok, vidd, huszszor, igyad, idd*” (BEREGSZÁSZI 2011: 52).

A tankönyv szerzője gondolkodásra, saját vélemény megfogalmazásra ösztönzi a fiatalokat a 34. és a 36. feladatban, előbbiben egy Kányádi Sándor idézettel, az utóbbiban pedig Mészöly Miklós Függőkert című versével: „Olvasd el Mészöly Miklós Függőkert című versét! Mit gondolsz, miért választotta a tankönyv szerzője ezt a verset a magyar nyelvjárásokról szóló fejezet végére?” (BEREGSZÁSZI 2011: 52).

A kapcsolódó feladatok mindegyike azt a célt szolgálja, hogy a kárpátaljai magyar iskolás a nyelvjárásokkal, a saját anyanyelv változtatásával kapcsolatban magabiztos, pozitív attitűddel találkozzon a standard tanulásának folyamata során is. Ez ugyanis elengedhetetlen a szituatív nyelvhasználat, a magabiztos nyelvi tudat kialakításához.

2.4. Az előremutató, gyakorlatban jól hasznosítható kiadványokat azonban 2018-ban új középiskolai magyar nyelv és (integrált) irodalom tanterv és az ez alapján készült tizedikes, illetve 2019-ben tizenegyedikes magyar nyelv tankönyv váltotta fel, így ezek kikerültek a használatból. Az új integrált magyar nyelv és irodalom tanterv lényegében a magyarországi négyosztályos (9–12. évfolyam) gimnáziumok és szakgimnáziumok számára készült magyar nyelv és irodalom kerettanterv (hivatkozás nélküli) egyszerűsített „átvétele” (BEREGSZÁSZI–DUDICS LAKATOS 2019: 150–164, 2020: 149–165). Pedig a kárpátaljai magyar nyelvi helyzet és nyelvhasználat leírásával foglalkozó tanulmányok egyértelműen bizonyították, hogy a magyar mint anyanyelv oktatása során nem célszerű (és nem is lehet eredményes) magyarországi tantervek és/vagy tankönyvek változatlan formában való átvétele és használata. Ehhez a tantervhez 2018-ban és 2019-ben elkészültek a magyar nyelv tankönyvek is (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2018, 2019).

Az új tankönyvekben nem jelenik meg sem a szociolingvisztikai, sem a hozzáadó szemlélet. Nem jelennek meg a kárpátaljai nyelvi helyzetet jellemző jelenségek, sem az erre vonatkozó dialektológiai, szociolingvisztikai kutatások eredményei. A 11. osztályos tankönyv tartalomjegyzékében szerepel ugyan A határon túli magyar nyelvhasználat főbb adatai, tendenciái, a kétnyelvűség, a kettősnyelvűség, kevert nyelvűség kérdései fejezetcím (166), viszont a megadott oldalra lapozva, hiányzik ez a fejezete a könyvnek.

A 10. osztály számára készült, fentebb említett átdolgozott tantervben s az ehhez készült tankönyvben felbukkan egy részfejezetben a nyelvjárások témaköre is a következő címmel: A magyar hangrendszer nyelvjárási eltérései (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2018: 41–44).² A tankönyv szövege, fogalomhasználata, időnként ellentmondásos, szakszerűtlen megállapításai a nyelvjárásokkal szembeni — KISS JENŐ által kiegyenlítő-funkcióelkülönítőnek nevezett — elfogadóbb attitűd (1998: 315–317) terjedését nem segíti.³ Ennek lényege, hogy a köznyelv és a helyi nyelvjárás ismerete mellett mindkét változattal szemben elfogadó viszonyulás érvényesül, s a különböző nyelvváltozatok használata is megoszlik a formális és informális beszédhelyzetek között. Ezzel azonban az eredményes köznyelvvoktatás célját sem szolgálja, hiszen a kárpátaljai tanulót nem saját anyanyelvváltozatával, környezete nyelvhasználatával szembesíti, tudatosítva annak jellemzőit, hanem szinte közhelyszerű megállapításokat, általánosan, széles körben ismert adatokat közöl a tájnyelvekkel, azok beszélőivel kapcsolatban. Ezzel pedig csak erősíti a nyelvjárásokkal szembeni távolságtartó, elhatárolódó viszonyulást az egyébként is bizonytalan tanulók (és pedagógusok) körében.

Az eredményes köznyelvvoktatást a 11. osztálynak szánt kiadvány sem szolgálja, hiszen a tankönyv feladatai között számtalan olyannal találkozhatunk, mely egyáltalán nem segíti a magabiztos nyelvhasználat kialakítását: nyoma sincs azokban a kárpátaljai nyelvi tervezés, a tudományos nyelvészeti, nyelvpolitikai kutatások eredményeinek. A nyelvi tervezés elvei és feladatai című fejezetben a következőként határozzák meg a nyelvi tervezés feladatát: „intézményhálózat segítségével, tömegtájékoztatással visszاسzorítani a káros jelenségeket” (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2019: 132). Az ehhez kapcsolódó 156. feladatban pedig a következőt kérik a szerzők a 17 éves kárpátaljai magyar fiataloktól: „Érvelj ezen állítás mellett! Anyanyelvünk oly mértékben romlik, hogy szükség van törvényes szabályozására” (i. m. 133). A nemzeti nyelv tagolódása című fejezetben megállapítják, hogy a nyelvjárások a köznyelvtől különböznek „hangzókészletükben – új hangokat találnak ki” (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2019: 143).

Sőt, a két tankönyvben (bár ugyanazon szerzők tollából született mindkettő egy év különbséggel csupán) a nyelvjárások osztályozása is különböző: a 10. osztályban azt tanulják, hogy 10 nyelvjárási régióról beszélünk, a 11. osztályban már csak nyolcat különböztetnek meg, teljesen más elnevezésekkel (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2018: 41, 2019: 160–161).

² Ugyanezzel a címmel, ugyanezzel a tartalommal találkozhatunk egy magyarországi szakiskolák számára készült kísérleti tankönyvben, melyet 2014-ben adtak ki, https://issuu.com/szolmusz/docs/magyar_nyelv___s_kommunik___ci___10_/14

³ A tankönyv részletesebb elemzését lásd BEREGSZÁSZI–DUDICS LAKATOS 2019, 2020.

Nem egyedi ez a következtetlenség: MISAD KATALIN szlovákiai magyar nyelv tankönyveket elemző munkájában szintén megjegyzi, hogy különböző felosztásokat követ az alapiskolai és a középiskolai tankönyv (2016a, 2016b).

Ezek után a szerzők mindkét tankönyvben olyan általánosságokat, tudományosan nem helytálló kijelentéseket tesznek az egyébként sem magas presztízsű, viszont Kárpátalján széles körben használt nyelvváltozatokról, melyek alapján a legtöbb tizedikes, tizenegyedikes fiatal magabiztosan állíthatja, hogy nem beszél nyelvjárásban (mi nem ö-zünk, viszont a jellemző diftongusainkról egyetlen szó sem esik ebben a rövid fejezetben sem).

A 11. osztályos tankönyv A nyelv területi tagolódása: a leggyakoribb nyelvjárásaink jellemzői, területi megjelenésük, a regionális köznyelv jellemzői című fejezete után csupán két feladat található (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2019: 162–166). Mindkettőhöz 3-3 terjedelmes szövegrészlet tartozik, amelyeket „kifejezően” elolvasva kell a nyelvjárási beszéd szövegben betöltött szerepét a tanulóknak meghatározniuk, kikeresve a tájszókat, vagy éppen megbeszélniük azt, hogy a szövegek szerzői hogyan vélekednek a nyelvjárásokról: „191. Olvasd el kifejezően az alábbi irodalmi részleteket! Mi lehet a szerepe a szövegben a nyelvjárási beszédnek? Keresd meg a tájszókat az idézetekben!”; „192. Olvassátok el a szövegrészleteket, és beszéljétek meg, hogyan vélekednek a szerzők a tájnyelvről! Megegyezik-e a véleményük?”

A kiválasztott szépirodalmi szövegrészletek (Móra Ferenc, Tamási Áron, Móricz Zsigmond) egyike sem szolgálja azt a célt, hogy a tanulók pozitív nyelvjárási attitűdjét, saját nyelvváltozatával szembeni tudatosabb, elfogadóbb viszonyulását erősítse. Sőt, olyan sztereotípiákat erősítenek, melyekkel a mindennapokban és a szociolingvisztikai vizsgálatok adatai között is többször találkozunk: „Kárpátalján nem beszélnek nyelvjárásban”, vagy „csak az idősek beszélnek nyelvjárásban”. Ezt a tankönyv egyik mondata is erősen sugallhatja: „A XIX. század második felétől kezdenek a nyelvjárások erősen visszaszorulni” (BRAUN–ZÉKÁNY–KOVÁCS–BURKUS 2019: 161).

3. A bemutatott tankönyvek nyelvszemlélete, a helyi nyelvváltozatokra vonatkozó fejezeteinek tartalma tükrözi az időszak magyar nyelv tantervei által közvetített szemléletet, viszonyulást. Ezek alakulása pedig bizonyítottan összefüggést mutat a tanulók nyelvhasználatával, különböző nyelvváltozatokhoz való viszonyulásával (DUDICS LAKATOS 2020, 2021). A 90-es évektől megjelent Magyar nyelv tankönyvek folyamatos előrelépést tükröznek, mintegy előkészítői a 2000-es években bekövetkezett hivatalos szemléletváltásnak. A segédanyagok a helyi nyelvváltozat jellemzőit figyelembe véve közölnek információkat a tanulókkal. A 2005-ös útmutatóhoz készült kiadványok pedig egyértelműen a tudományos alapokra helyezik a hangsúlyt, az otthonról hozott nyelvváltozat és a magyar köznyelv összehasonlításával kívánják a szituatív kettős-

nyelvűséget kialakítani. A Kárpátalja magyar iskoláiban jelenleg használt tanterv, illetve tankönyvek viszont visszalépést jelentenek ezen az eredményesnek nevezhető hosszú úton. A segédanyagok ugyanis nem alkalmasak sem a negatív, sem a pozitív sztereotípiák eloszlatására, s nem közvetítenek objektív, tudományosan megalapozott információkat a tanulók anyanyelvvaltozatáról. Pedig csakis ez segítheti a magyar köznyelv normáinak elsajátíttatását szóban és írásban, magabiztos kettősnyelvű magyar beszélőket nevelve. A kiadványok a tévhitiek, a nyelvi bizonytalanságok eloszlatása helyett éppen azok terjedését segítik.

Irodalom

- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2004. Az anyanyelvi nevelés új stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 127: 407–428.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2004. Anyanyelvoktatásunk hatékonyságáról. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKSKÓ ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a kárpátaljai nyelvhasználatról*. Ungvár, PoliPrint. 77–96.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2010. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák 10. osztálya számára*. Csernyivci, Bukrek.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2011. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák 11. osztálya számára*. Csernyivci, Bukrek.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2012. *A lehetetlent lehetni. Tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjtemény az anyanyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2016. *Defficles nugae. Terhes semmiségek a középiskolai magyar nyelv tantervben*. In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA szerk., *Nyelvhasználat, kétnyelvűség*. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból 2. Ungvár, Autdor-Shark. 209–218.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2021. *Alkalmi mondatok zongorára. A magyar nyelv oktatásának kihívásai kisebbségben*. Törökbálint, Termini Egyesület.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKSKÓ ISTVÁN 1996. A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyar nyelvtankönyvekben. In: CSERNICKSKÓ ISTVÁN–VÁRADI TAMÁS szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 29–38.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKSKÓ ISTVÁN 2004. A magyar nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban: nyelvészeti, nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi problémák. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKSKÓ ISTVÁN, *...itt mennyit ér a szó?* Ungvár, PoliPrint. 168–173.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKSKÓ ISTVÁN 2007. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokról. In: CSERNICKSKÓ ISTVÁN–MÁRKU ANITA szerk., *Hiába repülsz te akárhová... Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához*. Ungvár, PoliPrint. 7–96.

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICSKÓ ISTVÁN–BRAUN ÉVA–HNATIK-RISKÓ MÁRTA 2010. *Magyar nyelv 10–11. osztály. Tanterv a magyar tannyelvű általános középiskolák számára.* Kijev, Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–DUDICS LAKATOS KATALIN 2019. Utak és tévutak az anyanyelvi nevelésben a kárpátaljai magyar középiskolákban. In: CSERNICSKÓ ISTVÁN–MÁRKU ANITA szerk., *A nyelvészet műhelyeiből.* Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból 5. Ungvár, Autdor-Shark. 150–164.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–DUDICS LAKATOS KATALIN 2020. Modern dansemacabre egy kárpátaljai középiskolai magyarnyelv-tankönyv kapcsán In: ISTÓK BÉLA–LŐRINCZ GÁBOR–LŐRINCZ JULIANNA–SIMON SZABOLCS szerk., *Tankönyvkutatás – fordított tankönyvek – kétnyelvűség: A Variológiai Kutatócsoport 9. nemzetközi tankönyvkutató konferenciájának tanulmányai.* Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara. 149–165.
- BRAUN ÉVA–ZÉKÁNY KRISZTINA–KOVÁCS-BURKUS ERZSÉBET 2013. *Magyar nyelv 5. osztály.* Lviv, Szvit Kiadó.
- BRAUN ÉVA–ZÉKÁNY KRISZTINA–KOVÁCS-BURKUS ERZSÉBET 2014. *Magyar nyelv 6. osztály.* Lviv, Szvit Kiadó.
- BRAUN ÉVA–ZÉKÁNY KRISZTINA–KOVÁCS-BURKUS ERZSÉBET 2015. *Magyar nyelv 7. osztály.* Lviv, Szvit Kiadó.
- BRAUN ÉVA–ZÉKÁNY KRISZTINA–KOVÁCS-BURKUS ERZSÉBET 2016. *Magyar nyelv 8. osztály.* Lviv, Szvit Kiadó.
- BRAUN ÉVA–ZÉKÁNY KRISZTINA–KOVÁCS-BURKUS ERZSÉBET 2018. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar oktatási nyelvű általános középfokú tanintézetek 10. osztálya számára.* Lviv, Szvit.
- BRAUN ÉVA–ZÉKÁNY KRISZTINA–KOVÁCS-BURKUS ERZSÉBET 2019. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar oktatási nyelvű általános középfokú tanintézetek 11. osztálya számára.* Lviv, Szvit.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2019. Kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvjárási attitűdjének alakulása két felmérés eredményei alapján (2008–2018). *Magyar Nyelvjárások* 57: 123–134.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2020. Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről. *Magyar Nyelvjárások* 58: 165–173.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2021. Kárpátaljai magyar iskolások nyelvjárási attitűdjének alakulása egy megismételt kérdőíves gyűjtés alapján. *Magyar Nyelv* 117: 346–354.
- JÁNK ISTVÁN 2019. *Nyelvi előítélet és diszkrimináció a magyartanári értékelésben.* Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- KARMACSI ZOLTÁN 2017. *A kárpátaljai magyar tannyelvű általános iskolák számára készült 5. osztályos Magyar nyelv tankönyv tananyagának tartalmi és nyelvészeti szempontú elemzése.* Kézirat. Beregszász. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- KISS JENŐ 1998. A nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás: attitűdváltozások a magyar nyelvközösségben. In: ZOLTÁN ANDRÁS szerk., *Nyelv, stílus, iroda-*

- lom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.* Budapest, ELTE BTK Keleti szláv és Balti Filológiai Tanszéke. 315–317.
- KÓTYUK ISTVÁN 1990 (1995, 2001). *Magyar nyelv 5.* Lviv, Szvit.
- KÓTYUK ISTVÁN 1993 (1997). *Magyar nyelv 7.* Lviv, Szvit.
- KÓTYUK ISTVÁN 1995 (2000). *Magyar nyelv 8.* Lviv, Szvit.
- KÓTYUK ISTVÁN 1996 (2002). *Magyar nyelv 9.* Lviv, Szvit.
- KÓTYUK ISTVÁN 2005. *Magyar nyelv 5. osztály.* Csernyivci, Bukrek.
- KÓTYUK ISTVÁN 2006. *Magyar nyelv 6. osztály.* Csernyivci, Bukrek.
- KÓTYUK ISTVÁN 2007. *Magyar nyelv 7. osztály.* Csernyivci, Bukrek.
- KÓTYUK ISTVÁN 2008. *Magyar nyelv 8. osztály.* Csernyivci, Bukrek.
- KÓTYUK ISTVÁN és mtsai. 2005. *Magyar nyelv 5–12. osztály. Tanterv a magyar tan-nyelvű iskolák számára.* Csernyivci, Bukrek.
- KÓTYUK ISTVÁN–HORVÁTH KATALIN–PENCKÓFER MÁRIA 1992 (1996). *Magyar nyelv 6.* Lviv, Szvit Kiadó.
- P. LAKATOS ILONA szerk. 2002. *Mutatványok a hármasthatár menti nyelvhasználat kutatásából.* Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó.
- LAKATOS KATALIN 2010. *Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.
- LŐRINCZ JULIANNA–SIMON SZABOLCS szerk. 2017. *A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései. A variológiai kutatócsoport 7. Nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának tanulmányai.* Komárom, Selye János Egyetem.
- MISAD KATALIN 2016a. A nyelvváltozatok megjelenítése a szlovákiai magyar anyanyelv-tankönyvekben. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica 43:* 5–15.
- MISAD KATALIN 2016b. A nyelvi változatosság szemléltetése szlovákiai magyar anyanyelv-tankönyvekben. In: CZETTER IBOLYA–HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER szerk., *VI. Dialektológiai Szimpózium.* Nyitra–Szombathely, Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ–Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. 473–480.
- ORBÁN GYULA 2020. Gondolatok két kárpátaljai 11. osztályos magyar nyelv-tankönyvről. In: ISTÓK BÉLA–LŐRINCZ GÁBOR–LŐRINCZ JULIANNA–SIMON SZABOLCS szerk., *Tankönyvkutatás – fordított tankönyvek – kétnyelvűség. A Variológiai Kutatócsoport 9. nemzetközi tankönyvkutató konferenciájának tanulmányai.* Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara. 167–176.
- PARAPATICS ANDREA 2020. *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- SIMON SZABOLCS 2014. Szempontok, irányzatok a tankönyvek és egyéb iskolai dokumentumok elemzésével kapcsolatos szlovákiai magyar szakirodalomban. In: LŐRINCZ JULIANNA–SIMON SZABOLCS–TÖRÖK TAMÁS szerk., *Tanulmányok a tankönyvkutatás feladatairól, módszereiről.* A komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Variológiai kutatócsoport konferenciáinak anyagai. Bratislava, Terra vydavateľstvo. 27–38.

Hungarian language textbooks in Subcarpathia about local language variants

Curriculums, textbooks, the view conveyed by teachers have a definitive role in shaping confident native language use, balanced native language awareness. This study analyses the information Hungarian students in Subcarpathia could or can get about the language use of their environment in the Hungarian language textbooks used since the 90s and thus the language attitude the auxiliary material conveys for them. The Hungarian language textbooks published since the 90s show a continuous progress, kind of preparing the official shift in attitude in the 2000s. The auxiliary materials convey information to the students considering the characteristics of the local language variants. Publications prepared for the year 2005 guide clearly put the emphasis on scientific basics, trying to form situational double language use by comparing the language variant brought from home and the Hungarian common language. The newest curriculum and textbooks, however, mean a step back on this long road that can be called successful. This is because the auxiliary materials are not suitable for eliminating either the positive or the negative stereotypes and do not convey objective, scientifically founded information about the native language variant of the students.

Keywords: the language variant, positive attitude, Hungarian language textbooks, students in Subcarpathia

Dudics Lakatos Katalin

ORCID: 0000-0003-1354-4421

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
dudics.katalin@kmf.org.ua

Örkény István *Az élet értelme* című egypercesének szemiotikai textológiai jelentésreprezentációja

DOBI EDIT

1. Bevezetés

Bármely szöveg jelentésének reprezentációja megkívánja annak az elméletnek a bemutatását, amelynek keretében a szövegjelentéssel kapcsolatos megállapítások értelmezendők, valamint azoknak a kategóriáknak a magyarázatát, amelyek az adott rendszerbeli jelentésreprezentáció kulcsfogalmai. Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy Örkény István *Az élet értelme* című alkotásának jelentését szemiotikai textológiai megközelítésben tárjam fel. Ehhez elsőként ismertetem a jelentéssíkok szemiotikai textológiai rendszerét a kulcsfogalmak magyarázatával.

A szövegek értelmezéséhez és jelentésreprezentációjához szervesen hozzátartozik a kommunikációs helyzet vizsgálata, mivel a szövegek általában magukon viselik bizonyos kommunikációs tényezők hatását. Örkény alkotásának interpretációs helyzetét az jellemzi, hogy a közlő és a befogadó olyan időbeli távolságban van egymástól (mivel az író már nem él), ami nem teszi lehetővé a valódi interakciót, a közlő és a befogadó mentális működésének kölcsönhatását. Ez az irodalmi művek értelmezésére abban az esetben is jellemző, amikor az elemzett mű szerzője él az értelmezés időpontjában, de a földrajzi távolság okán nincs valódi interakció. Kivételek lehetnek azok az író-olvasó találkozók, ahol a befogadó a szerző előadásában hallott szöveget értelmezi, és akár párbeszédet folytathat a szerzővel.

Örkény István rövidszövegének értelmezését a szemiotikai textológiai interpretációtípológia kategóriáit alkalmazva a következőképpen jellemezhetjük: másodfokú, argumentatív, procedurális, értelmező, elméleti interpretáció. Másodfokú, mert a szöveg nyelvi-szemiotikai felépítéséhez — ahogyan jellemzően más irodalmi alkotások esetében is — szimbolikus jelentést rendelünk, holott betű szerinti vagy figuratív interpretáció is lehetséges volna. Az értelmezés argumentatív, mert a megállapításaimhoz érveket társítok. Procedurális, mert a relációk statikus, leíró reprezentálásán túl figyelek a szóban forgó viszonyok logikai, oksági és időbeli összefüggéseire is. Az interpretáció értelmező, mivel a szöveg fizikai formájához formai szerveződést és vele összhangban lévő szemantikai felépítést rendelünk. Az említetteken kívül elméleti, mert van egy meghatározott elméleti kerete mint szemléleti alap (PETŐFI S. 1997: 71–72, 2004: 94–95).

2. A jelentéssíkok szemiotikai textológiai rendszere

A szemiotikai textológia kitüntetett szerepet tulajdonít a jel használójának, pontosabban a kommunikáló partnerek mentális működésének, tudattartalmának, illetve ezek egymásra hatásának. Ez PETŐFI S. JÁNOST a jelentés három síkjának, az *értelmi*, a *referenciális*, valamint a *kommunikatív jelentés*-nek az elhatárolására készíti. Ez a rendszer később — saját kutatásom eredményeképpen — kiegészül az *asszociációs jelentéssík*-kal. Az alábbiakban a jelentéssíkok jellemzésében azokat a mozzanatok emelem ki, amelyek az elméleti keret sajátosságainak tekinthetők, és mint ilyenek összefüggésben állnak az egyéni mentális működés szövegértelmezésbeli szerepével.

Az *értelmi jelentés* verbalizált fogalmi jelentés, tehát nyelvi-szemantikai értelmezés következménye. Azé a folyamaté, amely során a szöveg nyelvi megformáltságához feltételezhetően hozzárendelhető felépítést követve létrehozzuk a nyelvi megformáltság alkotóelemeihez rendelt jelentésegységek szerveződését. Ez a művelet két — egymással szükségszerűen összefüggő — eljárást foglal magában: a szöveg kiegészítését a nyelvileg kifejtett kompozícióegységek alapján kikövetkeztethető, nyelvileg kifejtetlen egységekkel; valamint olyan valóság-, illetve tapasztalatalapú ismeretek és/vagy feltevések (tudáskeretek, forgatókönyvek) alkalmazását, amelyeket a hagyományos szótári jelentéseket alapul vevő jelentéseken kívül alkalmazunk. Ennek a jelentésreprezentációs műveletnek a magyarázata tehát formai értelemben vett nyelvi kiindulóponton alapszik.

A *referenciális jelentés* a szöveg fizikai megformáltságához a lineáris és a hierarchikus szintaktikai szerveződések értelmezése alapján rendelhető hozzá. A szövegjelentés szerveződését nominális és predikatív referenciájú egységek alkotják. A nominális referenciális szerveződés értelmezésekor entitásokat (személyeket, tárgyakat, tényállásokat) és közöttük lévő korreferenciális viszonyokat azonosítunk a fizikai megnyilvánulás síkján feltételezhetően kifejezett valóságvonatkozás mentális leképeződésében. A predikatív referenciális szerveződés értelmezésekor azoknak az igei vagy más szófajú predikátumoknak a hálóját határozzuk meg a közöttük értelmezett korreferenciális relációkkal együtt, amelyekkel a szöveg fizikai megformálása a tényleges vagy feltételezett valóságmozzanat tényleges vagy feltételezett tényállásait reprezentálja. A referenciális jelentés értelmezéséhez az említett referenciális szerveződések feltárása mellett szükséges még az a művelet, amelynek során létrehozzuk a szövegnek — a megállapított (nominális és predikatív) referenciális egységekkel operáló — elfogadható lineáris és hierarchikus szerveződését. Az értelmezésnek ez a mozzanata a referált valóságdarabok szerveződéséből létrejött tényállások között értelmez elvárásoknak megfelelő összeférhetőségi viszonyokat, illetve az ezeket a viszonyokat kifejező verbális elemekből építkező lineáris szerveződések. Az

ismertetett műveletek eredményeként olyan referenciális jelentés értelmezhető, amelynek alapján az értelmező a fizikai megformáltság szerveződési formái által kifejezett valóságmozzanat mentális képét egy összefüggő valóságdarab mentális képeként fogadja el.

A referenciális jelentés leképezése során az értelmező mentális működése révén aktiválódnak mindazon tudásbáziselemek, amelyek a jelentésképzésben szerepet játszanak. A tudásbázis elemeinek eltérő jelleggel van szerepük a jelentésképzésben, ezek a szemiotikai textológia keretében három szektorba rendezhetők: a tudás/hiedelem, a feltevések és az elvárások szektorába. Bár PETŐFI S. JÁNOS pusztán mellékesen jegyzi meg, hogy „ez a sorrend az interszubjektivitás csökkenő foka érzékeltetéseként értelmezhető” (2004: 104), ez a megállapítás a kommunikációs helyzetek értelmezést befolyásoló sajátságainak egyik legfontosabb attitűdjére irányítja a figyelmet: a jelentésreprezentációt alapjaiban határozza meg a kommunikáló felek tudásbázisai közötti megfelelés, illetve átjárhatóság. A tudásbázisokat PETŐFI S. a szövegek értelmezése szempontjából is rendszerezi, az alábbiak szerint jellemezve őket:

– Az interpretáció központi bázisa a tudások és feltevések összes típusát tartalmazza minden lehetséges médiumra vonatkozóan, médiumspecifikusan rendszerezve.

– A tudásbázisok rendszere tartalmaz ún. lokális bázisokat is, amelyek elemei az interpretáció centrális bázisából kiválasztott tudáselemek között teremtenek kapcsolatot. PETŐFI S. a centrális bázist a hosszú távú memóriához hasonlítja, a lokális bázisokat pedig az operatív memóriához, amely az aktuálisan mozgósított tudáselemek gyors és rendszerezett előhívásáért felel.

– A tipológiai bázis a szövegtípusokra és a kommunikációs helyzetek típusaira vonatkozó tudást és feltételezéseket foglal magában, ezért az interpretációfolyamatban kitüntetett szerepe van. Az ugyanis, hogy az értelmező az interpretációs műveletekben a centrális tudásbázis mely elemeit fogja kiválasztani és használni, attól függ, hogy az éppen értelmezett szöveget mely szövegtípusba sorolja be, valamint hogyan ítéli meg az adott kommunikációs helyzet típusát.

A *kommunikatív jelentés*-hez egy adott természetes nyelv mondat- és szöveg-szervezési szabályainak, kötöttségeinek és lehetőségeinek ismeretében férhetünk hozzá, a szabályokba beleértve a hangoztatás törvényeit is. A kommunikatív jelentéssík értelmezésére vonatkozó művelet tehát egyrészt a szöveg mondatainak belső elrendezésétől és prozódijától, másrészt maguknak a mondatoknak a szövegbeli lineáris szerveződésétől függ. Mivel a magyarban egy szerkezeti egységen belül az összetevők jellemzően többféle lineáris elrendezésben jelenhetnek meg, és az egyes lineáris elrendezésekhez eltérő prozódia is tartozik, a jelentésreprezentáció szempontjából általában informatív, hogy az összetevők lehetséges sorrendi variációi közül melyik elrendezés (illetve prozódiai struktúra) jelenik

meg egy bizonyos szöveghelyen. A jelentéssíkok rendszerében ez az informativitás a szóban forgó egység kommunikatív jelentése.

A nyelvi szerveződések szöveggént való értelmezéséhez gyakran olyan háttérismeretek mozgósítására is szükség van, amelyek nem a kollektív tudás részei, hanem az értelmező egyedi tudati tartalékának elemei. Ezek a forrásai azoknak az egyéni asszociációknak is, amelyek mentén olyan tudásháttér jön létre, mely alapján a verbális szerveződéshez rendelhető referenciális, illetve értelmi jelentés síkján nem összefüggő szövegmondat-halmazok a befogadó ítélete szerint összefüggő, jól formált szövegekként értelmezhetők. Annak explicit magyarázatához, hogy ezekben az esetekben miképpen állnak össze koherens szöveggé a szövegmondatok, más esetekben pedig miért nem, az értelmi, a referenciális és a kommunikatív jelentéssíkoknak tehát ki kell egészülnie egy asszociációs jelentéssíkkal.¹ Ez a jelentéssík az egyes szövegmondatokhoz feltételezhetően hozzárendelt tényállásokból és a közöttük egyéni asszociációk révén értelmezhető viszonyokból tevődik össze, amelyek kiindulópontja ugyanúgy a kollektív és az egyéni tudásbázis. Ez a komponens tehát nem független a másik három jelentéssík egyikétől sem, mert a mentalizáció folyamatában a kollektív vagy az egyéni háttértudást nyelvi elemek (pontosabban hozzájuk rendelhető referenciális értékek) aktiválják. Ezt tekintve az asszociációs jelentéssík szükségszerűen és egyértelműen áll összefüggésben az értelmi és a referenciális jelentéssíkkal. Az asszociációs jelentés síkja a kommunikatív jelentés síkjával pedig azáltal függ össze, hogy mivel a szövegmondatok sorrendi cseréje révén sok olyan láncolatot létre tudnánk hozni, amelyekhez nem rendelhető valóságos tényállás, és csak kevés olyat, amelyhez igen, a „rossz” változatokat a „jóktól” az asszociációs jelentés alapján választhatjuk külön.

3. Örkény István Az élet értelme című egypercesének szemiotikai textológiai jelentésreprezentációja

Az eddigiekben ismertetett jelentéssík-meghatározások szolgálnak alapul Örkény István elemzésre választott szövegének jelentésreprezentációjához. Az egyes jelentéssíkok vizsgálata során törekszem körvonalazni azt a tudásbázist, amely az elemző rendelkezésére áll az értelmezés műveletében.

Az elemzett mű az alábbi nyelvi-formai szerveződésben található a Fráter Zoltán által szerkesztett, válogatott Örkény-egyperceseket tartalmazó gyűjteményben (Fráter szerk. 2000: 206).

¹ Az asszociációs jelentéssík jelentésreprezentációbeli szükségességének a gondolatát a nem tipikus szövegek jelentésének reprezentációjával foglalkozó tanulmányomban publikáltam (DOI 2013), ahol példákkal is alátámasztva mutattam be a többi jelentéssíkhöz való viszonyát.

Örkény István: Az élet értelme

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős.

De mégse koszorú.

Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi.

Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne

kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak,

nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

3.1. Az értelmi jelentéssík jellemzése

Az élet értelme című szöveg nyelvi szerveződése a textualitás szempontjából megfelel a prototipikus szövegformálásnak, magán viseli az összefüggő szöveg nyelvi jelenségeit. A nyelvi szöveg percepciója során az értelmező a szövegmondatok kontextuális hiányait kiegészíti olyan értelmi elemekkel, amelyek a jelentés folytonosságához hozzátartoznak, de a nyelv szöveggrammatikai szabályai — valamint a nyelvi gazdaságosság elve — miatt kifejtetlenek maradnak.

Ennek a műveletnek a reprezentálása megkívánja a szövegmondat szerkezeti körülhatárolását, mivel szövegnyelvészeti szempontból ez a jelentésfolytonosság vizsgálatának alapegysége. Ebben DEME LÁSZLÓ mintegy 50 éves, a grammatika művelésében hagyományosan elfogadott meghatározására hivatkozom. Eszerint önálló szövegmondatnak tekintjük az egyszerű mondatot, az alárendelő összetett mondat egészét, valamint a mellérendelő összetett mondat tagmondatait külön-külön. Utóbbi esetében ugyanis arról van szó, hogy tényállások állnak egymással valamilyen szemantikai-logikai viszonyban (DEME 1971, 1979).

Mivel grammatikája nem a szövegnek vagy a mondatnak, hanem magának a nyelvnek van, utaló funkciójuk hatóköre alapján nevezhetünk nyelvi jelenségeket mondatgrammatikaiaknak vagy szöveggrammatikaiaknak. Egyazon utaló szerepet betölteni képes nyelvi elem lehet egyik helyzetben mondatgrammatikai, másik helyzetben pedig szöveggrammatikai jelenség. Jó példa erre a távolra mutató névmás utaló szerepe: az alárendelő összetett mondat főmondatában utalószerű szerepben mondatgrammatikai jelenség, mert hatóköre a szövegmondaton belüli; a szövegmondatok sorában anaforikus vagy kataforikus utaló szerepben pedig szöveggrammatikai jelenség. Ez az alapvetés azért lényeges, mert a jelentés folytonosságát kifejező jelenségeknek csak az utóbbi kategóriába sorolhatók tekinthetők.

A kifejtetlen értelmi elemekkel kiegészített szöveg — a saját értelmező megközelítem eredményeképpen — az alábbi formában adható meg:

Örkény István: Az élet értelme

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk [mi/bárki], abból lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük [mi/bárki] fel őket [a cseresznyepaprikákat], nem lesz belőlük [a cseresznyepaprikából] koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi [sok], éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú [a paprika].

Csak a madzag tenné [azt, hogy ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk mi/bárki, abból lesz a paprikakoszorú]? Nem a madzag teszi [azt, hogy ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk mi/bárki, abból lesz a paprikakoszorú].

Az a madzag [amelyre a paprikákat felfűzzük mi/bárki], mint tudjuk [mi/bárki], mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi [teszi azt, hogy ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk mi/bárki, abból lesz a paprikakoszorú]?

Aki ezen [hogy mi teszi a madzagra fűzött paprikákat paprikakoszorúvá] elgondolkozik, s ügyel [aki elgondolkozik azon, hogy mi teszi a madzagra fűzött paprikákat paprikakoszorúvá] rá, hogy gondolatai [azéi, aki elgondolkozik azon, hogy mi teszi a madzagra fűzött paprikákat paprikakoszorúvá] ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

Ez a művelet a mentális működés síkján megkívánja fogalmi sémák, ezenbelül tudáskeretek és forгатókönyvek azonosítását. A nyelvi elemek szó szerinti jelentése alapján a *paprikakoszorú* tudáskerete jut főszerephez, amelybe beletartozik a *paprika* és a *madzag* is, valamint olyan jelentések is kapcsolódnak hozzá, mint a *cseresznyepaprika*, *paprikafűzér*, *fűszerpaprika*, *Kalocsa*, *húsleves* stb. A forгатókönyv lehet a paprika koszorúvá fűzéséé, de akár lehet az a műveletsor is, amely a paprika termesztésétől a koszorúfűzésig terjed.

A fogalmi séma jellemzése tekintetében érdekes a nem szó szerinti értelmezéshez kapcsolódó tudáskeret, illetve forгатókönyv kérdésköre. Az értelmezők személyes attitűdjük szerint azonosíthatják a paprikákat, a madzagot és a koszorút valamilyen más jelentéssel. Ezt elsősorban a cím generálja azáltal, hogy a szó szerinti értelmezés síkján a címben szereplő kulcsszó, az *élet* nincs magától értetődő jelentésviszonyban a *paprikakoszorú*-tudáskeret komponenseinek jelentésével. A nem szó szerinti értelmezés relevanciáját a *Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.* szövegmondatpár is felerősíti

azon tapasztalati tudásunk alapján, hogy a paprikakoszorúnak bizony elengedhetetlen kelléke a madzag (vagy valami vele megegyező funkciójú eszköz).

A szóban forgó elemek lehetséges átvitt jelentései — mivel nem egyértelmű szimbólumviszonyon alapulnak — az asszociatív jelentéssík elemzésével tárhatók fel, illetve magyarázhatók. (A kollektív tudáson alapuló szimbólumok értelmezése az értelmi jelentés síkjához kapcsolódik.)

3.2. A referenciális jelentéssík jellemzése

Az elemzett szöveg referenciális jelentése magában foglalja az egyes nyelvi elemekhez rendelhető referenciális értékek lineáris, valamint hierarchikus szerveződését. Jelen keretben egy nyelvi elem referenciális értéke az értelmező által feltételezett, elképzelt, tapasztalt stb. valóságnak a szóban forgó nyelvi elem formája által jelölt darabja. A szó szerinti jelentés reprezentációjában ez a művelet megmarad a lexikális jelentések és a közöttük értelmezhető viszonyjelentések síkján, azonban Örkény egypercesének értelmezésekor a nem szó szerinti, átvitt jelentés leképezése zajlik.

A referenciális érték lehet nominális, és lehet predikatív. Előbbihez a személyek, tárgyak, tényállások; utóbbihoz az igei vagy más szófajú predikátumok jelentései tartoznak. A szövegjelentés lineáris szerveződésének reprezentációja a nominális referenciális értékek és a predikatív referenciális értékek közötti korreferenciális relációkon alapul. Az értelmező kognitív működéséről meglévő ismeretek alapján a statikus (nominális) jelentések lehorgonyzása és a közöttük lévő jelentéskapcsolatok leképezése egyszerűbb és gyorsabb a predikatívokéhoz képest.

3.2.1. A lineáris referenciális jelentéssík

Örkény István művének nominális és predikatív referenciái a szövegmondatok lineáris elrendezését követve az alábbi korreferencialáncokba rendeződnek. Az egyes nominális láncokat azonos aláhúzással jelzem.

	Nominális	Predikatív
Örkény István: Az élet értelme	<u>élet</u> <u>értelme</u>	
Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.	<u>cseresznyepaprikát</u> <u>madzagra</u> <u>paprikakoszorú</u>	fűzünk
Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.	<u>őket</u> <u>belőlük</u> <u>koszorú</u>	fűzzük

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős.	<i><u>paprika</u></i>	<i>piros erős</i>
De mégse koszorú.	<i><u>koszorú</u></i>	
Csak a madzag tenné?	<i><u>a madzag</u></i>	<i>tenné</i>
Nem a madzag teszi.	<i><u>a madzag</u></i>	<i>teszi</i>
Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.	<i><u>az a madzag</u></i>	
Hát akkor mi?		
Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.	<i><u>gondolatai</u> <u>igazságoknak</u></i>	<i>elgondolkozik ügyel kalandozzanak halad jöhet nyomára</i>

A legerősebb szemantikai összefüggést a (*cseresznye*)*paprika*, a *koszorú* és a *madzag* korreferencialánca teremti, mindhárom esetében teljes és részleges rekurrencia (változatlan és variált ismétlés) révén. Ezekhez képest lazább kohézió jellemzi az *élet*, *értelem*, *gondolatai*, *igazságainak* elvont jelentések kapcsolatát. Az *értelem* és a *gondolatai* erősebb szemantikai kapcsolata csak a lexikális jelentések síkján áll fenn, a referenciális jelentés síkján azonban az értelem jelentése 'cél', 'haszon'. Itt tehát a szöveg másodlagos, elvont értelmét helyezik kontextusba az említett elvont jelentésű főnevek, és terelik át az értelmezés művelését a figuratív jelentésleképezésről a nem szó szerinti jelentés feldolgozására.

A predikatív korreferencialitás a *tesz* és a *fűz* igék variált ismétlései révén valósul meg. A *piros* és az *erős* szintén predikatív elemek jelentését a 'paprika tulajdonságai' motívum kapcsolja össze ugyanazon jelentésmezőbe. A nominális és a predikatív korreferencialáncot a *gondolatai* és az *elgondolkozik* jelentéskapcsolata köti össze.

3.2.2. A hierarchikus referenciális jelentéssík

A kifejtett tényállások közötti összeférhetőségi viszonyok szerveződése adja a szöveg hierarchikus referenciális jelentéssíkját. A minimális jelentésű elemek a szavak, amelyek szövegmondatokba rendeződnek. A szövegmondat-jelentések szerveződése nem hoz létre műfajspecifikus szerveződést, mint például a stró-fákra tagolt versek vagy a paragrafusokból álló jogi szövegek esetében.

A szövegmondatok jelentéseinek egymáshoz való viszonyát megfigyelve — a szöveg referenciális jelentésének szójelentések és globális szövegértelmezés közötti szintjén — négy tömböt határozhatunk el.

Az első tömböt az első két szövegmondat párhuzamos szerkesztése hozza létre: *Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú. Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.* A szövegmondatokban azonos elrendezésben van jelen a három legfontosabb nominális korreferenciálánc egy-egy eleme: *cseresznyepaprikát/őket – fűzünk/fűzzük fel – paprikakoszorú/koszorú.*

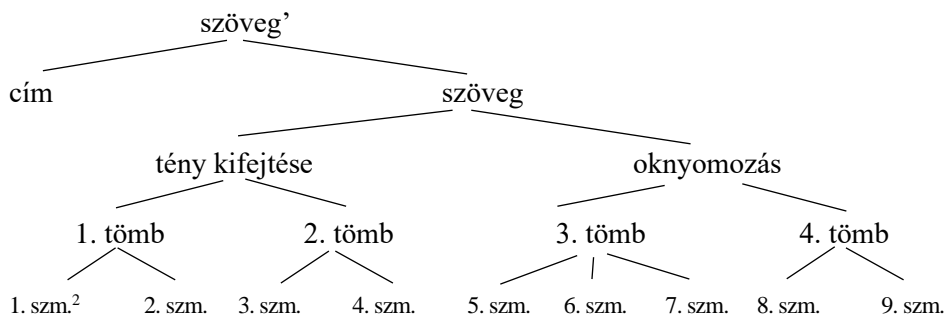
A második tömb — amely ellentétes logikai viszonyban áll az elsővel — a *koszorú* jelentése köré szerveződik: *Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú.*

A harmadik tömb központi referenciája a *madzag* jelentése: *Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.*

A negyedik tömböt pedig a költői kérdés és a rá adott felelet alkotja: *Hát akkor mi? Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak össze-vissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.*

A négy szövegmondat-tömb közül az első kettő és a második kettő alkot komplexebb egységet, amelyek közötti viszonyt ténymegállapítás–okfejtés relációként írhatunk le.

A referenciális jelentés hierarchikus szerveződését ágrajzzal az alábbi formában szemléltethetjük. Ebben a modellben a cím része a szövegnek, egyrészt megjelöli a szöveg tartalmát, másrészt jelzi a befogadó számára a helyes értelmezői viszonyulást a szöveg tartalmához. Úgy is mondhatjuk, hogy az értelmezőt ráállítja a megfelelő kognitív működésre, a nem szó szerinti jelentésképzésre.

3.2.3. A referenciális jelentéssík reprezentációjában felhasznált tudásbázis

Az értelmezést mint mentális műveletsort alapjaiban befolyásolja az elemzett szöveg típusára vonatkozó befogadói előismeret. A szövegtípus definitív sajátosságai hatnak az értelmező elvárásaira, a befogadás módjára, sőt arra is, hogy milyen tapasztalatokat, élményeket, ismereteket stb. aktivál az értelmezés

² szm. = szövegmondat

folyamatában. Az egyperces novella műfaja rövidszöveg, befogadására és értelmezésére általában — ha nem is egy, de — néhány perc elegendő. A *rövidszöveg* kategória jelentése a terjedelem viszonylagossága miatt kevésbé tűnhet egzakt-nak. A szövegekkel való tudományos foglalkozás kontextusában a rövidszöveg fogalma olyan mondatláncokat jelöl, amelyek szövegnek minősülnek, ezért szövegtani jelenségek vizsgálatára alkalmasak, némely kiemelt szempontra összpontosító elemzésüket pedig megkönnyíti rövidségük.³ A rövidszöveg műfaját a magyar irodalomban Örkény István teremtette meg 1968-ban kiadott Egyperces novellák című alkotásával. Így magára a szövegtípusra vonatkozó előismereteink összefonódnak az íróról, valamint a világszemléletéről való tudásunkkal.

Lássuk, mik lehetnek az Örkény Istvánnal és az általa megalkotott műfajjal kapcsolatos tudásbázisunk fő elemei! Az író jómódú polgári származású, vegyész mérnök, gyógyszerész, munkaszolgálatos a doni fronton, sokáig nem publikálhat a forradalomban való részvétele miatt, később groteszk ember- és világszemléletű egyperces novellákat ír, közülük többet megfilmesítenek vagy színre visznek, ismert regénye a Tóték. Az egyperces novellákról való tudásunk fő részletei lehetnek a következők: nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon újszerű irányzat; tömör, filozofikus vagy groteszk írásmód jellemzi; a mindennapi élet jeleneteit, szereplőit új megvilágításba helyezve hatásos, példázatszerű tanulságot foglal magában; rövid terjedelme fokozza a hatást. Örkény István egypercesei a groteszk humor megtestesülései: ami komikusnak hat, az egyben tragikus is; a hétköznapi példázat egyben filozofikus mélységű értéktételeket takar.

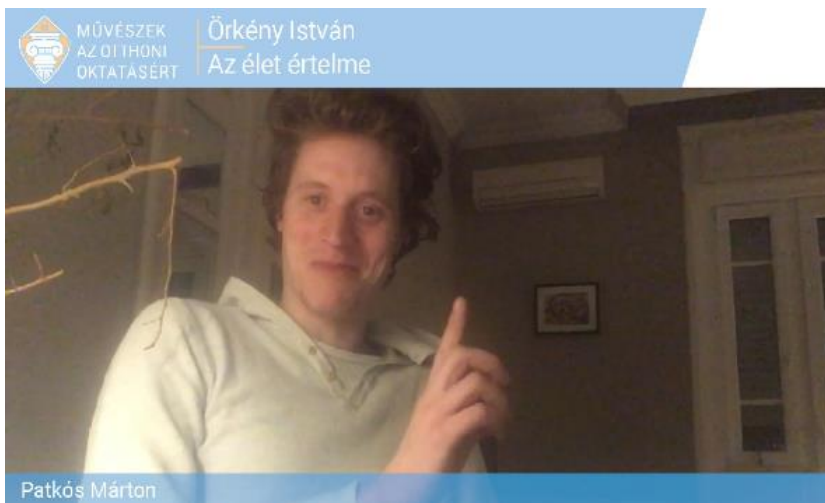
A szöveg referenciális jelentésének reprezentációját befolyásolhatják a szöveg ismert megjelenési formái is. Az illusztrált változatok esetében a tartalomhoz rendelt képi sík magán hordozza az illusztrátorban végbement értelmezési folyamat eredményét. A szöveg előadója által hangoztatott változat nyelvi-prozódiai tulajdonságai szintén hatnak az értelmezésre, hiszen a prozódia az értelmezés eszköze. Ugyanez érvényes lehet egy megzenésített szöveg zenei síkjára is, valamint a szöveg színpadi vagy megfilmesített változatára. Az elsőt a zene hangulata, üzenete, a másodikban a karakterek, a díszletek is hatnak arra a kognitív ösvényre, amelyen a befogadó az értelmezés folyamatában halad.

Példaként lássuk alább Az élet értelme két feldolgozásának egy-egy illusztrációját mint a szövegértelmezéshez kapcsolódó háttérismeretek lehetséges forrásait.

Örkény elemzett egypercesét 2020 márciusában a Művészek az Otthoni Oktatásért kezdeményezés keretében közzétették Patkó Márton előadásában. Ahogy az alábbi képernyőképen látható: minimális szobai díszlettel, így a befogadó

³ A jelenség jellemzéséhez sokat tett hozzá BÉKÉSI IMRÉNEK A rövidszöveg szövegsége című tanulmánya (2001).

figyelme a színészre összpontosul, a gesztusaira, a mimikájára, valamint a szöveg prozódiai sajátosságaira. Az értelmezés fókuszában tehát a hangzó nyelvi sajátosságok állnak.

Örkény István: Az élet értelme Patkó Márton előadásában (képernyőfotó)⁴

A Pécsi Nemzeti Színház — szintén vélhetően a pandémia okozta elszigeteltség enyhítésére és a színházkedvelők igényeinek kielégítésére — tette közzé Az élet értelme feldolgozását Arató Ármin előadásában, Bizet Carmenjének Habanera részletét választva zenei aláfestésként. Az előadás közben rántott húst evő, kövérré maszkírozott, hedonista figurától a befogadó képtelen elvonatkoztatni. Itt a díszlet szorosan kapcsolódik a cselekvéshez, érdekes keverése a réginek és az újnak: a papírdobozban lévő étel a gyorséttermeket idézi, a konyharuha, a pohár és a cseréptányér inkább múltat idéz, a fekete háttér a kiemeli a jelenetet.

Vajon hogyan kapcsolódik a jelenet az élet értelméhez? A válaszhoz a kulcs a groteszk. Az értelmező, miközben néhol csodálkozva, néhol megrökönyödve, néhol — főleg a szájra összpontosító közeli felvételek láttán — undorodva követi figyelemmel a színész mozdulatait, ráhangolódik az átvitt jelentés keresésére, valamiféle értékítélet letapogtatására a paprikakoszorú témáján keresztül.

A háttérzene Bizet Carmenjének belépő áriája, a Habanera (jelentése havannai zene vagy tánc) 62 fúvós és vonós zenekari tag harmonikus összjátéka. A zene utánozhatatlan kísérteties ritmusa a befogadói működést a szöveg nem szó szerinti értelmezése felé tereli. Hogy a zenei sík ennél is egyértelműbben fonódjon össze az Örkény-szöveg hangoztatásával, a közlő csámcsogása időről-időre kibilenti a zene áradását a makulátlan hangzás medréből.

⁴ Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=XyFbURzGzGE>. Letöltés: 2022. január 20.

Örkény István: Az élet értelme Arató Ármin előadásában (képernyőfotó)⁵

Az eddigiek alapján bizonyára látható, hogy a referenciális jelentéssík értelmezése olyan tudásbáziselemekeken alapszik, amelyeket a szöveg nyelvi és nem nyelvi (pl. képi, zenei) megformálása aktivál a befogadó mentális tartományában. Az első példa nagyobb teret enged az átvitt jelentés tematikus körülhatárolásában, a második azonban már határozottabban terel a groteszk felé, és helyezi esetlegesen a hedonizmust az értékítélet célkeresztjébe.

3.3. A kommunikatív jelentéssík

A magyar nyelv mondat- és szövegszerkesztési szabályainak ismeretében az értelmező benyomása arra vonatkozik, hogy az elemzett szöveg mondatainak adott sorrendje — az összes többi sorrendi lehetőséghez képest — mennyire informatív, illetve milyen többlettartalma van.

Örkény egypercesében az utalóelemek, valamint bizonyos kötelező jelentéssík elemek kifejtetlensége olyan erőssé teszik a jelentés összefüggését, hogy az értelmezőnek az a benyomása, hogy a szövegmondatoknak a műben megvalósuló lineáris elrendezése az egyetlen lehetséges szerveződés. Alább láthatók kövérrel kiemelve, sorszámozva az összefüggőséget teremtő utalások, dőlttel pedig az utalóelemek utalási értékét jelölöm.

⁵ Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=AlkPLIvYLbA> Letöltés: 2022. január 20.

Örkény István: Az élet értelme

Ha sok[3] cseresznyepaprikát[1, 2, 4] madzagra[7] fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.[5, 6, 8 – teljes mondat]

Ha viszont nem fűzzük fel őket[1], nem lesz belőlük[2] koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi[3], éppoly piros, éppoly erős.

De mégse koszorú [4 – a sok cseresznyepaprika].

Csak a madzag[7] tenné[5]? Nem, a madzag[7] teszi[6]/[8].

Az[7] a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi[8, teszi[6]]? [9 – teljes mondat]

Aki ezen[9] elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

A kilenc kiemelt grammatikai utalás szilárdan strukturálja a szövegmondatok láncát. A szöveg harmadik, háromelemű tömbje releváns a kommunikatív jelentés reprezentációja szempontjából, a rá következő tömb első szövegmondatának függvényében: *Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami. Hát akkor mi?*

A *Csak a madzag tenné?* kérdés fókuszértelmezett mondat, a *csak*-os kifejezés kötelezően főhangsúlyos a magyar mondatban. Az eredeti szövegben a kérdést követő szövegmondat a kérdéssel párhuzamos szerkezetű, a mondatrésztágadás szintén fókuszba kerül. A két szövegmondatban a kifejtetlenség helyzete is azonos, az igék grammatikai utaló funkciójához kapcsolódik. A tömb harmadik szövegmondata a *madzag* korreferencialáncát folytatandó, erős anaforikus utalással kezdődik, melyet mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet fejez ki: *az a madzag*. A következő tömb kezdő egysége, a *Hát akkor mi?* közvetlenül az előző tömb második, *Nem a madzag teszi*. szövegmondatára reflektál. A szövegben e két szövegmondat közé azonban a várakozást fokozó tartalommal bekerül a harmadik tömb harmadik egysége. Ez a szöveg szerkezeti összefüggését valamelyest lazítja, ugyanakkor nem árt a jelentésfolytonosságnak.

A szöveg negyedik, utolsó tömbjének szerkezete a záró egység előkészítését szolgálja. A *Hát akkor mi?* kérdés tehát — átíelve az *Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami*. mondaton — a kifejtetlen tartalom révén utal a harmadik tömb első két szövegmondatára, ugyanakkor antecedense a szövegzáró szövegmondat *ezen* anaforájának.

Valószínűleg a zárás nyomatékosításának szándékával magyarázható, hogy a harmadik tömb első két szövegmondatának folytatásaként kíváncsozó *Hát akkor mi?* kérdés a záró tömb tartalmi súlypontját — az utolsó szövegmondatot — készíti elő.

3.4. Az asszociatív jelentéssík

Örkény István egypercesének már a címe olyan értelmezői kontextust teremt, amelyben a befogadó számára nyilvánvaló, hogy a szöveg nem szó szerint értelmezendő: a paprika jelkép, ahogyan a madzag és a koszorú is. Hathat a jelentésképzésre a madzag harmadrangúsága is.

A címben szereplő általános jelentésű elem, az *élet* olyan tágra nyitja a paprika, a madzag és a koszorú hármásának szimbolikáját, amilyenre csak lehetséges. Így az értelmezésben bármilyen asszociáció teret kap. Az egyéni asszociációs jelentés leképezése azon alapszik, hogy az értelmezőben a szöveg kulcsfogalmai milyen fogalmi sémákat aktiválnak.

Ha kísérletképpen a kulcsfogalmakhoz kapcsolódó szó szerinti tudáskeretet vesszük alapul, akkor az egész és a részek viszonya válik nyilvánvalóvá a paprikakoszorú és a cseresznyepaprikák viszonylatában, ahol az alkotóelemek közötti kapcsolat hangsúlyos. Ha ezt a statikus jelentéssíkot az absztrakció kontextusában vizsgáljuk, akkor olyan elvont jelentésű alkotóelemek kerülhetnek az értelmezés előterébe, mint például az élet történései, amelyek közötti oksági viszonyokat jelképezhet a madzag, az önmagába visszatérő koszorú ebben a kontextusban jelképezheti a „porból lettünk, porrá leszünk” gondolatiságát.

Szintén a statikus jelentés síkján asszociálhatunk a paprikák kapcsán az életünk szereplőire, akikkel összekapcsolódva (lásd madzag) nyer értelmet az életünk. A koszorúba kötött paprikák nem szóródnak szét, ahogyan a kapcsolatokban létező ember is kevésbé kallódhat el. Mára szlogenné vált az ókori filozófustól, Arisztoteléstől származtatott tétel, mely szerint: *az ember társas lény*.

A dinamikus jelentéssík leképezésében szerepet kap a *fűzünk, fűzzük fel* igealakokkal kifejezett cselekvés. A fenti két átvitt jelentés kontextusában maradván — tehát akár az élet történéseire, eseményeire, akár a szereplőire asszociálunk — az említett cselekvés az egyén tevékeny szerepét jelzi az élet, illetve a kapcsolatok alakításában.

A saját tapasztalati tudásom és élményeim képezik az alapját az általam — mint értelmező által — asszociált átvitt jelentésnek. Az értelmezésben mozgósított élményeim között kiváltságos szerep jut Elliot Aronson *A társas lény* című könyvének, amelyben a szerző kérlelhetetlen részletességgel és egyértelműséggel mutatja be napjaink egyéni, társas, valamint társadalmi problémáit az amerikai eredetű szociálpszichológia nyomvonalán. Számtalan példával szemléltetve kutatásait elgondolkodtató képest fest az emberi vonzalomról és ellenségességről, az agresszióról, a tömegkommunikáció és az internet kapcsolatokat romboló hatásáról, valamint az emberi kapcsolatok számos más problémájáról.

De önkéntelenül felidézem Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének élményét is, melyben a két elbeszélő eltérő nézőpontjával a szerző szándékosan

homályosítja el a tartalmat, és ad teret az egyéni asszociációknak az élet értelméről. A szereplők szemüvegén keresztül világossá válik, hogy felnőtt életünkért gyerekkori élményeink felelnek. Gyermekkorunkban dől el, milyen felnőtté válunk, tudunk-e kapcsolódni másokhoz, vagy sem; vannak-e képességeink „emberkorszorú” részévé válni, vagy nincsenek.

Érdekes attitűd az asszociációs jelentéssík vizsgálatában az értelmezés valószínűségi kontextusa. Vajon hat-e Örkény István *Az élet értelme* című művének értelmezésére az immár harmadik éve tartó világjárvány, amely magával hozta — sok minden mással együtt — az emberek egymástól való elszeparálódásának a kényszerét. Lehet-e — mindennapjaink jelenlegi kontextusában — a madzag a kapcsolatok fontosságának a jelképe, avagy a valódi kapcsolódások háttérbe szorulásával pusztán a sorsközösség szimbóluma?

4. Összegzés

A szövegek jelentésének vizsgálata komplex megközelítést kíván. Attól függően, hogy az elemzett szöveg nyelvi szerveződését állítjuk a kutatás középpontjába vagy pedig a szóban forgó kommunikációs helyzet körülményeit — beleértve az értelmező egyén mentális műveleteit és háttérismereteit is —, végezhetünk szorosabb értelemben vett nyelvészeti szövegleírást vagy kognitív alapú kommunikációközpontú megközelítést is. Utóbbi számára kellően komplex és átfogó elméleti keretet kínál a szemiotikai textológia és megfelelő módszert a jelentéssíkok elemzésének műveletei.

A szemiotikai textológiai jelentésrepresentáció elméleti alapja a megduplázott jelfogalom, amely mind a jelölő, mind pedig a jelölt komponens esetében feltételez egy objektívált vagy objektíválható síkot, valamint egy a jel használója által mentálisan leképezett síkot. Előbbi független a kommunikáció minden tényezőjétől, ennek értelmében csak elméletben létezik, elemző megközelítés keretében hozzáférhetetlen. Utóbbinak annyiféle változata van, ahány értelmezésen a jel (a szöveg esetében a komplex jel) „átesik”.

A fentiekben a szemiotikai textológiai szövegjelentés-vizsgálat keretében a jelentéssíkok rendszerét követve jellemeztem Örkény István *Az élet értelme* című egypercesének tartalmát. A jelentésrepresentáció egyes lépéseihez szorosan kapcsolódik a befogadó háttértudásának — PETŐFI S. JÁNOS megfogalmazásában tudásbázisának — a megfigyelése. Ugyanakkor szerepet kap az értelmező attitűdjének interpretációtípológiai megvilágítása is.

Örkény írásának filozofikus címe az értelmezőt eltereli a szó szerinti jelentés értelmezésétől megnyitva a másodlagos jelentés értelmezésének keretét. Ez az értelmezői attitűd tovább árnyalódik ismerve Örkény groteszk ember- és világlátását.

Az itt ismertetett megközelítés inkább megnyitja, mintsem kimerítően jellemzi azokat a jelentéssíkokat, amelyek mind hozzátesznek valamit a komplex szövegjelentés reprezentációjához. Jelen elemzés — ahogyan bármelyik másik — egyetlen értelmező nézőpontjához illeszkedik, ennek értelmében esettanulmányként szemlélteti a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció elemzési módszerét és kategóriáit.

Irodalom

- ARONSON, ELLIOT 2008. *A társas lény*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉKÉSI IMRE 2001. A rövidszöveg szövegsége. In: BÉKÉSI IMRE, *Osztatlan filológia. Nyelvészeti–irodalmi tanulmányok*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány. 129–143.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DEME LÁSZLÓ 1979. A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk., *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Budapest, Magyar Nyelv-tudományi Társaság. 57–65.
- DOBI EDIT 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 51: 169–177.
- PETŐFI S. JÁNOS 1997. *Officina Textologica I. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- PETŐFI S. JÁNOS 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegszemléletbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Források

- Fráter Zoltán szerk. 2000. *Örkény István, Válogatott egyperces novellák*. Budapest. Palatinus-Könyvek Kft.
- Ottlik Géza, *Iskola a határon*. [1959.] Budapest, Magvető Kiadó, 2005.

The Semiotic Textological Representation of Meaning in István Örkény's One-Minute Story *Az élet értelme* [The meaning of life]

The theoretical foundation for the semiotic textological representation of meaning is provided by János Petőfi S.'s double sign model that presupposes an objectified or objectifiable level of meaning both in the case of the signifying and the signified component as well as a mentally-rendered level of the user of the sign. The former is independent of all factors of communication, thus it exists only in theory and is inaccessible within the framework of analytical approach; the latter has as many variants as many interpretations the text goes through.

Within the framework of the semiotic textological representation of meaning, I characterize the mental, referential, communicative, and associative levels of meaning in István Örkény's one-minute story titled *Az élet értelme* [The meaning of life]. The analysis illustrates how the meaning of the text as a complex sign is built up and what knowledge base the analyst relies on in the process of textual interpretation, while as a case study it also illustrates the approach to meaning used in semiotic textology.

Keywords: semiotic textology, levels of meaning, knowledge base

Dobi Edit
ORCID: 0000-0003-4196-7448
Debreceni Egyetem
dobi.edit@arts.unideb.hu

Biri település helynevei

VASAS BRIGITTA

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Biri település helynévszótára élőnyelvi és történeti adatokat tartalmaz. Az adatok közlése a Hajdú-Bihar megye helynevei 1. kötet szerkesztési elveit követi. A 2019-ben elvégzett helyszíni gyűjtés adatközlői Vasas Jánosné (69), Vasas János (46), Barna József (63), Barna István (65) és Mudri Péter (56) voltak.

Biri 2019: *Biri*, *-ben*, *-si*, 1981: *Biri* (MoFnT. 34), 1972: *Biri* (Mező–Németh 35), 1965: *Biri* (Kálnási 1), 1951: *Biri* (BL14, T6), 1947: *Biri* (BL10, BL11, BL12, BL13), 1938: *Biri* (T5), 1926: *Biri* (Hnt. 72), 1913: *Biri* (Hnt. 418, Lelkes 141), 1908: *Biri* (MTSHnt. 16: 96), 1894: *Biri* (BL9), 1884: *Biri* (HKFT.), 1870: *Biri* (BL4, BL5, BL6, HBKT.), 1864: *Biri* (Pesty 303), 1858: *Biri* (MKFT.), 1845: *Biri* ~ *Bir* (BL2), 1837: *Byr* (F. 8: 89), 1823: *Bÿr* (BL1), 1802: *Bür* (Görög), [1799–1801]: *Bér* ~ *Bür* (T1), 1796: *Bir* (Vályi 1: 215), 1784: *Bér* (EKFT.), 1773: *Bir* (MTSHnt. 16: 96), 1767: *Bÿr* (ER. 10: K671), 1751: *Bir* (ER. 9: C100), 1745: *Bÿr* (ER. 8: K342), 1728: *Bir* (ER. 7: K143), 1698–1699: *Biri* (BL3), 1684: *Bir* (UC. 34: 4), 1652: *Bÿr* (ER. 5: K369), 1636: *Bir* (ER. 5: K250), 1621: *Bÿr* (ER. 6: N205), 1604: *Bÿr* (ER. 4: K31), 1592: *Bÿr* (ER. 3: B630, B635), 1580: *Bÿr* (ER. 2: D242, D244), 1579: *Bÿr* (ER. 2: K404), 1564: *Bÿr* (ER. 1: K202, K207), 1553: *Bÿr* ~ *Bir* (ER. 1: H44), 1549: *Byr* (Károlyi 3: 254, Maksay 2: 687), 1493: *Byr* (SzabOkl. 2: 193), 1484: *Byr* (SzabOkl. 2: 181), 1470: *Byry* (Cs. 1: 511), 1469: *Byr* (SzabOkl. 2: 168), 1454: *Beer* ~ *Bir* ~ *Byr* (Cs. 1: 511), 1427: *Byr* (Balogh 102, 127), 1414: *Beer* ~ *Bir* ~ *Byr* (Cs. 1: 511), 1401: *Byr* (SzabOkl. 2: 33), 1350: *Byr* (AOkl. 34: 260), 1349: *Byr* (AOkl. 33: 106, 303, A. 5: 266, Kállay 1: 224), 1345: *Byr* (AOkl. 29: 434, Kállay 1: 187, SzabOkl. 1: 99), 1343: *Byr* (AOkl. 27: 283, 408, Kállay 1: 164–165), 1342: *Byr* (AOkl. 26: 194, 349, 421, Kállay 1: 147, 154), 1340: *Byr* (AOkl. 24: 239, Kállay 1: 138), 1337: *Byr* (AOkl. 21: 38, Kállay 1: 117), 1335: *Byr* (AOkl. 19: 308, 309, 321, Kállay 1: 111), 1332–1337: *Byr* (Mon. Vat. 360, Cs. 1: 511), 1328: *Bir* (SzabOkl. 1: 47, AOkl. 12: 186), 1324: *Byr* (AOkl. 8: 179), 1291: *Byr* (ÁÚO. 10: 13), 1290: *Byr* (H. 7: 314, Kállay 1: 15). — Település Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Nagykállótól délre. A név török eredetű személynévből keletkezhetett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévben egy 'farkas' jelentésű dunai bolgár-

török *büri* kereshető (FNESz.). Kezdetben a személynév alapelakban szerepelt a település nevéként (*Bir*), később, a 15. századból *-i* helynévképzős formában (*Biri*) tűnik fel. A képző nélküli formák még a 19. században is használatosak voltak. Az évek során a *Biri* névvel kapcsolatban több népetimológias magyarázat született. RATKÓ LUJZA néprajzkutató azt írja, hogy a név magyarázatát illetően két történet ismert a falubeliek között. Az egyik szerint a régi Biri elsüllyedt templomostul: hétvékenként lehet hallani, hogy harangoznak odalent. A hiedelem úgy tartja, hogy a település erről a hangról kaphatta a nevét. A másik történet szerint a falut régen *Büré*-nek hívták, mely a Templom-hegyen volt valamikor. Ez a település a tatárjárás idején teljesen elpusztult. A jelenlegi helyre menekült el Biri néni a tatárok elől, így kapta a *Biri* nevet a település (RATKÓ 1987: 3–4).

Ady-gyümölcsös 2019: *Adi-gyümölcsös*. — Biri belterületétől délnyugatra található gyümölcsös, melyet északról az Irtás, keletről a Cseresznyákos, délről a Temető-dűlő és a Balogh-tábla, nyugatról pedig a Bika-lapos határol. A név előtagja a tulajdonos Ady Endre Szakszövetkezetre utal.

Amerikás 2019: *Amerikás, -ba ~ Amerikás-Becsali*, 1965: *Elsőbecsali, -ba* (Kálnási 5). — Szántóföld Biri határának keleti részén, melyet keletről Kállósején, délről Balkány, nyugatról a Forrás-oldal, északról pedig a Nagy-Becsali határol. Az adatközlők szerint az 1950-es években egy falubeli személy disszidált Amerikába, a háza ott maradt a szántóföldön üresen, így nevezték el ezt a földterületet *Amerikás*-nak. Az *Első-Becsali* név előtagja arra utal, hogy a település keleti határában ez az első szántóföld. Lásd **Hátsó-Becsali**.

Amerikás-Becsali lásd **Amerikás**

Angolkert 1965: *Angolkert | A faluba va, a Kastéj körül*. (Kálnási 2). — Ma már nem használják a nevet. Az *angolkert* 'a természetes tájat utánzó, romantikus hatású kastélypark' földrajzi köznévből alakult (FKnT.). A mai Polgármesteri hivatal épülete, az egykori Kállay-kastély körül elterülő kertet nevezhették így.

Arany János utca 2019: *Arany János utca*, 1965: *Arájános ucca* (Kálnási 2). — A József Attila utcával párhuzamos mellékutca az Ürgésben. Hivatalos név.

Bakterház 1965: *Bakterház ~ Vasuti őrház* (Kálnási 4). — Az épület a belterületen, a Bakterházi út kanyarulatában helyezkedik el.

Bakterházi út 1965: *Bakterházi ut* (Kálnási 4). — A Fő útról a Bakterházhoz vezető utat nevezték így, mely a Szabadság köz folytatása. Ma már nem használják a nevet.

Balkányi 2019: *Balkányi*, 1981: *Balkányi* (MoFnT. 34), 1965: *Balkányi ~ Balkányi határ, -ba* (Kálnási 4). — Biri belterületéről délkeletre található erdő és szántó, melyet északról a Disznólegelő, keletről és délről Balkány, nyugatról pedig a Mosolygó és a Bimbó vesz körül. A földterület határos Balkány településsel, innen kapta a nevét.

Balkányi-határ lásd **Balkányi**

Balogh-föld lásd **Balogh-tábla**

Balogh-tábla 2019: *Balogh-tábla*, 1965: *Balogföld, -re* (Kálnási 4). — Gyümölcsös és erdő. Biri határának délnyugati részén fekszik a Temető-dűlő és a Szőlő-dűlő között. Egykori tulajdonosáról kapta a nevét.

Baromudvar 1965: *Baromudvar* (Kálnási 2). — A belterületen feküdt, 'az urasági telkeknek a jószágok, istállók számára elkerített része' jelentésű köznévből (SzamSz. 1: 63) keletkezhetett. Kálnási térképe szerint a József Attila és a Dózsa György utca között helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Becsal 2019: *Becsal*, 1965: *Becsal*, *-ba* (Kálnási 4), 1951: *Becsal* (BL14), 1947: *Becsal* (BL13), 1944: *Becsal* (Hnt. 124), 1926: *Becsal* (Hnt. 72), 1910: *Becsal* (Gyalay 2: 574), 1907: *Becsal tanya* (Hnt. 115), 1894: *Becsal* (BL9), 1884: *Becsal tn. [tanya]* (HKFT.), 1882: *Becsal* (BL8), 1881: *Becsal* (BL7), 1870: *Becsal* (BL4, BL5, BL6), 1854: *Becsal* (Kat.). — Nagy területű határrész a település északkeleti részén, egyes részei: *Amerikás, Becsal-dűlő, Hátsó-Becsal, Nagy-Becsal, Vinkler-Becsal*.

Becsal csárda 1965: *Becsal csárda ~ Kerülőház | Rége egy csárda állott ott, arrul kapta a föld is a nevét.* (Kálnási 4, 8), 1941: *Becsaliház* (MaKFT.), 1937: *Becsaliház* (Hnt. 136), 1933: *Becsaliház* (Hnt. 135), 1870: *Kerülő ház* (BL5). — Régen volt egy csárda az Erdélybe vezető forgalmas sóút mellett, amelynek *Becsal* volt a neve. Kis Tamás szerint a név a csárda vendégszolgálat jellegére utalt (1986: 105). A *Becsal* határnév erről a csárdáról kapta a nevét. A *Kerülőház* elnevezés arra utalhat, hogy az épület valamikor a mezőőr lakóháza, tanyája lehetett (vö. Fknt.).

Becsal-dűlő 2019: *Becsal-dűlő ~ Negyvenhetes-Becsal*, 1981: *Becsal-dűlő* (MoFnt. 34), 1947: *Becsal dűlő* (BL13), 1938: *Becsal dűlő* (T5), 1864: *Becsal dűlő* (Pesty 303). — Biri határának északkeleti részén fekvő szántóföld, a Becsal része, melyet északról a Hátsó-Becsal, keletről Kállósemjén, délről a Nagy-Becsal, nyugatról pedig a Vinkler-Becsal határol. A *Negyvenhetes-Becsal* előtagja a terület méretére utal, ugyanis 47 hektárból áll.

Becsal-ház lásd **Becsal csárda**

Becsalisi-Forrás-oldal lásd **Forrás-oldal**

Becsal-tanya lásd **Becsal**

Béke utca 2019: *Béke utca*, 1965: *Béke ucca* (Kálnási 2). — A Mező utcával párhuzamos mellékutca a Zrínyi Ilona utca és a Kossuth út között. Hivatalos név.

Benzinkút 2019: *Benzinkút*. — A Fő úton, a Trafik mellett található benzinkút.

Béri-erdő lásd **Táncsicstelep**

Bessenyei utca 2019: *Bessenyei utca*, 1965: *Bessenyei ucca ~ Cigánysor, -ra / Ide telepítették be a Libuc tanyát, ezek itt sokat veszettek.* (Kálnási 2). — A Hunyadi utcával párhuzamos mellékutca. Hivatalos név.

Bicikli-tanya lásd **Mosolygó**

Bika-lapos 2019: *Bika-lapos*. — Biri délnyugati határában található rét, melyet északról a Farkasjáró, keletről a Temető-dűlő és az Ady-gyümölcsös, nyugatról Nagyálló, délről pedig Balkány határol. Egykor a bikatartók területe volt, innen az elnevezés.

Bimbó 2019: *Bimbó*, 1981: *Bimbó* (MoFnT. 34), 1854: *Bimbó* (Kat.). — Biri délkeleti határában található rét és legelő, melynek szomszédjai a Mosolygó, a Kenderáztató és Balkány. A *Bimbó-hegy-dűlő*-től különálló terület. Állítólag egykor Bimbó Balázs betyárnak volt itt tanyája, róla kaphatta a nevét.

Bimbó-dűlő lásd **Bimbó-hegy-dűlő**

Bimbó-hegy lásd **Bimbó-hegy-dűlő**

Bimbó-hegy-dűlő 2019: *Bimbó-hegy-dűlő ~ Nagy-Bimbó*, 1981: *Bimbó-hegy-dűlő* (MoFnT. 34), 1965: *Bimbó^uhegy ~ Bimbódűllő^ü | Ez a Bimbó^u szabaccságharcos vót a Rákó^uci idejébe*. (Kálnási 4–5), 1947: *Bimbóhegy* (BL13), 1941: *Bimbó h. [hegy]* (MaKFT.), 1938: *Bimbóhegydűlő* (T5), 1894: *Bimbó hegy* (BL9), 1884: *Bimbó-h. [hegy]* (HKFT.), 1881: *Bimbóhegy* (BL7), 1870: *Bimbó hegy* (HBKT.), 1870: *Bimbóhegy* (BL4, BL5, BL6), 1864: *Bimbó hegy* (Pesty 303). — Biri belterületétől délkeletre található szántófield, melyet északról a Vakdűlő, keletről a Gulyalejáró és a Disznólegelő, délről a Paraszt-tag és a Kenderáztató, nyugatról pedig a Kis-Bimbó határol. A Nagy-Bimbó név előtagja a szomszédos Kis-Bimbó névhez való viszonyítást fejezi ki. Nevét bizonyára a *Bimbó* mikronév alapján adhatták.

Biri-erdő lásd **Táncsicstelep**

Biri-szőlő alja 2019: *Biri-szőlő alja ~ Szőlőskert*, 1981: *Szőlőskert* (MoFnT. 34), 1965: *Biriszőlő^ü, -be ~ Szőlő^üskert, -be ~ Szőlő^üskert ajja, Szőlő^üskert ajjába* (Kálnási 5, 12), 1944–1985: *Szőllőkert* (MTSHnt. 16: 96), 1947: *Szőllőkertalja* (BL13), 1944: *Szőllőkert* (Hnt. 124), 1941: *Biri szőlők* (MaKFT.), 1938: *Szőlőskert alja dűlő* (T5), 1907: *Szőllőskertség tanya* (Hnt. 115), 1894: *Szőllőkert alja* (BL9), 1881: *Szőlőkertalja* (BL7), 1870: *Szőllőkert* (HBKT.), 1870: *Szőllőkertalja* (BL6), 1870: *Szőllőkertalja* (BL5), 1870: *Szőlőkert alja* (BL4), 1854: *Szőlő* (Kat.). — Biri határának északnyugati részén található erdő, szántó és gyümölcsös a Kalapos és a Hosszú-rét között. Egykor szőlőt termesztettek itt. *Biri-szőlő(k)*, *Szőlőkert*, *Szőlőskert*, *Szőlőskert alja*, *Szőlőskert alja dűlő*, *Szőlőskertség tanya*, *Szőlő* néven is említik a források.

Biri-szőlő lásd **Biri-szőlő alja**

Biri-szőlők lásd **Biri-szőlő alja**

Blaskó-föld 1965: *Blaskó^üd, -re* (Kálnási 5). — Kálnási térképe szerint a Dögtemető mellett lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Büdös-lapos 1965: *Büdöslapos, -hoz* (Kálnási 5). — A területen érezhető kellemetlen szagról kaphatta a nevét. Kálnási térképe szerint a Frizsmán tanyasi úton helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Cigány sor lásd **Bessenyei utca**

Cigány sor lásd **Rákóczi utca**

Cigánygödör 1965: *Cigánygödör ~ Vájogvetői gödör* (Kálnási 5, 13). — A hely, ahonnan a vályogvetéshez nyerik az anyagot (FKnT.). Kálnási térképe szerint a terület a Görény hátulja és a Töltés mellett helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet, és a területek is Balkányhoz tartoznak.

Cintia ABC 2019: *Cintia ábécé*. — A Fő úton, a Cintia Vendéglő mellett, a Focipálya előtt található élelmiszerbolt. A tulajdonos lányáról nevezték el.

Cintia vendéglő 2019: *Cintia vendéglő ~ Vendi*. — A Fő úton, a Cintia ABC és a Művelődési ház között, a Focipálya előtt található vendéglő. A tulajdonos lányáról nevezték el.

Czakó-erdő 2019: *Cakó-erdő*. — Biri belterületétől északra, a Hosszú-rét nevű földterületen található erdő. A helyi lakosok szerint az erdő egykori tulajdonosáról kapta a nevét. Ezt az elképzelést megerősíti, hogy napjainkban is lakik a településen *Czakó* családnévű személy (vö. HAJDÚ 2010: 107).

Czim-erdő 2019: *Cim-erdő*. — Biri belterületétől északra, a Dögtemető nevű földterületen fekvő erdő. Tulajdonosáról kapta a nevét.

Cseresznyákos 2019: *Cseresznyákos*. — Biri belterületétől délnyugatra található gyümölcsös az Ady-gyümölcsös és a Kis-gyümölcsös között. Valószínű, hogy a helynév személynévi eredetű. Ezt az elképzelést erősíti, hogy a *Cseresznyák* családnév 135-ször fordult elő a 18–21. század között (HAJDÚ 2012: 212). Hasonló hangalakú, *Cseresznyák* név a Baranya megyei Komló településen is adatolható (BMFN.). A helybeliek szerint régen ezen a földterületen cseresznyés volt.

Csűrőskert 1965: *Csűrőskert* (Kálnási 2). — Kálnási térképe szerint az akkori belterület keleti részén elhelyezkedő kert volt. A *csűrőskert* az udvarnak a csűr mellett elkerített része, ahol a kazlakat tartják (ÚMTsz.). Ma már nem használják a nevet.

Csűrőskerti-kút 1965: *Csűrőskerti kut* (Kálnási 2). — A Csűrőskert mellett vagy a kertben található kút volt. Ma már nem használják a nevet.

Dankó Pista Egységes Oktatási Intézmény lásd **Iskola**

Disznólegelő 2019: *Disznólegelő*. — Biri délkeleti határában fekvő szántó és gyümölcsös, melyet északról a Gulyalejáró, délről a Mosolygó és a Balkányi, keletről Balkány, nyugatról pedig a Bimbó-hegy-dűlő határol. A disznókat ide hajtották ki és itt legeltették (vö. FKnT.).

Donka erdeje 2019: *Donka erdeje*. — Biri belterületétől nyugatra, a Varjús-erdőben található erdő. Tulajdonosáról kapta a nevet.

Dózsa György utca 2019: *Dózsa György utca*, 1965: *Dózsa György ucca* (Kálnási 2). — A Temetőbe és az Ürgésbe vezető utca. Hivatalos név.

Dögtemető 2019: *Dögtemető*, 1965: *Döktemető^ü, -be* (Kálnási 5). — Biri belterületétől északra, a Varjús-erdő és a Kilátó-tábla között fekvő gyümölcsös, amely egykor elhullott állatok elföldelésére szolgáló terület volt (FKnT.).

Egyéni-földek 2019: *Egyéni-földek*. — Biri északi határában, a Kőkunyhó és a Kaszáló között fekvő földterület. Ezeket a földeket az 1950-es években egyéni felhasználásra kapták, innen az elnevezés.

Első-Becsali lásd **Amerikás**

Erdei-rész 1965: *Erdeji rész, -re* (Kálnási 5). — Kálnási térképe szerint a Rudolf-dűlő, a Feketeház és az Erdősáv közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Erdősáv 1965: *Erdő^sáv* (Kálnási 5). — Kálnási térképe szerint a Fekete-rét, a Feketeház és a Szőlő-melletti-erdő közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Faluház 2019: *Faluház ~ Művelődési ház ~ Művház*. — A Fő úton, a Cintia Vendéglő mellett, a Focipálya előtt található épület.

Faluvég 1965: *Faluvég* (Kálnási 5). — A *faluvég* a belterületnek az a része, ahova már nem építenek (FKnT.). Kálnási térképe szerint a Hugyajai-tábla mellett helyezkedhetett el. Ma már nem használják a nevet.

Farkasjáró 2019: *Farkasjáró*. — Biri délnyugati határában fekvő legelő, melyet északról a Kis-Golgota, keletről a Makkos-irtás és az Irtás, nyugatról pedig Nagykálló határol. Régen farkasok jártak a határszéleken, állítólag innen ered az elnevezés.

Fehér-ház 1913: *Fehérház* (MTSHnt. 16: 96), 1910: *Fehérház* (Gyalay 2: 574). — A *Feketeház*-hoz hasonló külterületi név lehetett. Ma már nem használatos elnevezés.

Feketeház 2019: *Feketeház*, 1981: *Feketeház* (MoFnT. 34), 1965: *Feketeház, -hoz* (Kálnási 5), 1944: *Feketeház* (Hnt. 124), 1937: *Feketeház* (Hnt. 136), 1933: *Feketeház* (Hnt. 135), 1926: *Feketeház* (Hnt. 72), 1913–1973: *Feketeház* (MTSHnt. 16: 96), 1910: *Feketeház* (Gyalay 2: 574), 1907: *Feketeház tanya* (Hnt. 115). — Biri északi határában fekvő földterület, melyet keletről a Hátsó-Becsali, nyugatról a Kaszáló és a Nagy-rét, délről a Lenci és a Simon-tábla, északról pedig Nagykálló határol. Egy tizenkét házból álló tanya volt, és tulajdonosáról kapta a nevét.

Feketeház-tanya lásd **Feketeház**

Fekete-rét 1965: *Feketerét, -re* (Kálnási 5). — Kálnási térképe szerint a Feketeház és az Erdősáv közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Focipálya 2019: *Focipálya*. — A Sport utca oldalában, a Cintia Vendéglő és ABC, valamint a Faluház mögött fekszik.

Forrás lásd **Forrás-oldal**

Forrás-oldal 2019: *Forrás-oldal*, 1965: *Forrás^odal, -ba ~ Forrás, -hoz ~ Becsalisi forrásódal, -ba* (Kálnási 4, 6). — Biri belterületétől keletre található terület, amely a Legelő és Gulyalejáró, valamint az Amerikás és a Becsali-dűlő között helyezkedik el. Az ott található forrásról kapta a nevét.

Fő út 2019: *Fő út*, 1965: *Vöröshadsereg ucca ~ Kövesucca* (Kálnási 2–3). — A településre bevezető főút, mely összeköti Birit Nagykállóval és Balkánnyal. A falu főutcája. Hivatalos név.

Főtér 2019: *Főtér ~ Rákóci tér*. — Biri központja a Fő út mentén. Itt található a Főtéri kocsmá, a Főtéri csemege, a Gyógyszertár, a Benzinkút, a Piac és a Nemzeti dohánybolt.

Főtéri csemege 2019: *Főtéri csemege*. — Biri főterén, a Fő úton, a Főtéri kocsmá mellett található élelmiszerbolt.

Főtéri kocsmá 2019: *Főtéri kocsmá ~ Kocsmá ~ Kricsmi*. — Biri főterén, a Fő úton, a Főtéri csemege mellett található kocsmá.

Frischmann-tanya lásd **Táncsicstelep**

Frizsmán-birtok lásd **Táncsicstelep**

Frizsmán-irtás 1965: *Frizsmán irtás* (Kálnási 6). — Kálnási térképe szerint a mai Táncsicstelepen helyezkedett el. Az *irtás* kitisztított, megritkított erdőréz (FKnT.). Ma már nem használják a nevet.

Frizsmán-tanya lásd **Táncsicstelep**

Frizsmántanyasi út 1965: *Frizsmán tanyasi ut* (Kálnási 6). — Feltehetőleg a mai Táncsicstelepre kivezető út neve volt régen. Ma már nem használják a nevet.

Füveskert 1981: *Füves-kert* (MoFnT. 34), 1965: *Füveskert, -be* (Kálnási 6), 1854: *Füveskert* (Kat.). — A *füveskert* jelentései: 'a kertek alján lévő kaszáló és szálláskert' (FKnT.). Kálnási térképe szerint a Füveskerti-dűlő, valamint a Kondor- és Miron-csemege mellett lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Füveskerti-dűlő 1965: *Füveskerti dűllő^ü, -be* (Kálnási 6). — Kálnási térképe szerint a mellette fekvő Füveskertről kaphatta a nevét. Ma már nem használják a nevet.

Gelsi út 1965: *Gelsi ut* (Kálnási 6). — Feltehetőleg a Kereszt-dűlő és a Paphad-dűlő mellett vezető út lehetett, Nyírgelse irányába haladhatott. Ma már nem használják a nevet.

Gencsi-föld 1965: *Gencsi föld^ü, -re* (Kálnási 6). — Kálnási térképe szerint a település nyugati részén, a Papi-nádas mellett helyezkedhetett el. Ma már nem használják a nevet.

Golgota lásd **Nagy-Golgota**

Gödény 1965: *Gödény, -be* | *Nevét egy Gödény családról kapta*. (Kálnási 6). — Ma már nem használják a nevet, és a terület Balkányhoz tartozik.

Görögkatolikus templom 2019: *Görögkatolikus templom ~ Görög templom*. — A Mező Imre utcán, az iskola egyik épülete mellett található templom.

Görög templom lásd **Görögkatolikus templom**

Gulyalapos lásd **Gulyalejáró**

Gulyalejáró 2019: *Gujalejáró*, 1965: *Gujalejáró^ü ~ Gujanyomás ~ Gujalapos* (Kálnási 7). — Biri belterületétől keletre található legelő és gyümölcsös.

Szomszédjai a Disznólegelő és a Bimbó-hegy-dűlő. Ide hajtották a tehéncsordát (vö. FKnt.).

Gulyanyomás lásd **Gulyalejáró**

Gyár-kút 1965: *Gyárkut* | *Az iskolaudvarq ahon a Szeszgyár állott, vót egy kut.* (Kálnási 2). — Ma már nem használják a nevet.

Gyárudvar 1965: *Gyárudvar* (Kálnási 2). — A mai Iskola udvarát jelölte, ahol egykor a Szeszgyár állt. Ma már nem használják a nevet.

Gyógyszertár lásd **Rákóczi téri patika**

Gyümölcsös 2019: *Gyümölcsös.* — Biri déli határában fekvő gyümölcsös a Paraszt-tag két része között.

Hátsó-Becsali 2019: *Hátsó-Becsali*, 1965: *Hátsóbecsali, -ba* (Kálnási 7). — Biri északkeleti határában fekvő szántóföld, melyet északról Nagykálló, keletről Kállósemjén, nyugatról a Simon-tábla, délről pedig a Becsali-dűlő határol. A *hátsó* jelzöt azért kapta, mert a település északkeleti határában, a Becsaliban ez a belterülettől legtávolabbi szántóföld. Lásd **Első-Becsali**.

Hosszú-rét 2019: *Hosszú-rét*, 1981: *Hosszú-rét* (MoFnT. 34), 1965: *Hosszurét, -re* (Kálnási 7), 1947: *Hosszurét ~ Hosszuréti dűlő* (BL12, BL13), 1941: *Hosszú rét* (MaKFT.), 1894: *Hosszú rét* (BL9), 1884: *Hosszú rét* (HKFT.), 1881: *Hoszu rét* (BL7), 1870: *Hosszú rét* (HBKT.), 1870: *Hofszú rét* (BL5, BL6), 1870: *Hosszú rét* (BL4), 1854: *Hosszurét* (Kat.). — Biri belterületétől északra található terület, melyet északról a Zártkert és a Kőkunyhó, keletről a Kis-Becsali-dűlő, délről a Dögtemető és a Varjús-erdő, nyugatról a Biri-szőlő alja határol. Alakja miatt kapta a *hosszú* jelzöt.

Hugyaji út 2019: *Hugyaji út.* — Biri északnyugati határútja. A mai Érpatak (régen Hugyaj) településre átvezető út.

Hugyaji-tábla 1965: *Hugyaji tábla* | *Érpatakot csufolták Hugyajnak.* (Kálnási 7). — Kálnási térképe szerint a Golgota közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Hunyadi utca 2019: *Hunyadi utca.* — A Bessenyei utcával párhuzamos mellékutca a Rákóczi utca és a Szabadság utca között. Hivatalos név.

Imolyás lásd **Zimolyás**

Irtás 2019: *Irtás*, 1981: *Irtás* (MoFnT. 34), 1965: *Irtás, -ba* (Kálnási 7), 1952–1973: *Irtás* (MTSHnt. 16: 96). — Biri délnyugati határában található erdő és gyümölcsös, az Ady-gyümölcsös és a Makkos-irtás között. Egykor teljesen legyalulták, hogy a későbbiekben termőföld legyen.

Irtás hátulja 1965: *Irtáshátujja, Irtáshátujjára* (Kálnási 7). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délnyugatra, az Irtási-legelő, az Irtási-erdő és az Irtás közelében helyezkedhetett el. Ma már nem használják a nevet.

Irtás-dűlő 1965: *Irtásdüllő^ü, -be* (Kálnási 7). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délnyugatra, az Irtási-erdő és a Papi-nádas mellett lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Irtási út 1965: *Irtási ut* (Kálnási 8). — Feltehetőleg földút neve volt, ami az Irtás nevű földhöz vezetett. Ma már nem használják a nevet.

Irtási-erdő 1965: *Irtási erdő^ü, -be* (Kálnási 7). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délnyugatra, az Irtás-dűlő és az Irtás hátulja közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Irtási-legelő 1965: *Irtási legelő^ü, -re* (Kálnási 7). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délre, az Irtás hátulja közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Iskola 2019: *Dankó Pista Egységes Oktatási Intézmény ~ Iskola*, 1965: *Iskola* (Kálnási 2). — A Kossuth út és a Mező utca kereszteződésében fekszik.

Jegyző-föld 1965: *Jedző^üföld, -re | A jedzőjé vót.* (Kálnási 8). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől északra, a Szőlő-melletti-erdő, a Nyolcas és a Fekete-rét közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

József Attila utca 2019: *József Attila utca*, 1965: *Jó^üzsef Attila ucca* (Kálnási 2). — A Petőfi Sándor utcával és az Arany János utcával párhuzamos mellékutca az Ürgésben. Hivatalos név.

Kajla-féle-föld 1965: *Kajla féle föld, -re | Igy csufolták a gazdáját.* (Kálnási 8). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délnyugatra helyezkedett el az Irtás hátulja közelében. Ma már nem használják a nevet.

Kalapos 2019: *Kalapos*. — Biri északnyugati határában fekvő gyümölcsös, melyet a Hugyajai út és a Biri-szőlő alja határol. *Kalapos* nevű család élt ott, onnan kapta a nevét.

Kállay-tanya lásd **Táncsicstelep**

Kalmár lásd **Kalmár-tag**

Kalmár-féle birtok lásd **Kalmár-tag**

Kalmár-tag 1965: *Kalmár féle birtok ~ Kalmár ~ Kalmártag, -ba*, (Kálnási 8), 1947: *Kalmár-féle Birtok, -ban, -on* (BL10, BL11), 1945: *Kalmár féle birtok ~ tag* (BL10), 1944: *Kalmártanya* (MTSHnt. 16: 96), 1944: *Kalmártanya* (Hnt. 124), 1937: *Kalmártag* (Hnt. 136), 1933: *Kalmártag* (Hnt. 135), 1926: *Kalmártanya* (Hnt. 72), 1907: *Kalmártag tanya* (Hnt. 115), 1884: *Kalmár tn. [tanya]* (HKFT.). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délre helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Kalmár-tanya lásd **Kalmár-tag**

Kanális 2019: *Kanális*. — Biri belterületétől északkeletre található út, mely a Kaszáló és a Rekettye között található. Az út menti kanálisról kapta a nevét.

Kapa-rét 2019: *Kapa-rét*. — Biri belterületének északi határában fekvő természetvédelmi terület, mely a Dögtemető déli részén található. A név eredete ismeretlen.

Kaszáló 1. 2019: *Kaszáló*. — Biri belterületétől északra található szénatermő rét, a Nagy-rét része.

Kaszáló 2. lásd **Kis-tag**

Kaszárnya 1965: *Kaszárnya | Rége a katonaságé volt.* (Kálnási 2). — A település belterületén helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Kenderáztató 2019: *Kenderáztató*, 1973: *Kenderáztató* (MTSHnt. 16: 96), 1965: *Kenderásztató^u, -ra* (Kálnási 8), 1894: *Kenderásztató* (BL9), 1882: *Kenderásztató* (BL8), 1881: *Kenderásztató* (BL7), 1870: *Kenderásztató* (HBKT.), 1870: *Kenderásztató* (BL4, BL5, BL6), 1864: *Kender áztató* (Pesty 303). — Biri belterületétől délkeletre fekvő rét a Paraszt-tag és a Bimbó között. Egykor kenderáztatásra használt hely (vö. FKNT.). Ma erdő és szántóföld.

Kenderáztatási-kereszt-dűlő 1965: *Kenderásztató^usi keresztddüllő^ü, -re* (Kálnási 8). — Kálnási térképe szerint a Kenderáztató és a Kenderáztatási-legelő közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Kenderáztatási-legelő 1965: *Kenderásztatási legelő^ü, -re* (Kálnási 8). — Kálnási térképe szerint a Kenderáztatási-kereszt-dűlő és a Kenderáztatási-legelő közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Kereszt-dűlő 1965: *Kereszddüllő^ü, -re ~ Szikoradüllő^ü, -be | Egy kúkereszt vq ott. | A gazdájáról vq az elnevezés.* (Kálnási 8, 12). — Kálnási térképe szerint a Rót-tanya és a Kertalja közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Kertalja 2019: *Kertalja*, 1981: *Kertalja* (MoFnT. 34), 1965: *Kertajja, Kertajjára* (Kálnási 8). — Biri belterületétől keletre található földterület a Kis-Bimbó és a Téglagödör között. A *kertalja* 'a kert mögötti terület' értelmű (FKNT.).

Kerülőház lásd **Becsali csárda**

Kettes-pitvar 1965: *Kettes pitar | A Frizmán tanyába egy cselédház. Két család használta a konyhát.* (Kálnási 8). — Kálnási térképe szerint a Frizsmán-tanyán, a Négyes-pitvar mellett helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Kilátó-tábla 2019: *Kilátó-tábla.* — Biri belterületétől északra található erdő a Rudolf és a Dögtemető között. Volt benne egy magas kiemelkedés, innen kapta a nevét.

Kis-Becsali lásd **Kis-Becsali-dűlő**

Kis-Becsali-dűlő 2019: *Kis-Becsali-dűlő*, 1981: *Kis-becsali-dűlő* (MoFnT. 34), 1965: *Kisbecsali, -ba* (Kálnási 8), 1941: *Kis Becsali* (MaKFT.). — Biri belterületétől északra található legelő, rét, melyet északról a Kőkunyhó, keletről a Német sír, délről a Czakó-erdő, nyugatról pedig a Hosszú-rét határol. A Becsali területétől távolabb fekszik. A *kis* előtag a Nagy-Becsalihoz való viszonyítást fejezi ki. Lásd **Nagy-Becsali**.

Kis-Bimbó 2019: *Kis-Bimbó*, 1965: *Kisbimbó^u, -ra* (Kálnási 8). — Biri belterületétől keletre található gyümölcsös a Bimbó és a Kertalja között. Vö. **Nagy-Bimbó**.

Kis-Golgota 2019: *Kis-Golgota.* — A Táncsicsteleptől délnyugatra található gyümölcsös a Nagy-Golgota és a Farkasjárom között. Egy nagy domb található benne. Vö. **Nagy-Golgota**.

Kis-gyümölcsös 2019: *Kis-gyümölcsös*. — Biri belterületének délnyugati határában fekvő gyümölcsös a Cseresznyákos mellett.

Kis-kút 1965: *Kiskut, -ra* | *Jó^u ivóvíz vót itt*. (Kálnási 9). — Kálnási térképe szerint a Kiskúti-dűlő, a Füveskert és a Füveskerti-dűlő közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Kiskúti-dűlő 1965: *Kiskuti dűllő^ü, -be* (Kálnási 9). — Kálnási térképe szerint a Kis-kút és a Füveskert-dűlő mellett helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Kis-tag 2019: *Kis-tag ~ Kaszáló*, 1965: *Kistag, -ba* (Kálnási 9). — Biri belterületétől északkeletre található rét a Vinkler-Becsali és a Rekettye között.

Kis-tanya 1965: *Kistanya* (Kálnási 2). — Kálnási térképe szerint a település belterületén, a Kondás-ház mellett lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Klasszikus Kristóf-dűlő 2019: *Klasszikus Kristóf-dűlő*, 1981: *Kristóf-dűlő* (MoFnT. 34), 1965: *Kristó^ufdűllő^ü, -be* | *A gazdáját híjták Kristó^ufnak*. (Kálnási 9), 1947: *Kristóf dűlő* (BL12, BL13), 1894: *Kristóf dűlő* (BL9), 1882: *Kristóf dűlő* (BL8), 1881: *Kristóf dűlő* (BL7), 1870: *Kristóf dűllő* (HBKT.), 1870: *Kristóf dűllő* (BL5, BL6), 1870: *Kristóf dűlő* (BL4). — A Táncsicsteleptől délnyugatra található gyümölcsös a Nagy-Golgota mellett. Tulajdonosáról kapta a nevét.

Klein-tanya lásd **Táncsicstelep**

Kocsm lásd **Főtéri kocsm**

Kocsmáros erdeje 2019: *Kocsmáros erdeje*. — Biri belterületétől nyugatra található erdő a Nagy-Golgota és a Törpés között. Tulajdonosának foglalkozásáról nevezték el a területet.

Kondás-ház 1965: *Kondásház* (Kálnási 2). — Biri belterületén a Kis-tanya és a Sárga-ház közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Kondor-csemegés 1965: *Kondor és Miron csemegés, -ébe* (Kálnási 9). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délkeletre, a Füveskert és a Füveskerti-dűlő közelében helyezkedett el. A *csemegés* 'gyümölcsfákkal beültetett terület' lehetett (FKnT.). Ma is él *Kondor* nevű család a faluban, de már nem használják a nevet.

Kossuth út 2019: *Kossuth út ~ Tót sor*, 1965: *Kosut ucca ~ Tó^u sor, -ra* (Kálnási 3). — A Zrínyi Ilona utcával párhuzamos út. Régen a tótok lakták ezt az útszakaszt. Hivatalos név.

Kót-föld 1965: *Skó^utföd ~ Kó^utföd, -re* | *Kó^ut vót a gazdája*. (Kálnási 9). — Kálnási térképe szerint Biri északkeleti határában a Középső-Kis-dűlő mellett volt. Ma már nem használják a nevet.

Kóth-tábla lásd **Simon-tábla**

Kovács-kert 2019: *Kovács-kert*. — Biri belterületének északi határában fekvő legelő a Kapa-rét és a Varjús-erdő között. A tulajdonos családnevéről nevezték el.

Kökunyhó 2019: *Kőkunyhó*, 1965: *Kükunyhó*^u (Kálnási 9), 1854: *Kőkunyhó* (Kat.). — Biri külterületének északi határában fekvő erdő, gyümölcsös a Zártkert és az Egyéni-földek között.

Köves utca lásd **Fő út**

Középső-Kis-dűlő 1965: *Középső kisdűllő*^u, *-be* | *A egész Becsalit kettévágja*. (Kálnási 9). — Kálnási térképe szerint a Biri belterületétől északkeleti irányba tartó utat nevezték így. Ma már nem használják a nevet.

Közös-dűlő 1965: *Közösdűllő*^u, *-be* | *A téjész világ óta hijják így*. (Kálnási 9). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől északra, a Tamás-dűlő közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Kricsmi lásd **Főtéri kocsm**

Kristóf lásd **Kristóf-dűlő 1.**

Kristóf-dűlő 1. 2019: *Kristóf-dűllő*, 1870: *Kristóf dűllő* (HBKT.), 1854: *Kristóf* (Kat.). — Táncsicsteleptől északra található gyümölcsös, a Kalapos és a Biri-szőlő alja nevű gyümölcsösök része.

Kristóf-dűlő 2. lásd **Klasszikus Kristóf-dűlő**

Kutyaszorító lásd **Szabadság utca**

Le til kúria 2019: *Le til kúria*. — A Fő úton található, modern építésű rendezvényközpont.

Legelő 2019: *Legelő*, 1965: *Legelő*^u, *-re* (Kálnási 9). — Biri belterületétől keletre található legelő a Forrás-oldal és a Telek-oldal között. Ma természetvédelmi terület.

Legelőn belüli 2019: *Legelőn belüli*. — Biri belterületétől keletre található legelő, a Legelő része.

Lenci 2019: *Lenci*, 1965: *Lencikanális*, *-hoz ~ Lencibirtok*, *-ba ~ Lencikert*, *-be* (Kálnási 9–10), 1926: *Lencikert* (Hnt. 72). — Biri belterületétől északra található rét a Feketeház és a Rekettye között. Régen valamilyen vízfolyás érintette a területet, amire a *kanális* névrész és a *Lenci-híd* név is utal. Emellett lakhatták egykor a területet és művelhették, erre utalhat a *birtok* és a *kert* névrész is. A helybeliek szerint lent termelhetek ezen a területen.

Lenci-birtok lásd **Lenci**

Lenci-híd 1965: *Lencihid* (Kálnási 9). — Bizonyára a *Lenci-kanális*-on átívelő híd volt. Ma már nem használják a nevet.

Lenci-kanális lásd **Lenci**

Lenci-kert lásd **Lenci**

Libuc-tanya 1965: *Libuc tanya*, *Libuc tanyára* | *Vájszot csufolták így*. (Kálnási 10). — Kálnási térképe szerint a Frizsmán-tanyán, a Hosszú-rét közelében helyezkedett el. Tulajdonosáról kapta a nevét. A *libuc* 'bíbic' jelentését (ÚMTsz.) a helybeliek már nem ismerik, és nem használják a nevet sem.

Ludastói út 2019: *Ludastói út*. — A Fő útról jobbra kanyarodó út, mely a nagykállói határban fekvő Ludastó-tanyához vezet. Hivatalos név.

Magas-dűlő 1965: *Magasdüllő^ü, -re* (Kálnási 10). — Kálnási térképe szerint a Kenderáztatási-legelő és a Kenderáztatási-kereszt-dűlő közelében volt. Ma már nem használják a nevet.

Magtári-kút 1965: *Maktári kut* (Kálnási 3). — Kálnási térképe szerint Biri belterületén, a Kis-tanya közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Makkos-irtás 2019: *Makkos-irtás*. — Biri belterületétől nyugatra található irtás a Törpés és a Farkasjárom között. Régen ezen a területen a tölgy volt a jellemző növényzet, így makkoltatásra alkalmas terület lehetett.

Malom-ház 1965: *Malomház* (Kálnási 3). — Kálnási térképe szerint a település belterületén, a Nyolcas közelében volt. Ma már nem használják a nevet.

Mező Imre utca 2019: *Mező Imre utca*, 1965: *Mező^ü Imre ucca ~ Nagyucca* (Kálnási 3). — A Fő úttal párhuzamos utca. Hivatalos név.

Miron-csemege 1965: *Kondor és Miron csemege, -ébe* (Kálnási 9). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől délkeletre, a Füveskert és a Füveskerti-dűlő közelében helyezkedett el. A *csemege* 'gyümölcsfákkal beültetett terület' lehetett (FKnT.). Ma is él *Miron* nevű család a faluban, de már nem használják a nevet.

Mosolygó 2019: *Mosojgó*, 1965: *Mosojgódüllő^ü, -be ~ Mosojgó^ütanya | Egyidő^übe Mosojgó^ü vót a gazdája. ~ Biciklitanya, Biciklitanyára | Egy Proper nevű emberé vót egyidő^übe. Ezt csúfolták Biciklinek.* (Kálnási 4, 10), 1951: *Mosolygó* (BL14), 1946: *Mosolygó düllő, -ben* (BL11), 1941: *Mosolygó tny. [tanya]* (MaKFT.), 1894: *Mosolygó* (BL9), 1884: *Mosolygó tn. [tanya]* (HKFT.), 1881: *Mosolygó* (BL7), 1870: *Mosolygó* (HBKT.), 1870: *Mosolygó* (BL4, BL6), 1870: *Mosolygo* (BL5), 1864: *Mosolygó dülő* (Pesty 303), 1858: *Pusztá Mosolygó* (MKFT.), 1854: *Mosolygó* (Kat.), 1823: *Mosolygó* (BL1), [1800–1802]: *P. [pusztá] Mosolygó* (T2), 1751: *Mosolygó* (ER. 9: C100). — Biri belterületétől délnyugatra található erdő és szántóföld a Balkányi és a Bimbó között. Régebben tanya is volt rajta, a *Mosolygó* és a *Bicikli* névrész a terület egykori tulajdonosára utal.

Mosolygó Víz 1784: *Mosolygó Víz* (EKFT.). — Egykori kis tó a Mosolygó területén.

Mosolygó-dűlő lásd **Mosolygó**

Mosolygó-tanya lásd **Mosolygó**

Művelődési ház lásd **Faluház**

Műv-Ész lásd **Műv-Ész Vendéglő**

Műv-Ész Vendéglő 2019: *Műv-ész Vendéglő ~ Műv-ész*. — A Mező Imre utcán található modern építésű vendéglő.

Művház lásd **Faluház**

Nádpór-sziget lásd **Telek-oldal**

Nagy utca lásd **Mező Imre utca**

Nagy-Becsali 2019: *Nagy-Becsali*. — Biri belterületétől keletre található szántóföld az Amerikás és a Becsali-dűlő között. A nagy előtag a területnek a Kis-Becsali-dűlőhöz viszonyított méretére utal. Lásd **Kis-Becsali-dűlő**.

Nagy-Bimbó lásd **Bimbó-hegy-dűlő**

Nagy-Golgota 2019: *Nagy-Golgota*, 1965: *Golgota | Meredek domb a Hutyaji táblába*. (Kálnási 6). — Biri belterületétől nyugatra található gyümölcsös a Kis-Golgota és a Kocsmáros erdeje között. Egy nagy domb található benne, innen kaphatta a nevét.

Nagy-hegy 1965: *Nagyhegy* (Kálnási 10). — Kálnási szerint az Irtás területén van. Ma már nem használják a nevet.

Nagy-legelő 1965: *Nagylegelő^ü, -re* (Kálnási 10). — Biri külterületén lehetett Kállósemjén határa és a Lenci-birtok mellett. Ma már nem használják a nevet.

Nagy-rét 2019: *Nagy-rét*, 1981: *Nagy-rét* (MoFnT. 34), 1965: *Nagy-rét, -re* (Kálnási 7, 10), 1884: *Nagy rét* (HKFT.), 1858: *Nagy-rét* (MKFT.). — Biri külterületének északi határában fekvő rét. A Kaszáló és az Egyéni-földek része.

Négyes-pitvar 1965: *Négyes pítar | Cselédház a Frizsmán tanyán. Négy család fő^üzött egy konyhán*. (Kálnási 10). — Kálnási térképe szerint a Frizsmán-tanyán, a Kettes-pitvar mellett lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Negyvenhetes-Becsali lásd **Becsali-dűlő**

Német sír 2019: *Német sír*. — Biri belterületétől északra található rét a Telek és a Kis-Becsali-dűlő között. Biriben élt egy német származású munkás, akit ide temettek el. Egy másik magyarázat szerint az orosz katonák itt lőtték le a német katonákat.

Nemzeti dohánybolt 2019: *Nemzeti dohánybolt ~ Trafik*. — A Fő úton, a Benzinkút mellett található Biri főterén.

Nyolcas 1965: *Nyó^ücas | Nyó^üc család lakott ebbe a cselédházba*. (Kálnási 3). — Kálnási térképe szerint Biri belterületének északi részén lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Oklocsányi-Becsali 1965: *Oklocsányi Becsali, -ba* (Kálnási 11). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől északra, a Pap Sanyi-föld közelében helyezkedett el. Bizonyára a *Vinkler-Becsali* egy része lehetett, melyet béreltek (vö. *Vinkler-tanya*). Ma már nem használják a nevet. A név előtagja családnevi eredetű, utótagjának magyarázatához lásd **Becsali csárda**.

Oklocsányi-tanya lásd **Vinkler-tanya**

Pap-had-dűlő 1965: *Paphaddüllő^ü, -be | Sok Pap nevűnek vót itt főggye*. (Kálnási 11). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől északra, a Pap Sanyi-föld és az Oklocsányi-Becsali mellett volt. Ma már nem használják a nevet.

Papi-nádas 1965: *Papinádas, -ba* (Kálnási 11). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől nyugatra, az Irtási-dűlő közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Pap-lapos 1965: *Paplapos, -ra* (Kálnási 11). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől északnyugatra, a Legelő közelében lehetett. Ma már nem használják a nevet.

Pap Sanyi-föld 1965: *Papsanyi föld, -re* (Kálnási 11). — Kálnási térképe szerint Biri belterületétől északra, az Oklocsányi-Becsali és a Pap-had-dűlő közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Paraszt-tag 2019: *Paraszt-tag*, 1965: *Paraszttag ~ Orbáristatag, Urbáristatag, Úrbérestag, -ba* (Kálnási 11), 1854: *Urbéri* (Kat.). — Biri belterületétől délkeletre található két gyümölcsös, a *Paraszt-tag 1.* a Gyümölcsös és a Kenderáz-tató között, a *Paraszt-tag 2.* a Gyümölcsös és a belterület határa között. Az 1960-as években történt a téeszervezés, aki nem lépett be, azoknak odaadták ezeket a földterületeket. Az *urbárista ~ orbárista* jelző 'urbéri' értelmű (ÚMTsz.).

Petőfi Sándor utca 2019: *Petőfi Sándor utca*, 1965: *Petőfi ucca* (Kálnási 3). — A József Attila utcával párhuzamos utca az Ürgésben. Hivatalos név.

Petőfi utca lásd **Petőfi Sándor utca**

Piac 2019: *Piac*. — Biri főterén található a Főtéri kocsmá mellett.

Polgármesteri hivatal 2019: *Polgármesteri hivatal*, 1965: *Uradalmi kastély ~ Tanácsháza* (Kálnási 3). — A Mező utcán a Római katolikus templom mögött található épület. Egykor a Kállay család kastélya volt.

Posta 2019: *Posta*, 1965: *Posta* (Kálnási 3). — A Kossuth úton a Római katolikus templommal szemben található.

Pusztá-Mosolygó lásd **Mosolygó**

Rákóczi téri patika 2019: *Rákóczi téri patika ~ Gyógyszertár*. — Biri főterén, a Főtéri kocsmával szemben található gyógyszertár.

Rákóczi utca 2019: *Rákóczi utca ~ Cigány sor*. — A Szabadság utcával párhuzamos utca. Régen ezen az utcán romák éltek, innen ered a Cigány sor elnevezés. Hivatalos név.

Rekettye 2019: *Rekettye*. — Biri belterületétől északra található rét a Lenci és a Legelő között. Ma természetvédelmi terület. Valószínűleg rekettyebokrokkal benőtt terület volt egykor (vö. ÚMTsz., FKNT.).

Római katolikus templom 2019: *Római katolikus templom*. — A Mező utca és a Kossuth út kereszteződésében, a Postával szemben található templom.

Rót-tanya 1965: *Róttanya, Róttanyára* (Kálnási 11). — Kálnási térképe szerint Biri keleti határában, a Kertalja és a Kereszt-dűlő közelében helyezkedett el. Tulajdonosáról kaphatta a nevét. Ma már nem használják a megnevezést.

Rudolf 2019: *Rudolf*, 1965: *Rudolf dűllő^g, -be* (Kálnási 11), 1947: *Rudolf dűlő* (BL12, BL13), 1894: *Rudolf dűlő* (BL9), 1881: *Rudolf dűlő* (BL7), 1870: *Rudolf dűllő* (HBKT.), 1870: *Rudolf dűllő* (BL5, BL6), 1870: *Rudolf dűlő* (BL4). — Biri belterületétől északra található rét a Kilátó-tábla és a Templom-hegy között. Egykori tulajdonosáról kapta a nevét.

Rudolf-dűlő lásd **Rudolf**

Sárga-ház 1965: *Sárgaház* (Kálnási 3). — Kálnási térképe szerint Biri belterületén, a Kis-tanya mellett állt. Ma már nem használják a nevet.

Simon-tábla 2019: *Simon-tábla ~ Kóth-tábla*. — Biri belterületétől északkeletre található rét a Lenci és a Hátsó-Becsali között. Egykori tulajdonosairól nevezték el.

Skót-föld lásd **Kót-föld**

Sport utca 2019: *Sport utca*. — A Sportpálya mellett elhaladó utca. Hivatalos név.

Szabadság köz 2019: *Szabadság köz*. — A Bessenyei utcával párhuzamos köz. Hivatalos név.

Szabadság utca 2019: *Szabadság utca*, 1965: *Szabaccság ucca ~ Kutyaszo-rító^u, -ra* (Kálnási 3). — A Rákóczi utcával párhuzamos utca. Hivatalos név.

Szakolyi út 1965: *Szakoji ut* (Kálnási 11). — Bizonyára a Szakoly irányába tartó utat jelölte. Ma már nem használják a nevet.

Szérűskert 1965: *Szérűskert, -be* (Kálnási 11). — A szérűskert a település szélén levő hely, ahol a nyomtatást vagy cséplést végzik, illetve a szalmát, szénát lerakják (FKnT.). Ma már nem használják a nevet.

Szeszgyár 1965: *Szeszgyár | Ahq az iskola va ott régebben szeszfo^uzde vót*. (Kálnási 3). — Ma már nem használják a nevet.

Szikora-dűlő lásd **Kereszt-dűlő**

Szőlő lásd **Biri-szőlő alja**

Szőlő-dűlő 2019: *Szőlő-dűlő ~ Szőlő-föld*. — Biri belterületétől délnyugatra fekvő zártkert a Balogh-tábla mellett.

Szőlő-föld lásd **Szőlő-dűlő**

Szőlőkert 1. lásd **Biri-szőlő alja**

Szőlőkert 2. lásd **Zártkert**

Szőlő-melletti-erdő 1965: *Szöllőmelletti erdő^u, -be* (Kálnási 12). — Kálnási térképe szerint a Szérűskert és az Erdősáv közelében helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Szőlős kert lásd **Biri-szőlő alja**

Szőlőskert alja dűlő lásd **Biri-szőlő alja**

Szőlőskert alja lásd **Biri-szőlő alja**

Szőlőskertség tanya lásd **Biri-szőlő alja**

Tamás híd 1965: *Tamáshid* (Kálnási 12). — Kálnási térképe szerint a Tamás-dűlő közelében volt. Ma már nem használják a nevet.

Tamás-dűlő 1965: *Tamásdüllő^u, -be | Egy öreg bácsi lakik itt, arrul nevezik így*. (Kálnási 12). — A terület a település északi részén, Nagykálló határában helyezkedhetett el a Tamás híd és a Közös-dűlő közelében. Ma már nem használják a nevet.

Tanácsháza lásd **Polgármesteri hivatal**

Táncsicstelep 2019: *Táncsicstelep ~ Frizsmán-tanya*, 1981: *Táncsicstelep* (MoFnT. 34), 1965: *Frizsmán tanya, Frizsmán tanyára ~ Frizsmán birtok, -ba | Egy Frizsmán nevű bérelte.* (Kálnási 6), 1952–1995: *Táncsicstelep* (MTSHnt. 16: 96), 1944: *Frischmanntanya ~ Kállaytanya* (Hnt. 124), 1937: *Kállaytanya ~ Klein tanya ~ Frischmanntanya* (Hnt. 136), 1933: *Kállaytanya ~ Kleintanya ~ Frischmanntanya* (Hnt. 135), 1926: *Frischmanntanya ~ Kállaytanya* (Hnt. 72), 1916–1944: *Frischmanntanya* (MTSHnt. 16: 96), 1913: *Kállay tanya ~ Klein tanya* (Hnt. 418), 1913–1944: *Kállay tanya* (MTSHnt. 16: 96), 1910: *Kállay t. [tanya] ~ Klein t. [tanya]* (Gyalay 2: 574), 1907: *Kállay tanya ~ Kleintag tanya* (Hnt. 115), 1904: *Klein t. [tanya]* (T4), 1897: *Klein t. [tanya]* (T3), 1884: *Klein tn. [tanya]* (HKFT.), 1870: *Kállay tanya* (HBKT., BL4, BL5), 1858: *Biri erdő* (MKFT.), 1784: *Béry Erdő* (EKFT.). — Biri belterületétől északnyugatra található településrész a Varjús-erdő és a Kalapos között. A 18. század folyamán a településrész helyén tölgyerdő állt, majd fokozatos kitermelés mellett lakott területté vált. Az egykori tölgyerdőre utalnak a *Biri-erdő* és a *Béri-erdő* nevek. A *Kállay-tanya* név alapján a terület a Kállay család tulajdona lehetett, és bérlői a Frischmann és Klein családok voltak, melyre a *Frizsmán-birtok* és a *Klein-tanya* elnevezések is utalnak. A *Táncsicstelep* elnevezést az 1950-es évek elején kapta a terület, azóta ez a településrész hivatalos neve.

Téglagödör 2019: *Téglagödör*, 1965: *Téglagödör, -be* (Kálnási 13). — Biri belterületétől keletre található a Kertalja mellett. Agyagos földjét téglagyártáshoz használták (vö. FKNT.).

Telek 2019: *Telek*, 1965: *Telekdüllő^ü ~ Telek, -be, -re* (Kálnási 12), 1947: *Telep ~ Telep dülő* (BL12, BL13), 1894: *Telep* (BL9), 1882: *Telep* (BL8), 1881: *Telep* (BL7), 1870: *Telep* (HBKT., BL4, BL5, BL6), 1864: *Telep föld* (Pesty 303). — Biri belterületétől északra található rét a Német sír és a Rekettye között. Korábbi források *Telep(-föld)*-ként és *Telep-dülő*-ként is említik.

Telek-dülő lásd **Telek**

Teleki út 1965: *Teleki ut | Fődut a Telekdüllő^übe.* (Kálnási 12). — Kálnási térképe szerint a Telek-dülőhöz vezető út volt. Ma már nem használják a nevet.

Telek-oldal 2019: *Telek-oldal ~ Nádpor-sziget*, 1965: *Telek^üoldal, -ra ~ Nádpor-sziget, -be | Egy Nádpor nevű födbirtokosé vót. Nem engedett át a főgyén senkit.* (Kálnási 10), 1913: *Telekoldal* (MTSHnt. 16: 96), 1910: *Telekoldal* (Gyalay 2: 574). — Biri belterületétől keletre található rét, erdő a Legelő és a Templom-hegy között. *Nádpor* nevű család élt Biriben, róluk kaphatta a terület a *Nádpor-sziget* elnevezést. A *Telek-oldal* nevet pedig a rét északi határában fekvő *Telek*-ről kapta a hely.

Telep lásd **Telek**

Telep-föld lásd **Telek**

Telep-dülő lásd **Telek**

Temető 2019: *Temető*. — A Dózsa György utcán, az Ürgés előtt található temető.

Temető alja dűlő lásd **Temető-dűlő**

Temető alja lásd **Temető-dűlő**

Temető-dűlő 2019: *Temető-dűlő*, 1981: *Temető-dűlő* (MoFnT. 34), 1965: *Temetőajja*, *Temetőajjába* (Kálnási 13), 1951: *Temető alja* (BL14), 1947: *Temető alja* (BL13), 1938: *Temető alja dűlő* (T5), 1894: *Temető alja* (BL9), 1882: *Temető alja* (BL8), 1881: *Temető alja* (BL7), 1870: *Temető alja* (HBKT., BL4, BL5, BL6), 1864: *Temető alja* (Pesty 303), 1854: *Temető alja* (Kat.). — Biri belterületétől délnyugatra található erdő a Balogh-tábla és a Bika-lapos között. A köztemető mellett helyezkedik el.

Templom-hegy 2019: *Templom-hegy*, 1981: *Templom-hegy* (MoFnT. 34), 1965: *Templomhegy | Rége itt vót a falu*. (Kálnási 13), 1864: *Templom hegy* (Pesty 303). — Biri belterületétől északra található terület a Rudolf és a Telek-oldal között. A helyi hagyomány szerint a falu egykor ezen a területen lehetett (vö. FKNT.).

Tót sor lásd **Kossuth út**

Törpés 2019: *Törpés*. — Biri belterületének nyugati határában, az Irtás mellett fekvő gyümölcsös. Rengeteg törpefa volt benne, innen ered a terület elnevezése.

Trafik lásd **Nemzeti dohánybolt**

Tsz 2019: *Téesz*. — Biri belterületének keleti határában fekvő terület a Gyümölcsös mellett.

Tsz-telep 2019: *Téesz-telep*. — Biri belterületének keleti határában fekvő telephely a Téglagödör mellett.

Uradalmi kastély lásd **Polgármesteri hivatal**

Urbárista-tag lásd **Paraszt-tag**

Úrbéres-tag lásd **Paraszt-tag**

Ürgés 2019: *Ürgés*, 1965: *Ürgés, -be* (Kálnási 13). — Az ott elszaporodott állatokról és a fedetlen földkunyhókról kapta az elnevezést (vö. FKNT.). Ma lakóterület.

Vakdűlő 2019: *Vakdűlő*. — Biri belterületétől keletre található földterület és az azt körbevevő út a Kis-Bimbó és a Bimbó között. Azért kapta a *vak* jelzöt, mert nem tart sehova (vö. FKNT., ÚMTsz.).

Vályogvető-gödör lásd **Cigánygödör**

Varjús-erdő 2019: *Varjús-erdő*. — Biri belterületétől északra található erdő a Táncsicstelep és a Törpés között.

Vasútállomás 2019: *Vasútállomás*, 1965: *Vasutállomás* (Kálnási 3). — Ma már nem üzemel.

Vasúti őrház lásd **Bakterház**

Vendi lásd **Cintia vendéglő**

Vinkler-Becsali 2019: *Vinkler-Becsali*, 1965: *Vinkler kisbecsali*, -ba (Kálnási 13). — Biri külterületének északkeleti részén fekvő rét a Becsali-dűlő és a Kis-tag között. Egykor egy *Vinkler* nevű gazda használta ezt a területet az adatközlők szerint. Ma is él *Vinkler* nevű személy a szomszédos településen. A *kis* jelző a Becsali-dűlőhöz való viszonyítást fejezi ki.

Vinkler-Kis-Becsali lásd **Vinkler-Becsali**

Vinkler-tanya 1965: *Vinkler tanya ~ Oklocsányi tanya* | *Egy Oklocsányi nevű szógabirójé vót.* (Kálnási 11). — Az egykori Oklocsányi-Becsali és Vinkler-Becsali mellett helyezkedett el. Ma már nem használják a nevet.

Vörös Hadsereg utca lásd **Fő út**

Zártkert 2019: *Zártkert*, 1894: *Szőlőkert* (BL9), 1881: *Szőlőkert* (BL7), 1870: *Szöllőkert* (BL4, BL6). — Biri északi határában található földterület a Hosszú-rét és a Kőkunyhó között. A 19. század végén szőlőt termesztettek ezen a területen, ezért a korszakban *Szőlőkert*-ként említik a források (vö. FKnt.).

Zimolyás 1965: *Zimójás ~ Imojás*, -ba (Kálnási 7), 1947: *Zimolyás ~ Zimolyás-dűlő ~ Zimójás dűlő* (BL12, BL13), 1944: *Zimolyás* (MTSHnt. 16: 96), 1894: *Zimójás* (BL9), 1881: *Zimójás* (BL7), 1870: *Zimójás* (HBKT., BL4, BL5, BL6). — Biri északkeleti határában fekvő szántóföld volt. A név eredete bizonytalan. A terület az *imola* szó 'búzavirág', 'moha' jelentései alapján valamilyen növényről kaphatta a nevét (vö. ÚMTsz.). A főnévnek emellett 'hínár, mocsár' jelentése is volt (FNESz., TESz.). Ma már nem használják a nevet.

Zimolyás-dűlő lásd **Zimolyás**

Zrínyi Ilona utca 2019: *Zrínyi Ilona utca*. — A Kossuth utcával párhuzamos utca. Hivatalos név.

Zsinór út 2019: *Zsinór út*, 1965: *Zsinórut* (Kálnási 13). — A Templom-hegy felé vezető földút. Egyenes alakja miatt kapta a nevet.

Irodalom

A. = NAGY IMRE szerk., *Anjoukori okmánytár 1–6*. Budapest, 1878–1891. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7*. Budapest, 1920.

AOKt. = KRISTÓ GYULA szerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta*. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.

ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpádokori új okmánytár 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1860–1874.

Balogh = ÉRSZEGI GÉZA–HENZSEL ÁGOTA szerk., *Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai 2. Közlemények 21. Nyíregyháza, 2000.

BL1 = *Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. 1550–1848*. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. IV. A. 1. 889.

- BL2 = *Országos összeírások. 1835–1846.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. IV. A. 7/A 46 k.
- BL3 = *Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. 1550–1848.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. IV. A. 1. 1225.
- BL4 = *Biri községnek Felvételi előrajza. 1870.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára.
- BL5 = *Nagykállói Királyi Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság iratai. 1860–1944.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. VII./3.
- BL6 = *Biri adóközség birtokrészleti jegyzőkönyve. 1870.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. VIII./1. 13. 16.
- BL7 = *Nagykállói Királyi Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság iratai. 1860–1944.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. 138. K.O.
- BL8 = *Biri község osztályozási földkönyvéhez. 1882.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. VII./10. 16.
- BL9 = *Biri adóközség Birtokrészleti jegyzőkönyv. 1894.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. VII./2.
- BL10 = *Ügyiratok. 1945–1947.* Biri Községi Földigénylő Bizottság iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. XVII. 512.
- BL11 = *Községi Bizonyítványok. 1945–1947.* Biri Községi Földigénylő Bizottság iratai.
- BL12 = *Kataszteri Birtokívek. 1945–1947.* Biri Községi Földigénylő Bizottság iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. XVII. 512.
- BL13 = *Telekkönyvi betét. 1945–1947.* Biri Községi Földigénylő Bizottság iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. XVII. 512.
- BL14 = *Biri község területkimutatása. 1951.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. VII./20.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei 1–2.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, 1890–1913.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2004.
- ER. 1 = *Elenchus Rerum Judicialium 1. 1335–1570.* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 2 = *Elenchus Rerum Judicialium 2. 1571–1583.* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 3 = *Elenchus Rerum Judicialium 3. 1584–1599.* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 4 = *Elenchus Rerum Judicialium 4. 1600–1633.* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 5 = *Elenchus Rerum Judicialium 5. 1634–1666.* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.

- ER. 6 = *Elenchus Rerum Judicialium 6. 1667–1699*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 7 = *Elenchus Rerum Judicialium 7. 1700–1734*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 8 = *Elenchus Rerum Judicialium 8. 1734–1749*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 9 = *Elenchus Rerum Judicialium 9. 1750–1759*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- ER. 10 = *Elenchus Rerum Judicialium 10. 1760–1767*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV-1-b, Nyíregyháza.
- F. = FEJÉR GYÖRGY, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–10*. Budae, 1829–1844.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Görög = GÖRÖG DEMETER, *Magyar Átlás az az magyar, horvát, és tót országok várme-gyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és külön-s tábláji*. Bécs, 1802.
- Gyalay = GYALAY MIHÁLY, *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon 1–2*. Buda-pest, Egeler Kft., 1997.
- H. = NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ, *Hazai okmánytár 1–5*. Győr, 1865–1873. IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ, *Hazai okmánytár 6–8*. Budapest, 1876–1891.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnévek enciklopédiája. Leggyakoribb magyar családnéveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2012. *Újmagyarkori családnéveink tára. XVIII–XXI. század*. Budapest, Hajdú Boglár.
- HBKT. = *Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek. 1870*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés. 1872–1884, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.
- Hnt. 1907, 1913, 1926, 1933, 1937, 1944. = *Magyarország helységnévtára a megfelelő évből*. Budapest.
- Kállay = *A Nagykállói Kállay család levéltára 1–2*. Budapest, Magyar Heraldikai és Ge-nealógiai Társaság, 1943.
- Kálnási = KÁLNASI ÁRPÁD, *Biri község földrajzi nevei*. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1965.
- Károlyi = GÉRESI KÁLMÁN, *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 3. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Budapest, 1885.
- Kat. = *Dorf Biri in Ungarn Szabolcser Comitatus*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Or-szágos Levéltára. S 78–213: 1–4, 1854.

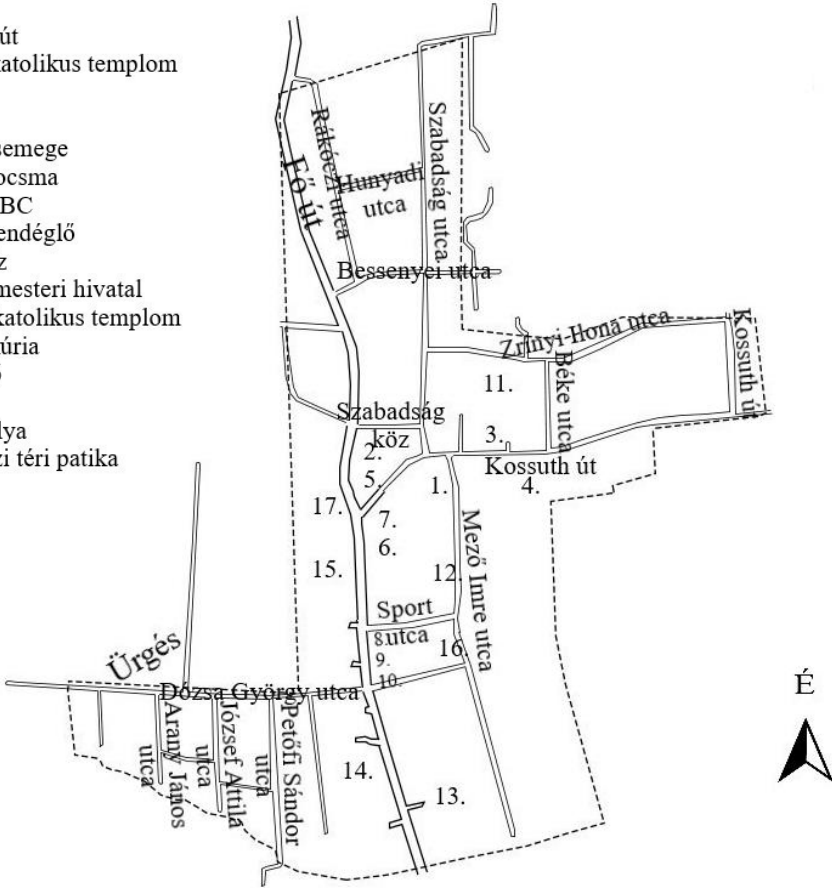
- KIS TAMÁS 1986. *Kocsma- és csárdaneveink névtani vizsgálata*. Szakdolgozat. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. K 1035. Debrecen.
- Lelkes = LELKES GYÖRGY, *Magyar helységnévazonosító szótár*. Harmadik kiadás. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011.
- MaKFT. = *Magyarország katonai felmérése. 1941*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2004.
- Maksay = MAKSAY FERENC, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Mező–Németh = MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER, *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya, 1972.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2005.
- MoFnT. = FÖLDI ERVIN, *Magyarország földrajzinév-tára 2. Szabolcs-Szatmár megye*. Budapest, Kartográfiai vállalat, 1981.
- Mon.Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustriantia – Vatikáni magyar okirattár. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Budapest, 1887.
- MTSHnt. = KOVACSICS JÓZSEF szerk., *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 1–16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye*. Budapest, 2000.
- Pesty = MIZSER LAJOS, *Szabolcs Megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában*. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 42. Nyíregyháza, 2000.
- RATKÓ LUJZA 1987. *Mesék, mondák Biriből*. Jósza András Múzeum Kiadványai 24. Nyíregyháza.
- SzabOkl. 1. = PITI FERENC, *Szabolcs megye hatóságának oklevelei 1. (1284–1386)*. Szeged–Nyíregyháza, 2004.
- SzabOkl. 2. = C. TÓTH NORBERT, *Szabolcs megye hatóságának oklevelei 2. (1387–1526)*. Budapest–Nyíregyháza, 2002.
- SzamSz. = CSÚRY BÁLINT, *Szamosháti szótár*. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- T1 = *Conspectus praeuius incl: cottus Szaboltsensis. [1799–1801]*. A "Mappa generalis Regni Hungariae" című térképének szerkesztéséhez készült. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában*. DVD. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft., 2007. OSZK TK 430.
- T2 = *Comitatus Szabolcsiensis. [1800–1802]*. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában*. DVD. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft., 2007. OSZK TK 2164.
- T3 = *Szabolcs vármegye térképe. 1897*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., SzSzBML T 373.
- T4 = *Szabolcs-vármegye térképe. 1904*. Magyar Földrajzi Intézet Rt. SzSzBML T 109.

- T5 = LOVAS FERENCZ, *Biri. Nánási Andor úr Biri birtokának térképe*. Nyíregyháza. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. XVII. 512. 1938.
- T6 = *Szabolcs-Szatmár megye átnézeti térképe. Tsz tagosítási térkép. 1951*. DVD. SzSzBML T 118.
- TESz. = BENKŐ LÓRÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- UC. 34. = *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones)*. Iratanyag 1527. és a 19. század közötti időszakban. CD. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Arcanum Adatbázis Kft., 2004. HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 038. – No. 034.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- Vályi = VÁLYI ANDRÁS, *Magyar országnak leírása 1*. Buda, 1796.

Vasas Brigitta
ORCID: 0000-0001-7451-6462
Debreceni Egyetem
brigitta.vasas@gmail.com

Biri belterülete

1. Iskola
2. Benzinkút
3. Római katolikus templom
4. Posta
5. Trafik
6. Főtéri csemege
7. Főtéri kocsm
8. Cintia ABC
9. Cintia vendéglő
10. Faluház
11. Polgármesteri hivatal
12. Görögkatolikus templom
13. Le til kúria
14. Temető
15. Piac
16. Focipálya
17. Rákóczi téri patika

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

TÓTH PÉTER: **Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok.**
Szombathely, Savaria University Press, 2021. (200 lap)

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokkal foglalkozó kutatások igencsak sokrétűek, hiszen a 20. század történelmi, politikai, gazdasági változásai nagyban befolyásolták a helyi nyelvváltozatok alakulását, vizsgálatuk szempontjainak módosulását, illetve nagyon hosszú ideig meghatározták, korlátozták tanulmányozásuk lehetőségeit is. Ennek ellenére folyamatosan zajlottak olyan vizsgálatok, melyek a helyi jellemzők figyelembevételével szerves részei a magyar dialektológiának.

A 2021-ben megjelent *Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok* című kötet különleges és izgalmas gyűjtemény a dialektológiai vizsgálatok, különösen a kárpátaljai nyelvhasználat iránt érdeklődők számára, hiszen egy kutató csaknem 15 évnyi munkájának jelentősebb írásait foglalja magába. Ezek nem csupán saját gyűjtésekről, elemzésekről adnak számot: olyan tudománytörténeti beszámolók is helyet kaptak a kötetben, melyek ismert és kevésbé (el)ismert tudósok dialektológiai munkásságát foglalják össze a 18. század végétől a 21. század elejéig terjedően. Az alapos, több szempontú elemzéseken kívül ugyanakkor a szerző, Tóth Péter tudományos érdeklődésének, fejlődésének alakulását is nyomon követheti az olvasó az időrendben közölt tanulmányokat olvasva. Ez a személyesség — a tudományos objektivitás megtartása mellett — végig jellemzi a kötetet.

Mindezeket a gyűjtemény előszavában Kiss Jenő akadémikus is kiemeli: „Hiszen az ő számára a vizsgált nyelvi adatok nem pusztán nyelvi adatok, hanem szülőföldjét, az ott lakókat, a gyermekkort, az ottani világot idéző személyes emlékek is. De nem csak erről van szó. Arról is, hogy belső késztetés hajtja, az a sajátos köteleességtudat ösztökéli munkájában, amely a szülőföld iránti szeretetből is táplálkozik.” (7–8).

A szerző a bevezető gondolatok (*Lectori salutem!*) keretei között a következőképpen foglalja össze a kötet tartalmát: „Az írások nagyobb része a kárpátaljai magyar nyelvjárásokról és a helyi nyelvjáráskutatások történetéről szól: a

mezőségi és palócos jellegű szigetekről, a máramarosi Aknaszlatina főbb hangtani jellemzőiről, az ungi Szürte nyelvjárásáról, a dialektológiai vizsgálatok múltjáról, az északkeleti peremvidék kutatóinak életútjáról.” (9).

Az írások végén olvasható gazdag szakirodalmi jegyzék a még részletesebb tájékozódást segíti, a kötet végén pedig a tanulmányok első megjelenésének adatai tekinthetők meg. Mivel a szerző megjelenésük ideje szerint szerkesztette köteté munkáit, jelen ismertetésben is ezt a rendet követjük.

A kötet első tanulmánya (Felekezetek közötti nyelvjárási különbségek Visken) a 2006-os 14. Élőnyelvi Konferencián elhangzott előadás írott változata. Eből kiderül, hogy a felső-Tisza-vidéki egykori koronaváros lakosságának nyelvhasználatában, bár a kiegyenlítődés egyre erőteljesebb, még felfedezhető a felekezetek közötti különbség. A vizsgált jelenségek alapján a viski református lakosság mezőségi gyökerei egyértelműek. A következő tanulmányban (A viski reformátusok mezőségi gyökereiről) ennek pontosítására törekszik a szerző saját gyűjtései, a Romániai magyar nyelvjárások atlasza, illetve a hozzá kapcsolódó elemzések segítségével. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a vizsgált közösség elődei a 15. század során a Nagy- és Kis-Szamos torkolatától délkeletre eső területről vándoroltak el, bár ennek az okai egyelőre nem tisztázottak.

A *Técső* helynév eredetéről című munkában a szintén koronaváros vitatott néveredetéről értekezik Tóth Péter. Összefoglalva a korábbi munkák következtéseit, kiegészítve újabb információkkal, kizárja a német eredetet, s Bélay Vilmoshoz és Kiss Lajoshoz hasonlóan magyar személynévből származtatja a település nevét. Ez a névadási mód a 13. században a környező települések esetében is gyakori volt.

A következő írás Csűry Bálint beregi és ugocsai gyűjtéseinek állít emléket (Csűry Bálint nyelvjárásgyűjtésének korai szakaszáról). A jeles dialektológus az addig még feltáratlan területeket vizsgálta, a jelenségek elterjedtségét térképlapon ábrázolva szemléltette. Hiteles, alapos elemzései alapul szolgálnak egy-egy nyelvjárás változásának tanulmányozásához.

A tudománytörténeti munkák sorát a Hangzórövidülések és -nyúlások az aknaszlatinai nyelvjárásban című tanulmány szakítja meg. Megtudhatjuk, hogy a vizsgált jelenség leginkább a szórványhelyzetben, idegen nyelvi környezetben lévő településeket jellemzi. Aknaszlatinán mindegyik korosztály beszédében megfigyelhető, visszaszorulásának nincs jele. „E jelenség elterjedtségéről talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar nyelvterület peremrészein lévő szórványok nyelvjárásában helyenként a magánhangzóknak a magyar nyelvre jellemző rövid-hosszú korrelációja bomlóban van, vagy már meg sincs” (31).

A következő három írás kárpátaljai kutatók munkásságát mutatja be, a jelentősebb történelmi, politikai változások által befolyásolt életrajzi adatokat és a jellemzett szerzők tudománytörténeti jelentőségét taglalva. Mokány Sándor és

Mokányiné Nagy Katalin a máramarosszigeti magyar és ukrán nyelvjárások szó-készletét tanulmányozták, etimológiai vizsgálataik során ezek eredményeit is jól hasznosították. Gazdag hagyatékuk gondozása az utókorra vár. A viski származású Fodó Sándor a kárpátaljai magyar nyelvjárások szláv jövevényszavait kutatva amellet, hogy aktív szerepet vállalt a kárpátaljai magyarság érdekeinek védelmében is. A 19. század végén született Törös Béla A beregszászi nyelvjárás című monográfiája hiánypótló a korszak dialektológiai vizsgálatai között, de Tóth Péter kutatásai alapján a személyiségét is megismerhetjük.

A beregrákosi, nagydobronyi és kajdanói nyelvjárás gyökereiről címmel a három nyelvjárásziget palócos jellegéről értekezik a szerző. Számba veszi azokat az eredményeket, melyek a nyelvtudományban ezzel kapcsolatban születtek, illetve személyes (a 2013–2016 között elvégzett) gyűjtései alapján ismerteti hangtani, alaktani és településtörténeti észrevételeit.

A szombathelyi magyar nyelvészeti tanszék nyelvjárastani gyűjtőútjai során a szerzőnek lehetősége adódott arra, hogy a burgenlandi Felsőpulya és Középpulya nyelvjárását is elemezze. A tanulmányban (A felsőpulyai és középpulyai nyelvjárás rövid ismertetése) a hangtani és alaktani jellemzőkön kívül tájszavak jegyzékét is közli Tóth Péter, illetve a nyelvváltozat változásairól is értekezik.

Az őrvidéki kitekintés után ismét egy szülőföldet érintő tanulmány következik a kötetben: szülőfaluja nyelvjárásának, anyanyelvjárásának a rövid jellemzését olvashatjuk ebben. A jól ismert adatközlőktől több, mint 9 órányi szövegfelvételt gyűjtött. Részletesen ismerteti a szürtei nyelvjárás hangtani, alaktani, lexikai, mondattani jellemzőit. Külön figyelmet szán a szólások, csúfolók bemutatására is, az utolsó részben pedig az adatközlők saját nyelvhasználatukról való vélekedéséről is olvashatunk.

Az ortológus és a neológus. Beregszászi Nagy Pál és Kazinczy Ferenc című tanulmányával a szerző Vörös Ferencet köszöntötte a tiszteletére kiadott gyűjteményben. Az írás részletesen bemutatja a 19. század két jeles személyisége közötti nézetbeli különbséget, részleteket közölve levelezésükből. Tóth Péter a vita okát abban látja, hogy Beregszászi grammatikusként, etimológusként tekintett a neologizmusokra, Kazinczy viszont szépíróként.

A következő írás a Csűry-tanítvány, D. Bartha Katalin munkásságát tárja az olvasó elé, aki a jeles dialektológus hatására végzett rendszeres szlavóniai kutatásokat.

Ezt követi a Szólások, kitérő feleletek és falucsúfolók kárpátaljai nyelvjárás-gyűjtéseimből című rövid gyűjtemény, mely a szerző gyűjtőútjain feljegyzett frazeológiai egységeket jelentésük szerint csoportosítva tartalmazza.

A következő írással kezdődik azoknak a széleskörű áttekintést adó, hosszú időszakot felölelő tudománytörténeti tanulmányoknak a sora, melyekben Tóth

Péter a legnagyobb alaposággal tárja az olvasók elé a magyar nyelvjáráskutatás történetének kezdeti szakaszát, különös tekintettel a kárpátaljai dialektológiai vizsgálatok részletes számbavételére.

Az első írás a 18. század végi, 19. század eleji nyelvjáráskutatások alakulását, körülményeit foglalja össze. A továbbiak pedig olyan kárpátaljai nyelvészeti vizsgálatokat mutatnak be, melyek a helyi nyelvjárásokhoz dialektológiai, szociolingvisztikai, kontaktusnyelvészeti, nyelvi tervezési vagy akár nyelvtörténeti, néprajzi szempontból kapcsolódnak. A tanulmányok alapján az olvasó teljes képet kaphat azokról a törekvésekről, tudományos eredményekről, melyek a kisebbségi magyar közösség esetében akár ennek a megmaradásához is hozzájárulhatnak. Hiszen — ahogyan a szerző meg is fogalmazza a Gondolatok a kárpátaljai magyar nyelvjáráskutatás eredményeiről és időszerű feladatairól című tanulmányban — a tájszólásokról számos tévhit él a közösségekben, ezért „Fontos, hogy a dialektológia önálló tantárgyként legyen jelen a felsőoktatásban, szakképzett nyelvjáráskutató oktassa, akinek az oktatási és szervezési teendők mellett jut elég ideje nagyobb távlatú gyűjtések, kutatások elvégzésére is. E feltételek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a leendő tanárok alapos dialektológiai ismeretekkel kezdhesék el pályájukat, s a nyelvészeti tanszékeken rendszeres nyelvjáráskutató munka folyhasson.” (144).

Az ismertetett kötet szerzőjétől a fenti idézet nem csak hangzatosan megfogalmazott gondolatokat jelent. Ezen elvek szerint oktat, gyűjt, elemez, s kutatja elődei munkásságát rendíthetetlen elszántsággal, elhivatottsággal. A gyűjtemény tanulmányait olvasva alapos nyelvjárastani vizsgálatokba nyerhetünk bepillantást, melyek személyes hangvétele, a gyűjtőutakra, az adatközlőkkel való tartalmas beszélgetésekre való utalások ösztönzően hatnak az élő nyelvhasználat iránt érdeklődő szakemberekre, és pozitív attitűdöt sugároznak a kevésbé magas presztízsű helyi nyelvváltozatokkal kapcsolatban minden olvasó felé.

DUDICS LAKATOS KATALIN

ORCID: 0000-0003-1354-4421

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
dudics.katalin@kmf.org.ua

BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET

ORCID: 0000-0001-8395-5475

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
bárány.erzsébet@kmf.org.ua

T. SZABÓ CSILLA–ANDRÁS ZSELYKE: *Aranyos vidékének helynevei. Adattár.*
Erdélyi Magyar Helynévtár I/1. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020.
(340 lap)

Az Erdélyi Magyar Helynévtár I/1. kötetének megjelenése azt mutatja, hogy a romániai magyar tudományos közösség egy régi hagyomány folytatásaként, megerősítéseként aktuálisnak látja, hogy a majd egy évszázada kitűzött célt, a térség magyar helyneveinek összegyűjtését és kiadását megvalósítsa. A helynévkutatás rendkívül komplex, idő- és szakemberigényes, kitartást kívánó feladat. Ezt a munkát a külső régiók esetében hosszú időn át további nehézségek is gátolták, és ma is számos tényező nehezíti meg a helynévgyűjtést. Az erdélyi helynévkutatás jelentős múltra tekint vissza, és fontos eredményeket tudhat magáénak, ezek értékelését azonban csak az erdélyi történelmi, politikai események ismeretében lehetséges elvégezni, előtérbe helyezve a magyarság mindenkori helyzetének az alakulását.

Szabó T. Attila kutatásai alapozták meg, és szélesítették ki ezt a tevékenységet, aki — hasonlóan napjaink névkutatóinak céljaihoz — az erdélyi helynevek összegyűjtését, feldolgozását szerette volna elvégezni. Ennek érdekében ő maga rendkívül nagy intenzitású munkát végzett hosszú évtizedeken át, de céljai elérésében számos, általa nevelt, kiképzett hallgató és munkatárs is segítette. Elképzelése az volt, hogy a helynévkutatás népszerűsítésével, fiatal szakemberek képzésével és a munkába való bevonásával elérhetővé válnak ezek a fontos célok. A második világháború előtti évtized tudományos fellendülését a háború utáni helyzet azonban sajnos teljesen lefékezte. A lassú éledezést követően aztán majd csak Szabó T. Attila halálát követően, a romániai rendszerváltás után élénkültek fel újra a gyűjtések: az Erdélyi Múzeum és a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények című folyóiratok közöltek számos helynévtani munkát, Magyarországon pedig a Magyar Névtani Dolgozatok sorozatában jelent meg jó néhány helynévgyűjtemény.

Ezt a tendenciát kívánta tovább erősíteni az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az erdélyi magyarság legfontosabb tudományos intézménye ennek a jelentős tudományos örökségnek a továbbvitelével, a helynévgyűjtő munkának a kiemelt tudományos célok közé való beemelésével. A fentiekben csak igen vázlatosan bemutatott történeti előzményekről az itt ismertetett munka Ajánlása és Bevezetője is szól, s emellett a távlatokra is kitér: átfogó, jelenkori és történeti adatokat is tartalmazó, régióként haladó, a változás folyamatosságát szemléltető, teljes képet adni az erdélyi magyarlakta települések helyneveiről.

Az Aranyos vidékének helynevei című munka az Aranyos vidéke 27 településének a helynévanyagát mutatja be. A földrajzi tájegység az Aranyos folyó mentén terül el, de a szerzők nem pontosan a táj földrajzi szempontok alapján rajzolták meg a gyűjtés határait, hanem történeti, néprajzi szempontokat is figyelembe vettek. A gyűjtőterület kijelölésében meghatározó szerepet játszott Murádin Lászlónak az Aranyos vidéki nyelvjárásról írott monográfiája, ennek alapján került be a kötetbe Felvinc és Torockószentgyörgy helynévanyaga, bár ezek a települések földrajzi értelemben nem az Aranyos vidékéhez tartoznak. Ennek megfelelően 27 település helyneveit közlik a kötetben a szerzők. Ezek a községek megegyeznek abban a tekintetben, hogy magyar ajkú lakosaik vannak. A románok egyre nagyobb számban való megjelenése azonban ebben a térségben is jellemző, ami nyilvánvalóan hatással van a magyar nyelvhasználatra is. A magyar helynevek sorában ezért román nyelvi adatok is szerepelnek, ezek azonban csak abban az esetben kerültek bele az adattárba, ha a helynek nem volt magyar nyelvű elnevezése. Több településen, például Hadréven ma már a százat is alig haladja meg a magyar anyanyelvű lakosok száma. Ennek a hatását közvetlenül megtapasztalhatták az adatgyűjtők is, ugyanis egy-egy jelenkori adatgyűjtés sok helyen jóval gyéribb számú helynevet hozott, mint amit a történeti adatok gazdagsága elének tár. A magyar nyelvű helynévhasználatnak ez a sajnálatos visszaszorulása a magyar nyelv egyre erősebb háttérbe szorulásának a megnyilvánulásaként értékelhető. A történeti és a mai élő neveknek az együttes tárgyalása teszi elérhetővé azt a szerzők által kitűzött célt is, hogy a helynevek állományának, rendszerének átalakulási folyamatát láttassák. A román nyelvű helynevek közreadása viszont azt is elősegíti, hogy a román helynévkutatás is támaszkodhasson a gyűjtemény helynévanyagára.

A kötetben fellelhető települések mindegyikén végeztek már korábban — többnyire sok évtizeddel ezelőtt — helynévgyűjtést, s ezeket publikálták is, de a szétszórt megjelenés indokoltá tette az együttes közreadást. A névtár azonban nemcsak ebből a szempontból ad kézbe jól használható névanyagot, hanem a közzevetők, T. Szabó Csilla és András Zselyke újonnan elvégzett gyűjtések anyagával is kiegészítették a gyűjteményeket. A jelenkori és az utóbbi évtizedek élő nyelvi adatai mellett Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtés című munkájából átemelt történeti adatok is szerepelnek az egyes települések névanyagában. Ezeket az adatokat — ha szükséges volt — korrigálták, javították, ellenőrizték a közzevetők. Az adattár talán legnagyobb értéke éppen ebben a kronológus elrendezésben rejlik, ennek révén ugyanis nemcsak egy adott kor éppen használatos helyneveit ismerheti meg az olvasó, hanem azok változásának folyamatát is nyomon követheti.

A helynévtár felépítése könnyen áttekinthető: a betűrend szerint elrendezett települések helynévanyagai alkotnak egy-egy egységet, amelyek azonos módon

épülnek fel. Minden fejezet elején az adott településről olvashatunk rövid leírást: ez a település földrajzi elhelyezkedését mutatja be, majd a nevére vonatkozó történeti adatokat közli. A név eredetét pedig a Földrajzi nevek etimológiai szótára alapján ismerteti. Ezek után a lakosság etnikai összetételének alakulását taglalja az 1910-es, az 1920-as, az 1930-as, az 1992-es és a 2011-es népszámlálási adatokra támaszkodva. Ezek rendkívül fontosak a helynevek szempontjából is, mivel — ahogyan erre fentebb már utaltam — a magyar ajkú falvak elrománosodásának folyamata tükröződik a magyar helynévallomány fokozatos visszaszorulásában. A lakosság összetételének ismertetése után a gyűjtők és sok esetben az adatközlők nevei is szerepelnek, a korábbi élőnyelvi gyűjtés idejével együtt. A közlétezők a korábbi gyűjtések esetleges módszertani egyenetlenségeit nem kívánták ki-egyenlíteni, mondván, hogy ez az anyag autentikus jellegét megváltoztathatta volna. A névkincs közreadásában azon a téren is mutatkozik némi különbség, hogy egyes települések esetében a külterület és belterület helyneveit elkülönítet-tek a közlétezők, míg más településeken ez nem történt meg. Minden adattárhoz térkép-vázlat is tartozik, amelyen a helyneveket a szócikkekben feltüntetett szá-mok segítségével lokalizálták. A térkép-vázlatok végleges, kötetbe kerülő formá-ját a Debreceni Egyetem munkatársa, E. Nagy Katalin készítette el. Az adattár használatát betűrendes helynévmutató is segíti.

A helynévanyag összegyűjtése, a kutatások megszervezése évtizedek munká-jával valósult meg. A tervezett sorozat első darabjának értéke megkérdőjelezhe-tetlen, a névtudomány számára a magyar helynévallomány megismerésének újabb építőköveként szolgál, s a további kutatómunkára is ösztönzően hathat.

GOCS KLAUDIA
ORCID: 0000-0003-1656-9851
Debreceni Egyetem
gocsklaudia@gmail.com

Beszámoló a 2020/2021. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatói a 2020/2021. tanévben az alábbiak voltak: dr. Hoffmann István és dr. Tóth Valéria egyetemi tanárok, dr. Kis Tamás, dr. Rácz Anita és dr. Györffy Erzsébet egyetemi docensek, dr. Dobi Edit, dr. Fehér Krisztina, dr. Gacsályi-Bába Barbara, dr. Póczos Rita és dr. Reszegi Katalin egyetemi adjunktusok. Dr. Györffy Erzsébet továbbra is a gyermekgondozási szabadságát töltötte, állására határozott időre adjunktusként dr. Kovács Éva került. Az előző év meghosszabbításával újabb egyéves, határozott idejű tanársegédi megbízatást kapott Gellért Rita is, aki a továbbra is kutatói ösztöndíjon lévő dr. Gacsályi-Bába Barbarát helyettesítette. Suszterné dr. Kazamér Éva a tanszék (a Finnugor Tanszékkel közös) könyvtárosának munkakörét 2021 júliusáig töltötte be. Az intézet titkára Kecskemétiné Legoza Eszter, ügyvivő-szakértője pedig Szűcs Imre volt. A szakmódszertani képzésbe továbbra is óraadóként kapcsolódott be dr. Kovács Szilvia, a Kossuth Lajos Gyakorló Gimnázium és Mászlainé dr. Nagy Judit, a Svetits Katolikus Gimnázium tanára.

A doktori képzés a Tóth Valéria professzor által vezetett Nyelvtudományok Doktori Iskolában a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Doktori Program keretében folyt Hoffmann István professzor irányításával. A magyar nyelvészeti alprogramot Tóth Valéria vezette. A doktori alprogram hallgatója a 2020/2021. tanévben a III. évfolyamon Vékony Vivien, a II. évfolyamon pedig Kovács Csilla és Gyuróné Szenka Dóra voltak, akik a tanszék oktatómunkájába ebben a tanévben is bekapcsolódtak. Vékony Vivien témabemutató előadása 2021. augusztus 30-án hangzott el. E. Nagy Katalin 2021 februárjában summa cum laude eredménnyel védte meg Helynév-szociológiai vizsgálatok Hajdú-Bihar megyében című doktori (PhD) értekezését. 2021 júniusában Reszegi Katalin sikerrel tartotta meg habilitációs előadásait.

2020 novemberétől a nemzetközi vírushelyzet miatt a normál kontakt oktatás helyett online kellett folytatnunk a tanítást.

A tanszék mellett működő MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport összetételében ebben a tanévben is történtek változások. Tudományos munkatársként dolgozott dr. Kovács Éva, dr. Katona Csilla és Bátor István. Gyermekgondozási szabadságát töltötte Homoki-Mozga Evelin és Mészárosné Nagy Katalin. A kutatócsoport tagjai voltak még dr. Tóth Valéria részfoglalkozású tudományos tanácsadó, dr. Póczos Rita és dr. Rácz Anita részfoglalkozású tudományos munkatárs, valamint Kecskemétiné Legoza Eszter asszisztens és Szűcs Imre informatikai munkatárs. A kutatócsoportot dr. Hoffmann István vezette.

A Tóth Valéria vezetésével 2018. szeptember 1. és 2020. augusztus 31. között futó NKFI-OTKA pályázat egy év hosszabbítással 2021. augusztus 31-ig folytatódott.

A 2020 márciusától fellépő járványügyi helyzet miatt az évente megrendezett síkfőkúti helynévtörténeti szeminárium, illetve a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának rendszeres felolvasó ülései elmaradtak.

2020. november 27-én a DE BTK Kari Tudományos Diákköri Konferencia Magyar nyelvtudományi szekcióülésének keretében négy nyelvészeti tárgyú tudományos diákköri dolgozatot ismertettek a résztvevő hallgatóink: Csibrány Lili (VI. évf. magyar–történelem) A természeti nevek egy fajtájáról: erdőnevek az ómagyar korban (témavezető: Tóth Valéria); Gocs Klaudia Réka (V. évf. magyar–matematika) Jánkmajtis helyneveinek szocioonomasztikai vizsgálata (témavezető: Hoffmann István); Vasas Brigitta (IV. évf. magyar–német) Biri település helynevei (témavezető: Gacsályi-Bába Barbara); Balogh Diana Viktória (IV. évf. magyar–etika) – Durucskó Fanni (IV. évf. magyar–földrajz) – Paál Zoltán (IV. évf. magyar–történelem) A magyar nyelv rokonításának tévútjai (a sumér, hun, ótörök rokonságméletek és egy kérdőív tanulságai) (témavezető: Maticsák Sándor). A versenyen Gocs Klaudia Réka munkája nyerte el az első helyezést. Hallgatóink sikerrel szerepeltek a 2021. április 14–16. között a ME BTK-n megrendezett XXXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományi Szekciójában is, ahol Csibrány Lili dolgozatával II. helyezést ért el a Nyelvtörténet és névtan tagozatban.

A tanszék oktatói és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport tagjai ebben a tanévben is több konferencián vettek részt előadással, amelyek közül itt csupán a nemzetközi szerepléseket emelem ki. A 2021. augusztus 22–27. között online formában megrendezett XXVIIth International Congress of Onomastic Sciences (Krakkó) nemzetközi konferencián vett részt Kovács Éva a *Structural considerations concerning settlement names referring to the natural environment*, Köteles-Szöke Melinda a *Chronological layers of the Founding Charter of the Abbey of Pécsvárad*, Póczos Rita a *Die Neubewertung der Ortsnamen im Karpatenbecken im 11. Jahrhundert*, Tóth Valéria a *The source value of toponyms in history*, valamint Reszegi Katalin a *Metaphorical name-giving*, illetve a *Places in mind: investigating the link between language and spatial concepts* című előadásával (utóbbit Marie A. Riegerrel, a Bolognai Egyetem kutatójával közösen tartotta).

Ugyanezen a kongresszuson a Nemzetközi Névtudományi Társaság (International Council of Onomastic Sciences) — amely a névkutatás legrangosabb nemzetközi testülete — a 2021–2024-es időszakra Reszegi Katalint választotta a vezetőtestület elnökének.

A 2020–2021-es tanév folyamán a Tanszék több munkatársa kapott díjat vagy nyert el ösztöndíjat. Reszei Katalin a 2020–2021-es időszakra az Új Nemzeti Kiválóság Program Bolyai+ kutatói ösztöndíját, Köteles-Szöke Melinda pedig 2020 szeptembere és 2023 augusztusa közötti időtartamra az OTKA Posztdoktori Kiválósági Program ösztöndíját nyerte el. Hankusz Éva 2020. szeptember 1. és 2021. augusztus 31. közötti időszakra az Emberi Erőforrások Minisztériuma által kiírt Új Nemzeti Kiválóság Program Doktoranduszi, Kiss Anita a Doktorjelölti, Csibrány Lili pedig (szintén a tanszékhez kapcsolódóan) hallgatói ösztöndíjában részesült.

Fehér Krisztina 2021 augusztusa és 2023 júliusa közötti időtartamra nyerte el a Külgazdasági és Külügyminisztérium Vendégoktatói Ösztöndíját a Cleveland State University-re (OH, USA). 2020 novemberétől a DAB Nyelvtudományi Munkabizottság egyik titkárának a feladatát is ellátja.

Hoffmann István 2020. szeptember 28-án Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában címmel tartotta meg székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon, az akadémiai kutatócsoport tevékenységéről pedig az alábbi honlapon lehet tájékozódni: <http://mnynk.unideb.hu/>.

RÁCZ ANITA
ORCID: 0000-0002-9917-6625
Debreceni Egyetem
ranita@mnytud.arts.unideb.hu

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások 1., 7–13., 15., 17–24, 26–31., 33–37., 39–45., 47., 50–58. 1951–2020. 500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. CSÚRY BÁLINT, *A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története*. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. KOVÁCS ISTVÁN, *Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye*. Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. BÁRCZI GÉZA, *A városi népnyelv kérdéséhez*. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. KOVÁCS ISTVÁN, *Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben*. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. SZABÓ ISTVÁN, *Az í-zés esetei a békési nép nyelvében*. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. *Népnyelvi szövegmutatványok*. Közli Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. KNIEZSA ISTVÁN, *Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei*. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. BAKÓ ELEMÉR, *Egy magyar szócsalád, hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. BÁRCZI GÉZA, *Jegyzetek a budapesti népnyelvről*. Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. SZILÁGYI LÁSZLÓ, *A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében*. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. VARGA LAJOS, *Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben*. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. VÉGH JÓZSEF, *A békési népnyelv névszótövei*. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. PAPP LÁSZLÓ, *Az ú és ü hangok a hosszúpályi népnyelvben*. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. BENKŐ LORÁND, *A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár*. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. D. BARTHA KATALIN, *A szlavóniai nyelvjárás szóképzése*. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. SULÁN BÉLA, *Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához*. Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. SULÁN BÉLA, *Magyar -ó < szláv -ou ~ ov?* Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft
42. IMRE SAMU–KÁLMÁN BÉLA, *Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből*. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
45. JAKAB LÁSZLÓ, *A felszólító módjel kérdéseihöz*. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. JAKAB LÁSZLÓ, *Az ingadozó igei végződések használata*. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft

51. JAKAB LÁSZLÓ–KERESZTES LÁSZLÓ, *Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen*. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Kálmán Béla hetvenéves*. KISS ANTAL, *Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982)*. Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. KÁLMÁN BÉLA, *Vértes Edit 70 éves*. JAKAB EDIT, *Vértes Edit tudományos munkásságának bibliográfiája*. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. HLAVACSKA EDIT, *Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. Annotált bibliográfia*. Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkutató iskolájában*. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. KISS ANTAL, *Andrássyné Kövesi Magda 80 éves*. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. K. SZOBOSZLAY ÁGNES, *Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez*. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
61. HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. (163 lap) 1200 Ft
62. VÉRTES EDIT, *Vélemények és ellenvélemények*. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
66. HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS, *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye 2*. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
68. KIS TAMÁS, *A magyar szlengkutatás bibliográfiája*. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
71. KIS TAMÁS, *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből*. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
80. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*. Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
82. ZAICZ GÁBOR–CSEPREGI MÁRTA, *Vértes Edit emlékezete*. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
86. TAKÁCS JUDIT, *Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje*. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft
88. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból*. Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft
89. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debrecen, 2011. (207 lap) 1800 Ft
90. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stilisztikai-retorikai alakatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe*. Debrecen, 2012. (207 lap) 1800 Ft
91. DOBI EDIT–DOMONKOSI ÁGNES–PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről — sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára*. Debrecen, 2014. (332 lap) 3000 Ft
92. KATALIN RESZEGI, *The History of Onomastic Research in Debrecen*. Debrecen, 2017. (78 lap) 1500 Ft
93. KIS TAMÁS: *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. Debrecen, 2019. (98 lap) 1500 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*. Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai-szókincstár I*. Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft

7. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár*. Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. JAKAB LÁSZLÓ, *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*. Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc, Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.)*. Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft
12. JAKAB LÁSZLÓ, *Csokonai-szókincstár 2*. Debrecen, 2011. (1024 lap) 3500 Ft
13. JAKAB LÁSZLÓ–HLAVACSKA EDIT, *Csokonai-szókincstár 3. Csokonai költeményeinek szótára. 1–2. kötet*. Debrecen, 2017. (1462 lap) 5000 Ft
14. JAKAB LÁSZLÓ–SZÜCS IMRE, *Csokonai-szókincstár 4. A Csokonai írásaiban szereplő szavak listája*. Debrecen, 2019. (509 lap) 3500 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abauj és Bars vármegye*. Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*. 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*. (224 lap) 1600 Ft
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*. 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. 2009. (193 lap) 2000 Ft
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*. 2010. (271 lap) 2200 Ft
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. (237 lap) 2200 Ft
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. (248 lap) 2500 Ft

20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, 2011. (224 lap) 2500 Ft
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. (216 lap) 2500 Ft
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* 2011. (226 lap) 2500 Ft
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
25. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 3. Heves–Küküllő vármegye*. Debrecen, 2012. (115 lap + 23 térkép) 3000 Ft
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. (134 lap) 2200 Ft
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szőkezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. (222 lap) 2500 Ft
29. *Helynévtörténeti tanulmányok 9.* 2013. (172 lap) 2500 Ft
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* 2014. (206 lap). 2500 Ft
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. (338 lap) 3500 Ft
33. SZŐKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, 2015. (244 lap) 2500 Ft
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2015. (238 lap) 2500 Ft
35. BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Debrecen, 2015. (473 lap) 5900 Ft
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* 2015. (200 lap). 2500 Ft
37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. (196 lap) 2500 Ft
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. (307 lap) 2500 Ft
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. (188 lap) 2500 Ft
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. (169 lap) 2500 Ft
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. (219 lap) 2500 Ft
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* 2016 (155 lap) 2500 Ft
43. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó-Pilis vármegye*. Debrecen, 2017. (115 lap) 3000 Ft
44. ÉVA KOVÁCS szerk., *A Survey of Historical Toponomastics*. Debrecen, 2017. (151 lap) 2000 Ft
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. Debrecen, 2017. (249 lap) 2500 Ft [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* 2017 (195 lap) 2500 Ft
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. (169 lap) 2500 Ft
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. (145 lap) 2500 Ft

49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* 2018 (157 lap) 2500 Ft
 50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* 2019 (223 lap) 2500 Ft
 51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* Debrecen, 2020. (201 lap) 2500 Ft
 52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* 2020. (167 lap) 2500 Ft
 53. E. NAGY KATALIN, *Empíria és teória a helynév-szociológiában.* Debrecen, 2021. (204 lap) 2500 Ft

HOFFMANN, ISTVÁN–RÁCZ, ANITA–TÓTH, VALÉRIA, *History of Hungarian Toponyms.* Buske, 2017. (313 lap) 3500 Ft

Onomastica Uralica

1. *Onomastica Uralica 1 a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages.* 2001. (469 lap) 2000 Ft
2. *Onomastica Uralica 2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages.* 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. *Onomastica Uralica 3. Settlement Names in the Uralian Languages.* 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. *Onomastica Uralica 4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages.* 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. *Onomastica Uralica 5.* 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. *Onomastica Uralica 7.* 2008. (168 lap) 2400 Ft
8. *Onomastica Uralica 8. Patrociny Settlement Names in Europe.* 2011. (249 lap) 2500 Ft
9. *Onomastica Uralica 9. Selected Bibliography of the Onomastics of the Hungarian Language 2000–2016.* 2017. (160 lap) 2000 Ft
10. *Onomastica Uralica 10.* 2018. (332 lap) 3000 Ft
11. *Onomastica Uralica 11.* 2018. (286 lap) 3000 Ft
12. *Onomastica Uralica 12.* 2018. (416 lap) 3500 Ft
13. *Onomastica Uralica 13.* 2018. (328 lap) 3000 Ft
14. *Onomastica Uralica 14.* 2018. (264 lap) 3000 Ft
15. *Onomastica Uralica 15.* 2019. (127 lap) 2000 Ft

Officina Textologica

3. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez.* Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. DOBI EDIT–PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió.* Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Grammatika — szövegnyelvészet — szövegten.* Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió.* Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, téma–réma szerkezet.* Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft

8. DOBI EDIT, *Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben*. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, tematikus progresszió*. Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák*. Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához*. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
14. DOBI EDIT szerk., *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő*. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. PETŐFI S. JÁNOS, *Egy poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatóprogram 2*. Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft
16. DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára*. Debrecen, 2011. (158 lap) 1200 Ft
18. CSÚRY ISTVÁN szerk., *Fifteen years of research in text linguistics. The Officina Textologica project. In memoriam János S. Petőfi*. Debrecen, 2013. (134 lap) 1500 Ft
19. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen, 2016. (214 lap) 2000 Ft
20. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Esettanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen, 2017. (160 lap) 1500 Ft

Szlengekutatás

2. VLAGYIMIR JELISZTRATOV, *Szleng és kultúra*. Debrecen, 1998. (183 lap) 2000 Ft
7. KIS TAMÁS, *A magyar szlengekutatás bibliográfiája*. Második, javított, bővített kiadás. Debrecen, 2011. (237 lap) 2500 Ft
8. SZABÓ DÁVID–KIS TAMÁS szerk., *Szleng és lexikográfia*. Debrecen, 2012. (210 lap) 2500 Ft

Egyéb kiadványok

- KÁLNÁSI ÁRPÁD szerk., *Bakó Elemér, Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2*. Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–JAKAB LÁSZLÓ, *A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3*. Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A Csengeri járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5*. Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- NYIRKOS ISTVÁN, *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, 1987. (184 lap) 800 Ft
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Értsünk szót! Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban*. Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc, *Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.)* Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok

TÓTH VALÉRIA: Szempontok Anonymus gesztájának helyesírás-történeti feldolgozásához	5
SZŐKE MELINDA: Szent István Zalavári okleveleiről	27
KENYHERCZ RÓBERT: Szepes vármegye elnevezésének lehetséges motivációiról	39
VÉKONY VIVIEN: <i>Gerencsér</i>	55
HANKUSZ ÉVA: Névsűrűségi vizsgálatok a szatmári térségben	67
BÁBA BARBARA: Az <i>ëü</i> diftongus a korai ómagyar kor nyelvjárásaiban	83
VARGA MÓNIKA: Nyelvjárási jellemzők megjelenése boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban	103
KIS TAMÁS: A III. Egri szójegyzék és a 18. századi magyar zsványnyelvi glosszáriumok kapcsolatai	127
KIS TAMÁS: A zsványok és a zsványnyelv a büntetőperes iratokban	147
GAZDAG VILMOS: A kolhozélet orosz és ukrán szavai Kárpátalján	173
DUDICS LAKATOS KATALIN: Kárpátaljai magyar nyelv tankönyvek a helyi nyelvváltozatokról	185
DOBI EDIT: Örkény István Az élet értelme című egypercesének szemiotikai textológiai reprezentációja	199

Nyelvjárási adatok

VASAS BRIGITTA: Biri település helynevei	217
--	-----

Ismertetések, bírálatok

DUDICS LAKATOS KATALIN–BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET: Tóth Péter: Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok	243
GOCS KLAUDIA: T. Szabó Csilla–András Zselyke: Aranyos vidékének helynevei. Adattár	247
RÁCZ ANITA: Beszámoló a 2020/2021. tanévről	251

Számunk szerzői

- BÁBA BARBARA, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, Beregszász, Ukrajna
- DOBI EDIT, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- DUDICS LAKATOS KATALIN, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, Beregszász, Ukrajna
- GAZDAG VILMOS, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Magyar Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna
- GOCS KLAUDIA, egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem
- HANKUSZ ÉVA, doktorandusz, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- KENYHERCZ RÓBERT, főiskolai docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet, Debrecen
- KIS TAMÁS, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- RÁCZ ANITA, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- SZŐKE MELINDA, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- TÓTH VALÉRIA, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- VARGA MÓNIKA, tudományos munkatárs, Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, Budapest
- VASAS BRIGITTA, egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem
- VÉKONY VIVIEN, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen